

XK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

ABLONCZY BALÁZS
BALÁZS IMRE JÓZSEF
CSAPODY MIKLÓS
EÖRSI LÁSZLÓ
FONT MÁRTA
GEBEI SÁNDOR
GYARMATI GYÖRGY
HERMANN RÓBERT
HORVÁTH RICHÁRD
KALMÁR JÁNOS
KELEMEN ÖRS
CSONGOR
NAGY ANITA
APOLLÓNIA
NAGY BALÁZS
RANCZ MÓNICA
ROMSICS IGNÁC
B. SZABÓ JÁNOS

8

**MAGYAR TÖRTÉNELEM –
A „VÁLOGATOTT TIZENEGY”**

III. FOLYAM
2025.
AUGUSZTUS

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXXVI/8. • 2025. AUGUSZTUS

TARTALOM

FONT MÁRTA • Az államalapítás: Géza fejedelem és István király kora (970–1083)	3
NAGY BALÁZS • A mongol expanzió és a magyarországi tatárjárás	13
HORVÁTH RICHÁRD • A „sorsfordító” Mátyás kor. Hunyadi Mátyás megítélése és az újabb magyar középkorkutatás	22
B. SZABÓ JÁNOS • Mohács mérlege	32
KALMÁR JÁNOS • Változások Magyarországon a török kor után	36
GEBEI SÁNDOR • II. Rákóczi Ferenc viszonya az erdélyi Fejedelemséghez	45
HERMANN RÓBERT • 1848–49 jelentősége a magyar történelemben	56
ABLONCZY BALÁZS • Trianon: egymásra rétegzett balsorsok	66
GYARMATI GYÖRGY • Impériumváltás, 1945 – avagy csöbörből vödörbe	75
EÖRSI LÁSZLÓ • Az 1956-os forradalom és hatása	85
ROMSICS IGNÁC • A rendszerváltás okai és háttere	93
■ MŰ ÉS VILÁGA	
CSAPODY MIKLÓS • „eltűnt időmre látok”. Markó Béla: <i>Kufárok a templomban</i>	103
RANCZ MÓNIKA • A múzeum helye. Kísérlet egy gadameri gondolat újranýtására	108

■ TÉKA

BALÁZS IMRE JÓZSEF • Kreatív írás – másként (<i>Sasszé</i>)	117
NAGY ANITA APOLLÓNIA • A magyar irodalmi modernitás kétarcúsága a századfordulón	119

■ ABSTRACTS	124
-------------	-----

■ KÉP

KELEMEN ÖRS CSONGOR

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY (történelem)

■ A szerkesztőség tagjai: BALÁZS IMRE JÓZSEF (főszerkesztő-helyettes, irodalom), CSEKE PÉTER (médiatudomány), GYÖRFFY GÁBOR (társadalomtudományok), RIGÁN LÓRÁND (filozófia, a Korunk–Komp-Press Kiadó felelős szerkesztője)

■ Gazdasági vezető: KOVÁCS GÁBOR ZSOLT, BALÁZS JÚLIA (titkárság, tördelés), DEÁK SZIDÓNIA (korrektúra)

■ Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR, SZENTES ZÁGON

■ A Korunk grémiuma: DERÉKY PÁL, HORKAY HÖRCHER FERENC, ILIA MIHÁLY, KOVÁCS ANDRÁS, ROMSICS IGNÁC, TÁNCZOS VILMOS, ZALÁN TIBOR

■ Kiemelt támogató a Communitas Alapítvány és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség.

A megjelenéshez továbbá támogatást nyújt a a Miniszterelnökség Nemzetpolitikai Államtitkársága, a Bethlen Gábor Alap, az Iskola Alapítvány, a bukaresti kulturális Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap és az Amerikai Magyar Koalíció – Cultural Foundation for Transylvania

■ Szerkesztőség: Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.

Telefon: 0264-375-035; 0742-061-613; ■ Postacím: 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; <http://epa.oszk.hu/00400/00458>; e-mail: korunk@gmail.com

■ Nyomda: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egyévi előfizetés díja 100 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését Tóth Ernő Béla E. V. végzi;

a lap megrendelhető a következő telefonszámon: 06-303-539-724, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com

■ Revistă culturală finanțată cu sprijinul Ministerului Culturii

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk

(400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284)

■ ISSN: 1222-8338

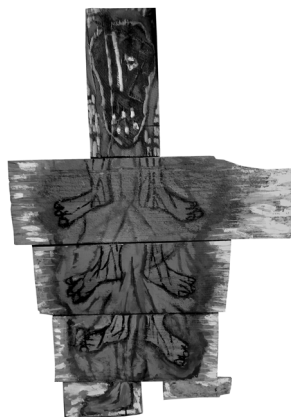
FONT MÁRTA

AZ ÁLLAMALAPÍTÁS: GÉZA FEJEDELEM ÉS ISTVÁN KIRÁLY KORA (970–1038)

■ Az első ezredfordulón *államalapításról* és nem államról beszélünk. Az állam napjainkban egy kialakult jog- és intézményrendszert, írásban rögzített ügyintézkedést jelöl; a jogalkotás, a végrehajtás és az igazságszolgáltatás egymástól jól elkülöníthető területeit. A kora középkorban viszont egyáltalán nem így volt. A hatalmi ágak csak a 18. században különültek el, az intézményrendszer stabilitása pedig a kora újkor terméke. A kora középkorban mindennek a helyét a dinasztia uralmának keretei foglalták el, és lényegében az uralkodó szava volt a döntő. A kutatók egy része tagadja az állam létezését a kora középkor viszonyai között, más részük a fogalmat olyan tágan értelmezi, hogy még a kora középkor is „belefér”, harmadik csoportjuk pedig, az állam szó előtt alkalmazott különböző jelzőkkel igyekszik a fogalmat alkalmassá tenni a kora középkor viszonyaira. Az *államalapítás* és *államszervezés* fogalmak azt hangsúlyozzák, hogy az államszervezet nem alakult ki teljes mértékben, csak a kezdeti lépések megtételét regisztrálhatjuk.¹

Keresztény ország születik

■ A kereszténység felé fordulás Géza fejedelem idején kezdődött, de tetteit István király életműve elhalványította. A 10. század utolsó harmadában a Kárpát-medencében három hatalmi központ emelkedett ki: az Árpádoké, az erdélyi Gyuláé és a Maros vidéki Ajtonyé. Géza fejede-

**Nem valószínű, hogy
II. Szilveszter koronát
küldött Istvánnak, de
jóváhagyását (áldását =
benedictio) adta
a koronázás szertartá-
sának lefolytatásához.
És ez volt a lényeg.**

lem által ellenőrzött terület valószínűleg a Bécsi-medencét is magában foglalta.² I. Ottó császár 972-ben jutott egyezsége Bizánccal, ami Géza országa számára kedvezőtlen volt, hiszen valóban nem lehetett tudni, milyen tervekkel kötött a szövetség. A későbbi események tükrében állíthatjuk, hogy mindkét császárt elsősorban az Itália feletti uralom foglalkoztatta, de ez nem lehetett Géza környezete számára ismert. A nyugat felé nyitás, tehát nem választás, hanem szükségyszerű lépés volt. Az a felfogás, amely szerint Géza a választás lehetőségét latolgatta volna (Róma vagy Bizánc),³ alapvetően egy hibás kérdésfeltevésből származik. Gézának nyugati szomszédjával mindenképpen rendezni kellett viszonyát. Bizánc nemcsak Géza országát nem fenyegette, de a Gyula és Ajtony területét sem.

973-ban Géza követei megjelentek Quedlinburgban a birodalmi gyűlésen. Az első térítő a Brúnó néven ismert Sankt Gallen-i szerzetes volt. Az apátság a mainzi érsekség alá tartozott, az érsek pedig a császári kápolna fejének számított.⁴ Géza uralkodása utolsó éveiben (996–997) alapította a Szent Márton-hegyi bencés kolostort (csak a 18. században kapta a Pannonhalma nevet), ahol Szent Márton kultuszában igen szerencsésen találkozott a korábbi helyi keresztény hagyomány és a mainzi egyházmegyéből érkezett térítők Szent Márton-kultusza. Az alapítással Magyarország legfontosabb egyházi központja jött létre.⁵

István születési dátumaként 967, 969, 975 egyaránt szerepel a későbbi krónikákban. Mivel 997-ben ifjúnak (*adolescens*) nevezték, Györffy György 975 utánra, Kristó Gyula 979/980 közöttre datálta István születését.⁶ Támpont a házasságkötése, amelyre a kor szokásai szerint erre a felnőttkor (akkoriban 15-16 év) elérése után azonnal sor került. Születésekor a Vajk nevet kapta, amit viselhetett azzal együtt is, amit a keresztségben kapott. A Vajk név ismertté vált német területen, ez a házasságkötéshez közeli időpontban történt megkeresztelkedésre utal, akárcsak Adalbert magyarországi szerepe.⁷

A bajorokkal való békekötést István házassága erősítette meg,⁸ a Bécsi-medencét átengedték Henriknek, aki ennek fejében lemondott a magyarok elleni támadás tervéről.⁹ A házasságkötés előtt biztosítani kellett a német felet arról, hogy a hatalom István kezébe fog kerülni. Ezért Géza fejedelem „magához hívta Magyarország főembereit és a rá következő rendet, és közös tanácskozásuk határozatával fiát, Istvánt jelölte ki utódául a nép kormányzásában, megerősítésül egyenként megeskette őket”.¹⁰ A Regensburgba küldött követség ezt az üzenetet vihette magával. Sem a tárgyalásokról, sem a házasságkötés helyszínéről nem adnak hírt forrásaink. Van olyan vélekedés, amely különböző bajorországi helyszínekhez kapcsolja a házasságkötést, de minden bizonnyal az általános szokás szerint a leendő királynét kísérték új hazájába. Kíséretének tagjai közül ismerjük Vecelint, Koppány legyőzőjét, Hont és Pázmány testvérpárt, akik Magyarországon le is telepedtek.¹¹ A házasságkötés pillanatában még nem lehetett tudni, hogy István sógora, II. Henrik (1002–1024) kerül a császári trónra. A császárral való közeli rokonság Magyarország számára két békés évtizedet eredményezett. Ezt akkor értékelhetjük igazán, ha összevetjük II. Henrik és a lengyel Bolesław között állandósult hadiállapottal.¹²

A Kárpát-medencei hegemonia: az államszervező harcok

■ Géza keresztülvitte akaratát, és a *primogenitura* (az elsőszülöttség joga) alapján fiának adta át az ország irányítását. Koppány pedig érvényt próbált szerezni

a korábbi szokásjognak, amely a hatalmat mindig a nemzetség legidősebb tagjára ruházta (*senioratus*) és az elhunyt nemzetséggő özvegyét feleségül véve annak közvetlen családjára is kiterjeszti (*leviratus* vagy sógorházasság). Ez a szokás feltételezi a többnejűséget, ami összeegyeztethetetlen a kereszténységgel. Kopányt nem tudjuk elhelyezni az Árpádok korai családfáján, magatartása kétségkívül az Árpádokhoz tartozónak mutatja.¹³

Az „államszervező harcok” folytatódtak 1003-ban, István anyai nagybátyja, az erdélyi Gyula elleni támadással. Forrásaink okként Gyula pogányságát jelölik meg, amit a bizánci források cáfolnak. Ajtony legyőzéséről Gellért püspök legendája tudósít. Az eseményt Györffy György 1008-ra datálja, aminek ellentmond a püspökség 1030. évi alapítása.¹⁴ Kristó Gyula 1008-ra az ún. fekete magyarok legyőzését helyezte, amit a pécsi püspökség előzményének tekintett.¹⁵ Istvánnak azokkal a helyi előkelőkkel nem akadt konfliktusa, akik elfogadták vezető szerepét és politikáját. Mindenesetre az események István keresztény királyságának lassúbb ütemű terjeszkedését mutatják, a belső struktúrákat érintő államszervezés változó területű országban zajlott. Hasonlóan ment végbe az államszervezés a lengyel Piastok, a cseh Přemyslek és a kijevei Rurikidák esetében is, a dinasztikus központban megszilárdult uralom után kezdődött a területi terjeszkedés.¹⁶

Nemzetközi elismerés: a koronázás

■ A koronázás a hatalmat gyakorló dinasztikiak, illetve a koronázásban részesülő személyek számára minőségi különbséget jelentett, a keresztény uralkodó Istentől kapott (*Dei gratia*) hatalmát fejezte ki, a szertartás hangsúlyozta a király kiemelt szerepét a laikus világgal szemben,¹⁷ és a törvényesség (*legitimitatio*) alapjává lett.

III. Ottó császár (996–1002) és II. Szilveszter pápa (999–1003) új birodalomszervező elképzeléseiben (*Renovatio imperii*) a bizánci szellemiség jegyében nevelkedett császár elképzelése érvényesült, miután ő segítette nevelőjét Szent Péter trónusára. Ennek tükrében értelmét veszti az a kérdés, hogy István a császártól vagy a pápától kapta-e koronáját. A válasz csak az lehet: mindkettőtől, főleg ha figyelembe vesszük, hogy az 1000. év második felét III. Ottó Rómában töltötte. Az első ezredfordulón a két császár viszonya is harmonikus volt, így István koronázása, amelyben „koronát és áldást nyert” (*coronam et benedictionem accepit*),¹⁸ hatalmának teljes nemzetközi elismerését jelentette. A ceremóniában elsődleges a felkenés volt. Nem valószínű, hogy II. Szilveszter koronát küldött Istvánnak, de jóváhagyását (áldását = *benedictio*) adta a koronázás szertartásának lefolytatásához.¹⁹ És ez volt a lényeg. A pápához küldött követek történetét a 12. század legelején íródott ún. Hartvik-legenda meglehetősen kiszínezi. A pápa látomását és szavait, amely szerint István számára koronát és apostoli kettős keresztet küldött, csak a Hartvik legenda tartalmazza. Bizonyos, hogy ez a felfogás nem az ezredforduló, hanem Kálmán király (1095–1116) udvarának gondolkodásmódját tükrözi.²⁰ A koronázás idejének hol az 1000. év karácsonyát, hol az 1001. év elejét is említik. Mivel az évkezdet a középkorban nem jelentette feltétlenül január elsejét, hanem karácsony is lehetett, a két adat lényegében ugyanazt az időt adja meg.

Az államszervezés koncepciója: az Intelmek, a törvények és az adományok

■ István király *Intelmei*²¹ – Szűcs Jenő elemzése nyomán²² – egy államelméleti munka, amelyben István király összefoglalta az ország kormányzásáról kialakított koncepcióját. A személyes hangvétel miatt akár maga a király is írhatta volna, de ebben a korban ez nem volt szokás. Az *Intelmek* királytűkör műfajú írás, amely a 11. század eleji magyar viszonyokat mutatja. A kor gondolkodásának megfelelően szól az egyház fontosságáról, amely összhangban van a törvények intézkedéseivel is. Az *Intelmek* szövege hangsúlyozza a királyi tanács összetételének, az ispánokkal való kapcsolatnak, az uralkodó igazságszolgáltatásban betöltött szerepének fontosságát. A jövevényeknek (*advenae*) a királyi udvar közegébe tartoztak, akik a hazai előkelőkkel együtt alkották a királyi tanácsot. Az a sokat idézett mondat, mely szerint „az egy nyelvű és egy szokás szerint élő királyság gyenge és törékeny”,²³ a korabeli Európában szokatlan felfogást rögzít. Eredete a steppei népek szokásaiban gyökerezhet, ahol a katonai szervezetben való együttműködés volt az elsődleges.²⁴

István király törvényei a keresztény világhoz tartozást fejezték ki: „a régi és új császárok példáját követve” (*antiquos et modernos imitantes augustos*) születtek.²⁵ Az írott jogalkotás célja az volt, hogy a vitás ügyek ne a nemzetségek szintjén, hanem a királyi bíróságok (helyi szinten az ispánok) előtt rendeződjének. A kiszabott büntetés egy része a királyt, egy része a bírót, más része a károslatlat illette. A szokásjog megváltoztatására törekvés rajzolódott ki pl. az özvegyeknek adott lehetőségében, dönthettek, akarnak-e újabb házasságot kötni. Ez a *leviratus* szokása ellen hatott. A királyi tanácsban született döntéseket szóban hirdették ki, bizonyára úgy, ahogy László király későbbi törvényeiből tudjuk: „a király követe menjen el minden egyes várba”, „a király követe menjen faluról falura”.²⁶

István korából mindössze tíz oklevelet ismerünk, közülük négy hiteles, de ezeket is csak későbbi átiratok őrizték meg.²⁷ Mindegyik az egyház számára tett adományt rögzített, a világiak esetében megmaradt a szóbeli döntés, amiről szükség esetén a jelenlévők tanúskodhattak.

Hagyomány és újítás

■ István korában az egyházi személyek zöme külföldről érkezett jövevény (*advena*) volt: Asztrik–Anasztáz, Radla–Sebestyén, Gellért, Bonipert. Sajnos, nem ismerjük a teljes püspöki kart sem Szent István korából, sem a 11. század későbbi szakaszából. Az ismertek származása mutatja, hogy a magyar egyház különböző hagyományokat ötvözött: Adalbert cseh tanítványaitól a velencei Gellértig, a francia Boniperttől a Gizellával érkezett bajor-német klerikusokig.²⁸ A koronázással egyidejűleg történt meg az önálló magyarországi egyháztartomány (érsekség) felállítása, amelyben szerepet játszott Pannonia keresztény hagyománya, amelyet III. Ottó császár és Henrik bajor herceg is támogatott.

Az esztergomi érseki tartományhoz tartozó püspökségek Veszprémben és Győrben működtek. E három egyházmegye területe bizonyára „lefedte” István országának 1000 körüli területét. István király világi hatalmának terrénját jelzik a további alapítások: Gyulafehérvár, Eger (az Abák területén), az 1009. évi bővülés Péccsel és Kalocsával, amely döntés Győrben Azo pápai legátus jelen-

létében történt. 1030-ban a csanádi püspökség volt a nyolcadik alapítás. A váci és bihari egyházmegyék István kori létezéséről közvetett adat sem szól.²⁹

Kalocsa helyzete különös, mivel már a 11. század második felében egy újabb érseki központtá vált. Nem meggyőző az a feltevés, mely szerint a bizánci rítusú keresztény hagyományok miatt került volna erre sor. A csanádi egyházmegyének voltak bizánci előzményei: Marosváron görög rítusú monostor működött. A szerzeteseket a kiépülő latin egyházmegye püspöke a távolabb fekvő Oroszlámosra helyezte. A döntésben szerepet játszhattak Gellért püspök itáliai tapasztalatai, ahol a bizánci hagyomány is mély gyökerekkel rendelkezett.

Első királyunk nevéhez fűződik a legkorábbi társaskáptalan, a székesfehérvári prépostság alapítása.³⁰ Rangját jelezte, hogy kiemelte a püspöki fennhatóság alól, és frank mintára saját kápolnájává tette. Fehérvár későbbi jelentőségét az alapító személyének tisztelete erősítette. Kiemelt státusza volt Pannonhalmának, amely Monte Cassino jogállását élvezte, és közvetlenül a Szentszék alá tartozott. Az *exemptus* státusz a pannonhalmi apátnak püspöki rangot biztosított. Pannonhalmának köszönhetően jelentek meg az első magyar származású klerikusok, mint pl. Mór, aki Pécs második püspöke lett.³¹ További bencés monostorok szerveződtek Zalaváron (a korábbi hagyományra építve), Pécsváradon, Bakonybélben (Günther, a királyné rokona támogatásával) és apácák számára Somlyóvásárhelyen.³² A Nyitra melletti Zobor hegyen telepedtek le az Isztriából érkezett remeték, András-Zoerard és Benedek.

Szent István idejében nemcsak az egyházi hierarchia felső szintje épült ki, hanem a falusi plébániák sora, erre utal a „minden tíz falu építsen templomot” rendelkezés, a vasárnapi templomba járás pontosan szabályozott ellenőrzése, és a rendelkezés megszegésének szigorú – világi eszközökkel történő – büntetése. A törvények ma ismert passzusai közül hiányzik a vásárok vasárnapra helyezése, ami a templomba járás kényszerét valamelyest oldotta.

A hadsereg és a vármegyék

■ A Szent István-i államszervezésnek a világi uralmat megteremtő intézkedései elsősorban a királyi vármegyék megszervezését jelentette.³³ Ez az intézményrendszer testesítette meg azt az új típusú kormányzást, amellyel a királyi akaratnak érvényt lehetett szerezni, és a megfelelő külső védelmet biztosítani. A szervezés alapjául szolgáló koncepciót keresve az intézményt jelölő kifejezésekre kell támaszkodnunk.

Bizonyos, hogy külön kell választanunk a „vármegye” (latin *comitatus*, *marchia*, *provincia* stb.) intézményét és a „vármegye” szó eredetét. A latin szavak használatát a latin nyelvű írásbeliséggel együtt hozták magukkal azok a külföldi klerikusok, akik István udvarában latin nyelvi ismeret birtokában voltak. A frank–bajor minta követése nem egy struktúra átvétele, hanem bizonyos elemek adaptációja volt. A „megye” szavunk szláv eredete ténykérdés, de azt is tudjuk, hogy „határ” értelemben került a magyar nyelvbe, és a kétféle szláv hangalak (megye~mezsgye) jelentése már az átvétel után differenciálódott a magyar nyelvű szóhasználatban. Az „ispán” szavunk szláv eredetű, de az átadó nyelv „nemzetséggfő” jelentésétől eltérően, a magyar nyelvben „királyi tisztségviselő” jelentést kapott, és ebben az értelemben maradt fenn. Györffy György szerint István uralkodása alatt kiépült csaknem a teljes középkori vármegyeszervezet.³⁴ Vele ellentétben Kristó Gyula a vármegye és az egyházszervezet kialakításának pár-

huzamosságát hangsúlyozta, és lényegesen alacsonyabban határozta meg az István kori vármegyék számát (25-30).³⁵

A király hatalma a vármegyék katonai erejére épült, ezért a megyeszervezés során a katonai szempontok érvényesítését gondoljuk elsődlegesnek.³⁶ Várak ott létesültek,³⁷ ahol az a királyi hatalom szempontjából kívánatos volt; pl. ahol a határvédelem indokolta, ahol az Árpádok hatalmát demonstrálni volt célszerű, ahol olyan létszámú királyi népesség élt, amelynek irányítása külön királyi tisztségviselő jelenlétét tette szükségessé. A vármegyék összessége nem foglalta magába a Kárpát-medence egész területét, csak a lakott részekre terjedt ki, ami magyarázza a változásokat. A népesség növekedésével, mozgásával újabb központok keletkeztek, illetve elnéptelenedés miatt korábbiak szűnhettek meg.

A megyére alkalmazott latin szóhasználat (*comitatus*) két különböző intézményt jelentett, a királyi vármegyét és a várispánságokat: „az Árpádok korai királyságát különböző jellegű és rendeltetésű ispánságok halmaza jellemezte”.³⁸ A várispánsághoz kizárólag királyi földek tartoztak, a vármegye pedig azon túl, hogy magában foglalta a várispánságot, felölelt „minden olyan területet, amely a vármegye határain belül feküdt, ám nem értődött bele a királyi várbirtokok összességének fogalmába, vagyis az egyházi, a világi magán- és más jellegű (mint pl. udvari szervezetben összefogott) királyi birtokokat”.³⁹ A várispánság pedig alapvetően katonai feladatokat ellátó intézmény volt.

A vármegyék elsődleges feladata katonai volt, és az egységes, csak a királyi akaratnak engedelmeskedő hadsereg megszervezésére épült. Ezt pedig csak a nemzetségi alapon működő haderő felszámolásával lehetett megvalósítani, azaz István király a nemzetségeket megfosztotta egy fontos funkciótól. A nemzetségek visszaszorultak a magán szférába, ahol a nemzetségi alapon birtokolt földeken, és a nemzetség egészére kiterjedő örökösödési rendszeren keresztül továbbra is fontos tényezői maradtak a magyar társadalomnak.⁴⁰

Az István kori hadsereg ilyen módon történt átszervezésének jelentőségét csak akkor érthetjük meg, ha összehasonlítjuk azokkal a szomszédos területekkel, ahol ilyen átalakításra nem került sor (pl. Lengyelországban vagy a Kijevi Ruszban). Itt a törzsi keretek túléltek az államszervezés időszakát, beépültek a kormányzati struktúrába, és az egyes központok irányítása továbbra is a nemzetségi-rokoni szálak hálóján keresztül történt. A helyzet a dinasztian belüli viszályok melegágya lett, könnyen önállósultak, és bekövetkezett a területi széttagozódás. Magyarország ezt a típusú széttagozódást elkerülte, ez a Szent Istváni vármegyeszervezésnek köszönhető.⁴¹

Birtok, vagyon, jog

■ Az ország nagy része a királyi birtok volt. Sem az egyháznak tett adományok, sem a megadományozott magánszemélyek javai nem voltak ehhez mérhetők. A világi birtok alapját a nemzetségek szállásterületei képezhették, ezek alakulhattak át magánbirtokká. A 13. századi adatokból ismert ősi, többnyire még mindig osztatlanul meglévő közös nemzetségi birtoknak a gyökerét itt kell keresnünk.⁴² A világiak számára tett István-kori adományoknak okleveles nyoma nem maradt fenn, de a törvény rendelkezik a vagyon örökléséről, és a királyi adományokról, amit Kálmán idejéből is adatolni tudunk.⁴³ A nemzetségi tulajdon magántulajdonná alakulási folyamatára világít rá a lopások (vagy lopásnak minősíthető esetek) növekvő száma.⁴⁴ A későbbi pogánylázadásokban

kifejeződött a szabadságuktól megfosztottak vagy vagyonukat veszítettek elégedetlensége is.⁴⁵

A világiak vagyonának fontos része volt az állatállomány, erre utal a törvényekben a tinó általános értékmérőként szolgáló funkciója. A vásárokon⁴⁶ megjelenő külföldi kereskedőktől származhatott a *pensa auri*, azaz a bizánci aranypénz. A só az árucikkek közé tartozott, Erdélyből a Maroson érkeztek a királyi sószállítmányok.

Az István kori törvények a szabadok és a szolgák között húzódott egy éles határról árulkodnak, de láthatóak voltak a szabadokon belüli vagyoni különbségek is. A magántulajdon védelme a lopások tiltásában és büntetésében öltött testet. A harmadszori elkövetést halállal büntették. A szabadok az első két alkalommal megválthatták magukat, ha volt vagyonuk, azaz megmenekülhettek a szolgasorba kerüléstől. A szolgák lopását csonkítással büntették, hacsak nem volt öt tinó értékű vagyona az elkövetőnek, amivel testi épségét megválthatta. Az öt tinó érték akkora összeg volt, amekkorával egy „népből való” (szegény) szabad a feleséggyilkosság esetében az áldozat rokonaival kiegyezhetett.

Beilleszkedés Európába

■ II. Henrik császár és a magyar uralkodó közeli rokonsága névadásban is tükröződött. Imre herceg anyai rokonsága (nagyapja és nagybátyja) nevét viselte (Heinricus > Emericus > Imre), de Istvánnak volt egy Ottó nevű fia is, aki kisgyermekként meghalt.⁴⁷ Az Ottó név ugyancsak a német-római császárokhoz fűződő jó viszonyról árulkodik.

II. Henriket a száli frank II. Konrád (1024–1039) követte a trónon, akit nem kötött rokonság egyik keleti szomszédjához sem, így terjeszkedő szándéka a magyar királyságot is elérte. Konrád uralkodásának magyar szempontból kellemetlen vonásai már 1026-ban megmutatkoztak, amikor Orseolo Ottó dogenak menekülnie kellett Velencéből. Fia, Péter István udvarában lelt menedékre. Valószínűleg a várható támadásra készülve telepített a magyar király varég–rusz harcosokat a nyugati gyeplő vidékére, irányításukat Imre hercegre bízta. Innét származhatott Imrének a német forrásokban fennmaradt *dux Ruizorum* címe.⁴⁸ Az 1030-ban támadó német császári hadat István király serege a felperzselt föld taktikáját alkalmazva legyőzte.

A Bizánci Császársággal való együttműködésről tanúskodik, hogy István 1018-ban csatlakozott II. Bazileiosz bolgárok elleni hadjáratához,⁴⁹ amelynek eredményeként biztonságossá vált a Jeruzsálem felé vezető zarándokút balkáni szakasza. Ekkortájt törtek be a besenyők Erdélybe, amelyről csak István nagyobb legendája tesz említést. Eszerint a király álmából ébredve rendelte el, hogy riasszák az erdélyi seregeket. A legenda csodának tulajdonítja a látomást,⁵⁰ melynek eredményeként a magyar sereg felkészülten várta és visszaverte a besenyő támadást.

A trónutódlás kérdése

■ A dinasztikus hatalomátadás zavarai egyrészt abból adódtak, hogy István nem tudta követni a Géza által sikeresen keresztülvitt *primogenitura* gyakorlatát. Imre herceg halálát (1031) követően nem akart visszatérni *senioratus* szokásához, ami a távolabbi rokonságot juttatta volna hatalomhoz.

Bár Vazul neve alapján bizánci rítus szerint megkeresztelkedhetett, István király talán azért zárta ki a hatalom örökléséből, mert feltételezte, hogy nem az általa képviselt irányvonalat követi.⁵¹ A később keletkezett krónikaszcveg a már szentté avatott királyt ki akarta kapcsolni Vazul megvakításának történetéből, és Gizella királynét nevezte a megvakíttatás értelmi szerzőjének, aki a király tudta nélkül cselekedett.⁵² Vazul megvakítását, és fiai menekülését kapcsolatba szokták hozni az 1030-as években István király ellen elkövetett merénylettel. Vazul indítéka a trónöröklésből való kitagadás lehetett.⁵³

Orseolo Péter kijelölése (*designatio*) mind a régebbi szokásjoggal (*senioratus*), mind az elsőszülöttség gyakorlatával (*primogenitura*) szemben történt. A megoldás kétségei szkeptikussá tehették Istvánt életműve folytatását illetően. Valószínűnek gondoljuk az országfelajánlás történetét.⁵⁴ Hasonlóan cselekedett a 990-es elején a lengyel Mieszkó, csak ő Szent Péter egyházához fordult.⁵⁵

Az államszervezés „mérlege”

■ István a királyi hatalom megerősítésére, a keresztény szokásrend és gondolkodásmód megszilárdítására törekedett, de toleráns volt a szokások olyan elemeivel, amelyek összhangba hozhatók voltak a keresztény királyság törekvéseivel.⁵⁶ A törvények az alapvetést elvégezték, a mentalitás megváltozásához azonban kevés volt István király négy évtizedes uralma. Tudnia kellett a királynak, hogy a megkezdett szervezőmunkája befejezetlen. Az egyházi intézményrendszer kiépülése sem fejeződött be.⁵⁷ A közép-európai országok helyzetével összevetve az egyházi hierarchia alsó szintjének kiépítése mégis jelentősnek mondható.⁵⁸ István király tudatosan megtervezett intézkedések sorával folyamatosan törekedett célja felé. A csekély mennyiségű forráson is átszűrődik egy nagyformátumú, koncepciózus uralkodó alakja, aki világos célokat tűzött maga és kortársai elé. Támaszkodott azokra, akik elfogadták célkitűzéseit, de félreállította azokat, akik nem. Egyszerre őrzött meg hagyományokat, és ment velük szembe, hogy elinduljon a korabeli magyar valóságból egy keresztény királyság megteremtésének útján.

Új dinasztiaalapító: a szent király

■ A keresztény hagyományteremtés fontos állomását jelentik az 1083. évi szentté avatások. A Hartvik-legenda szerint a kanonizálásokra a pápa tudtával került sor: „a római Szentszék rendelete szerint apostoli levélben szentül elhatároztattott, hogy emeltessenek ki a sírból azok földi maradványai, akik elhintették Panóniában a keresztény hit magvait”.⁵⁹

Szent István életéről készült három legenda közül az első, a nagylegenda (*Legenda maior*) keletkezhetett 1083 előtt, a kisebb legenda (*Legenda minor*) ezt követően. A két szöveg felhasználásával és kiegészítésével alkotta meg Hartvik püspök a róla elnevezett legendaváltozatot Kálmán király megbízásából. A megírás időpontjául Thoroczkay Gábor 1097–1099 közötti éveket jelölte meg.⁶⁰ Érdekes arra figyelni, milyen elemekkel bővült Hartvik szövege a két előzőhöz képest. Csak itt olvasható a koronaküldés története, amely nagy valószínűséggel a megbízó Kálmán királynak, illetve udvarának felfogását tükrözte; nevezetesen azt, hogy a királlyá koronázás jelenti a törvényes hatalmat – megváltoztathatat-

lanul. Ez a felfogás Álmos herceggel szemben Kálmán király uralmának eszmei alátámasztásául szolgált.

I. (Szent) László király az 1083. évi szentté avatások (István király, Imre herceg, Gellért püspök és a nyitrai remeték) után az 1092. évi szabolcsi zsinaton törvénybe iktatta ünnepük évenkénti kötelező megünneplését. László a Szent István-i politika folytatójának tekintette magát, ezzel első királyunkat új dinasztiaalapítónak emelte. Kálmán király Székesfehérvárra temetkezése újabb elemmel gazdagította Szent István kultuszát. A szent király nyugalóhelye a koronázások kizárólagos helyszínévé vált. A későbbi uralkodók (a magyarországi Anjouk is) a „szent királyok nemzetségéből valónak” nevezték magukat.

■ JEGYZETEK

1. Értelmezésünk szerint az államalapítás folyamata a 10. század utolsó harmadában kezdődött, Szent István király a Géza kori előzményekre támaszkodott. Lásd Font Márta: *Az államalapítás 970–1038*. Kossuth Kiadó, Bp., 2009. (Magyarország története 2)
2. Írásunkban a magyar nyelven kiadott forrásokat idézzük. Lásd: *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szerk. Kristó Gyula. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1999. (Szegedi Középkortörténi könyvtár 15.) (A továbbiakban ÁKÍF); *Szent István és az államalapítás*. Szerk. Veszprémy László. Osiris Kiadó, Bp., 2002. 17–104, szakirodalmi összefoglalók: 107–581.
3. J. P. Ripoché: *Bizánc vagy Róma? Magyarország vallásválasztási kérdése a középkorban*. Századok 111 (1977) 79–92.
4. A korai térítésről lásd Györffy: *István király*. 67–81.
5. A pannonhalmi monostor kiváltságlevele. (Ford. Piti Ferenc) In: ÁKÍF 37–45.
6. Györffy György: *István király és műve*. Balassi Kiadó, Bp., 2000. 64. (A továbbiakban: Györffy: *István király*); Kristó Gyula: *Írások Szent Istvánról és koráról*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2000. 36. (a továbbiakban: Kristó: *Írások Szent Istvánról*)
7. Querfurti Brúnó Szent Adalbert második életrajza. (Ford. Thoroczkay Gábor) In: ÁKÍF 78–84.
8. *Gizella királyné (985k–1060)*. Szerk. Koszta László – Homonnai Sarolta. Vár ucca tizenhét, Veszprém, 2000.
9. Györffy: *István király*. 83.
10. Szent István király nagyobb legendája. (Ford. Kisdi Klára) In: ÁKÍF 276–277.
11. A 14. századi krónikakompozíció. (40–41. fejezetek) (Ford. Kristó Gyula) In: ÁKÍF 364.
12. Font Márta: *A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században*. Balassi Kiadó, Bp., 2005. 143–144. (a továbbiakban: Font: *Keresztény nagyhatalmak*)
13. Györffy: *István király*. 110–121.; Kristó: *Írások Szent Istvánról*. 49–61.
14. Györffy: *István király*. 171–176.; Kristó: *Írások Szent Istvánról*. 89–96.
15. Kristó: *Írások Szent Istvánról*. 79–87.
16. Font: *Keresztény nagyhatalmak*. 158–160.
17. *Dinasztia, hatalom, egyház. Régiók formálódása Európa közepén (900–1453)*. Szerk. Font Márta. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2009. 95–135.
18. Merseburgi Thietmar krónikája. (Ford. Thoroczkay Gábor) In: ÁKÍF 110.
19. Tóth Endre: *A magyar koronázási jelvényekről*. In: *A magyar államiság első ezer éve*. Szerk. Font Márta – Kajtar István. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2000. 53–66.
20. Thoroczkay Gábor: *Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok*. L'Harmattan, Bp., 2009. 67–87. (a továbbiakban: Thoroczky: *Írások az Árpád-korról*)
21. István király Intelmei fiához, Imre herceghez. (Ford. Bollók János) In: ÁKÍF 124–140.
22. Szűcs Jenő: *István király Intelmei – István király állama*. In: *Uő: Nemzet és történelem*. Gondolat, Bp., 1984. 359–379.
23. István király Intelmei fiához, Imre herceghez. In: ÁKÍF 135–136.
24. Deér József: *Pogány magyarság – keresztény magyarság*. Holnap Kiadó, Bp., 1993. (reprint 1938.) 88–91.
25. István törvénye. (Ford. Kristó Gyula) In: ÁKÍF 46–77.; Jánosi Monika: *Törvényalkotás a korai Árpád-korban*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1996. 67–97. (Szegedi középkortörténi könyvtár 9.)
26. Szent László király III. törvénye. (Ford. Körmendi Tamás) In: *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szerk. Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2006. 87. (a továbbiakban: ÍF 1050–1116) (Szegedi Középkortörténi könyvtár 22.)

27. ÁKÍF 37–45. (pannonhalmi kiváltságlevél), 92–94. (pécsi püspökség alapítólevele), 95–98. (veszprémi püspökség adománylevele). Mindhármát ford. Piti Ferenc.; Uo. 115–119. (veszprémvölgyi monostor alapítólevele) Ford. Moravcsik Gyula.
28. Koszta László: *A kereszténység kezdetei és az egyházszervezés Magyarországon*. In: *Az állam-alapító*. Szerk. Kristó Gyula. Zrínyi Kiadó, Bp., 1988. 153–207.
29. Kristó: *Írások Szent Istvánról*. 121–136.
30. Koszta László: *Írásbeliség és egyházszervezet. Fejezetek a középkori magyar egyháztörténetből*. JATEPress, Szeged, 2007. 9–21. (Capitulum III. Kiss Gergely: *Királyi egyházak a középkori Magyarországon*. Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, Pécs, 2013. 85–86. (a továbbiakban: Kiss: *Királyi egyházak*) (Thesaurus Historiae ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 3.)
31. *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma ezer éve*. I–II. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 1996.
32. Kiss: *Királyi egyházak*. 53–66.
33. Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Magvető Kiadó, Bp., 1988. (a továbbiakban: Kristó: *Vármegyék*)
34. Györffy: *István király*. 211–232.
35. Kristó: *Vármegyék*. 515.
36. Zsoldos Attila: *Confinium és marchia. Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről*. Századok 134 (2000) 99–116. (a továbbiakban: Zsoldos: *Confinium*)
37. Bóna István: *Az Árpádok korai várairól*. Ethnica, Debrecen, 1995.
38. Zsoldos: *Confinium*. 99–102.
39. Uo. 104.
40. Font: *Keresztény nagyhatalmak*. 40–42.
41. Uo. 184, 192–193.
42. Zsoldos Attila: *Az Árpádok és alattvalóik. Magyarország története 1301-ig*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1997. 128–129. (a továbbiakban: Zsoldos: *Árpádok*)
43. Kálmán király I. törvénykönyve. (Ford. Körmendi Tamás) In: ÍF 1050–1116, 177.
44. Zsoldos: *Árpádok*. 198–200.
45. Font Márta: *Az Árpád-ház évszázadai 1038–1301*. Kossuth Kiadó, Bp., 2019. 22–25. (Magyar história 2.)
46. Weisz Boglárka: *A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2013. 9–13.
47. Mikó Gábor: *Élt-e valaha Szent István fia, Ottó herceg?* Történelmi Szemle 55 (2013) 1–22.
48. Hildesheimi évkönyv. (Ford. Thoroczkay Gábor) In: ÁKÍF 213–219., itt: 216.
49. Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1988. 92., 98.
50. Szent István király nagyobbik legendája. (Ford. Kisdi Klára) In: ÁKÍF 273–275.
51. Györffy: *István király*. 374–383.; Kristó: *Írások Szent Istvánról*. 97–99.
52. Zsoldos Attila: *Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában*. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2005. 124–125. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.)
53. Lásd az összeesküvők büntetését: István király törvénye. (Ford. Kristó Gyula) In: ÁKÍF 75.
54. Hartvik Szent István legendája. (Ford. Kisdi Klára) In: ÁKÍF 332.
55. Font: *Keresztény nagyhatalmak*. 159.
56. Engel Pál: *Szent István birodalma*. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 2001. 26–29. (Historia könyvtár. Monográfiák 17.)
57. Thoroczkay: *Írások az Árpád-korról*. 33–50.
58. Font: *Keresztény nagyhatalmak*. 125–129.
59. Hartvik Szent István legendája. (Ford. Kisdi Klára) In: ÁKÍF 335.
60. Thoroczkay: *Írások az Árpád-korról*. 67–87., 171–214.

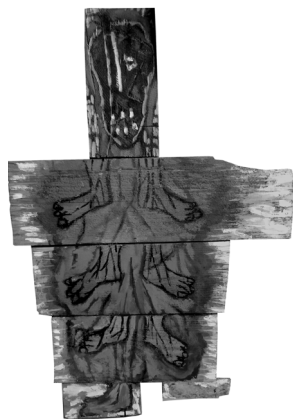
NAGY BALÁZS

A MONGOL EXPANZIÓ ÉS A MAGYARORSZÁGI TATÁRJÁRÁS

Atatárjárás minden bizonnyal a legkorábbi olyan esemény, amelynek állandó helye van a magyar történeti traumák hosszú sorában. A mohácsi vész és az ország három részre szakadása, Trianon és az ország területi veszteségei az első világháború végén, a második világháború és a holokauszt, és számos más sorsfordító esemény jelenti, jelzi ezt a sorozatot. A tatárjárás, épp azért mert időben távolabb van a mai embertől, kevésbé jelent érzelmi kérdést a jelen korban, kevésbé válik a modern politikai diskurzus tárgyává.¹

Bár a tatárjárás szorosan kötődik a magyar történeti emlékezethez, közismert, hogy mindez egy sokkal nagyobb, mondhatni globális folyamat része volt. Ugyanabban az időben, amikor a mongol támadások először elérték Közép-Európát és Magyarországot, a Mongol Birodalom más irányban is látványosan terjeszkedett. Az mongolok 1231-ben és az azt követő évtizedekben több sikeres hadjáratot hajtottak végre a Koreai-félsziget területén, és ugyanebben az időben zajlottak a Kína elleni támadások is. A terjeszkedő Mongol Birodalom tehát egymástól sokezer kilométerre fekvő hadszíntereken tudott egyidejűleg hatékony hadviselést folytatni.

Joggal vetődhet fel a kérdés, hogyan épült fel, milyen előzményekre tekintett vissza ez a nagyon sikeres katonai potenciállal rendelkező

Bár Hermann apát, a niederaltaichi monostor évkönyvébe az 1241. esztendőnél azt jegyezte fel, hogy „Ebben az évben Magyarországot, mely háromszázötven éven át fennállott, a tatárok hada elpusztította”, ebben mégse lett igaza.

Az írás az NKFIH K-128880. számú „A tatárjárás Magyarországon és a mongol hódítás eurázsiai összefüggései” című pályázat támogatásával készült.

birodalom. Az egyik leginkább meglepő körülmény ezzel kapcsolatban éppen az, hogy ennek a birodalomnak a kiépülése mindössze néhány évtizedes múltra tekinthetett vissza, amikor a legnagyobb terjeszkedési potenciállal rendelkezett. A világtörténelem nagy birodalmai, a Római Birodalom, a Német-római Császárság, az Oszmán Birodalom vagy a nagy gyarmatbirodalmak kiépülése általában több évszázad alatt ment végbe. Ehhez képest a Mongol Birodalom szinte robbanásszerű gyorsasággal alakult ki és érte el a legnagyobb területi kiterjedését.

Temüdzsin (1162–1227) a mongolok egyik kisebb törzsszövetségének a vezetője a Dzsingisz nevet felvéve – amelynek a jelentése „egyetemes uralkodó”, a „világ ura” – kiterjesztette a hatalmát a többi mongol törzs fölé, majd 1206-ban nagykánná, azaz kagánná választották. Az általa bevezetett haderőreform, a hadsereg új szervezeti rendjének a kialakítása volt minden bizonnyal az alapja a következő évtizedek sikeres hódító hadjáratainak.² Dzsingisz uralkodása alatt a későbbi Közép-Európát is elérő támadások előkészítése szempontjából kulcsfontosságú hadjáratok zajlottak, ezek közül is kiemelkedik a Kaszpi-tenger, az Aral-tó és a Perzsa-öböl közti területeken elterülő jelentős közép-ázsiai államalakulat, a Hvárezmi Birodalom megtámadása és megsemmisítése 1219–1221 között. Ennek során olyan fontos központokat foglaltak el, mint Buhara, Szamarkand és Urgencs, ez utóbbi volt a Hvárezmi Birodalom fővárosa.³ A Hvárezmi Birodalom felszámolásával megnyílt az út a Kijevi Rusz és a közép-európai területek elleni hadjárat előtt. Ezután mindössze két évvel, már 1223-ban bekövetkezett az orosz fejedelemségekkel való első nagy összecsapás. Az Azovi-tengerbe torkolló Kalka folyó menti csata, ahol az orosz erők és az oldalukon harcoló Kötöny által vezetett kunok együttes ereje megsemmisítő vereséget szenvedett a mongoloktól, akik Szübötej és Dzsebe vezetésével bocsátkoztak a küzdelembe.⁴ A mongol csapatok, bár talán megtehették volna, de nem azonnal folytatták a nyugati irányú előrenyomulást. A mongol erők először visszahúzódtak kelet felé, és csak egy bő évtizeddel később indult az újabb nagyobb támadás az orosz területek ellen. Dzsingisz maga ugyan 1227-ben meghalt, de a hadjáratok folytatódtak az 1229-ben tartott kurultájon nagykáni méltóságra emelt Ögödej (1186?–1241) uralkodása alatt is. 1235-ben döntöttek a mongol vezetők az újabb nyugati irányú hadjárat megindításáról és a következő években a volgai bolgárok, majd az orosz fejedelemségek elleni győztes támadások mutatják a terv sikerét. A legfontosabb lépés magának Kijevnek az elfoglalása volt 1240 decemberében. A kelet-európai térség legfontosabb városa mindössze kilenc napig volt képes ellenállni az ostromnak, és végül 1240. december 6-án sikerült elfoglalniuk a mongoloknak. Ezzel a győzelemmel a mongolokat már csak néhány száz kilométer, a gyorsan mozgó csapataik számára legfeljebb néhány heti járóföld választotta el Magyarország és Lengyelország keleti határától.

Joggal vetődhet fel a kérdés, hogy a közép-európai királyságok mennyire voltak tájékozottak a várható támadásról, mennyire érték őket váratlanul a következő évek eseményei. Nem lehet kétségünk azzal kapcsolatban, hogy IV. Béla udvarába, ahogy más európai uralkodók környezetébe is, időben eljutottak a mongolok előrenyomulásáról szóló hírek. A magyar királyság keleti határán túl térítő domonkosok, illetve a milkói (ma Milcovul, Románia) püspökség közvetítőként szolgálhatott a kelet felől fenyegető veszély hírének az eljuttatásában. A koldulórendek és kitüntetett módon a pogányok térítésére koncentráló domonkosok információközvetítő szerepe ebben az időben megkérdőjelezhetetlen. Ehhez a rendhez tartozott Julianus is, aki az 1235–1236-ban megtett első térítő útja so-

rán eljutott a volgai bolgárokhoz, és rátalált az őshazában maradt magyarokra, akikkel az anyanyelvén, azaz magyarul tudott beszélni. Julianus ekkor értesült arról, hogy a mongolok már egészen közel vannak az általa felkeresett területekhez, sőt a mongolok vezérének a követével személyesen is találkozott. Julianus ezt követően gyorsan visszatért Magyarországra, beszámolt a látottakról, a tapasztalatait pedig egy rendtársa, Riccardus foglalta írásba.⁵ Ez a jelentés minden bizonnyal gyorsan eljutott a magyar királyi udvarba és Rómába is, a pápához. Julianus első útja során az „utolsó pillanatban” kereste fel a volgai bolgárokat és a keleten maradt magyarokat is, akiket a látogatása után nagyon rövid időn belül a mongol előrenyomulás megsemmisített. Eppen az első útjáról szóló jelentés fontossága miatt hívták a domonkos szerzetest Rómába, hogy IX. Gergely pápának is beszámoljon a tapasztalatairól. A hírek hatására újabb domonkosok indultak keletre, és Julianus hozzájuk csatlakozva próbált híreket szerezni a helyzet megváltozásáról. Az 1237-ben megtett második útja során Julianus már nem tudott eljutni a korábban felkeresett területekre, Rjazany, illetve Szuzdal városának vonalától keletebbre nem juthatott. A második útról szóló jelentése nyilvánvalóan az európai keresztény hatalmak érdeklődésének megfelelően már nem a saját utazásának a leírására, hanem sokkal inkább a mongolok hadviselésére koncentrált, belefoglalta a szövegébe Batu kán IV. Bélának írott levelét, és – nyilvánvalóan áttételes információk alapján – leírta Ögödej nagykan palotáját is.⁶ Tehát a Kárpátokon túl tevékenykedő domonkosok és Julianus jelentései révén elég pontos információk érkezhettek a pápához és a magyar uralkodóhoz is a várható veszélyről.

A mongolok támadásának körülményeit vizsgálva még egy mozzanatra feltétlenül ki kell térni, és ez a kunok szerepe. A török nyelvű etnikai csoportokból álló kun törzsszövetség már hosszabb ideje jelen volt az Ural és az Al-Duna közötti széles térségben, nagyrészt nomadizáló, a fegyveres hadviselésre jellemző életmódot folytatva. A már említett Kalka menti csata után nyugatra szorultak, ekkor kerültek olyan területekre, amelyek már a magyar uralkodók szempontjából is érdekeseek voltak. Borc fejedelem vezetésével a kunok egyes csoportjai felvették a kereszténységet, és elfogadták a magyar uralkodó főhatalmát.⁷ A kijevei Rusz területét elérő mongol támadások hatására a kunok nyugati irányba vonultak és eljutottak a magyar királyság keleti határig. 1239-ben IV. Béla királytól engedélyt kaptak arra, hogy megkeresztelkedve beköltözzenek az országba.⁸ Az Alföld délkeleti részein kaptak lehetőséget arra, hogy az állataikat legeltetve letelepedjenek. A kunok életmódja gyökeresen eltért az alföldi területek népességének életvitelétől, ami természetesen feszültségek forrásává vált. Senki sem volt biztos abban, hogy a kereszténységet nemrég elfogadó kunok egy esetlegesen bekövetkező mongol támadás esetén hogyan fognak viselkedni. A nagyállattartó, legeltető gazdálkodást folytató kunok megjelenését ellenségesen fogadta a földművelő népesség. A helyzetből fakadó feszültségek és indulatok sokakat a kunok betelepítését lehetővé tevő uralkodó ellen fordított.⁹

Alig néhány héttel Kijev elfoglalása után megindult a mongolok nyugati irányú támadásának a következő hulláma, amely már a közép-európai országok, elsősorban Magyarország és Lengyelország ellen irányult.¹⁰

IV. Béla a katonai felkészülést már az év legelején megkezdte, Dénes nádort az ország keleti kapujához, a Vereckei-hágóhoz küldte, aki ott igyekezett megszervezni a védekezést, a király közben Pest körül vonta össze a seregeit. Március legelején a Batu kán vezette mongol főerők megtámadták a hágót eltorlaszo-

ló akadályokat és gyakorlatilag megsemmisítették a nádorral lévő haderőt. A Vereckei-hágón áttörő mongol sereg előőrsei alig pár nap alatt megtették az ország északkeleti határa és központi területei közötti bő négyszáz kilométeres távolságot, és március közepén már a Pest körül gyülekező magyar seregbe és a szintén a táborban tartózkodó II. (Harcias) Frigyes osztrák hercegre támadtak. Ezt követte egy, a helyzet szempontjából kulcsfontosságú esemény. A feldühödött tömeg Pest környékén felkoncolta Kötöny kun fejedelmet.¹¹ Természetesen nem tudhatjuk, hogy mi történt volna, ha ez nem következik be, de a fejlemények mérlegezése során nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a kunok ahelyett, hogy a király seregét erősítették volna, vezérük megölése után a magyarok ellen fordultak, és kivonultak az országból. Ezzel a magyar királyság a rendelkezésre álló haderő egy olyan részét veszítette el, amelyre a későbbiekben nagy szükség lett volna. A mongol támadás súlyosságát növelte, hogy míg a főerők északkelet felől törtek az országra, a mongol haderő egy másik része Erdély keleti határainak irányából támadt, Kadan vezetésével.

Az Erdélyen keresztül támadó mongol sereg dúlta fel Váradot. Az itt történetekről fennmaradt egy közvetlen szemtanú beszámolója is. Az itáliai születésű Rogerius a támadás idején a váradi püspökség egyik kanonokja volt, az általa írt Siralmas ének így első kézből származó információkat ad az eseményekről. Rogerius ezeket írta Várad ostromáról: „És amikor egy napon hirtelen megérkeztek, és bizonytalanná vált a városban való tartózkodásom, nem akartam a várba bevonulni, hanem elfutottam az erdőbe; ott sokáig bujkáltam, ahogy tudtam. Ők azonban hirtelen elfoglalták, és nagyrészt felégették a várost, a vár falain kívül semmit sem hagytak meg, és a zsákmány összeszedése után mind a férfiakat, mind a nőket, közrendűeket és főrangúakat egyaránt leöldösték az utcákon, házakban és mezőkön. Minek erről többet beszélni? Nem kegyelmeztek sem nemnek, sem életkornak. körülvették a várat, hét ostromgépet állítottak fel az új fallal szemben, és éjjel-nappal, megállás nélkül hajigálták a köveket mindaddig, amíg az új fal teljesen le nem omlott. A tornyokat és a falakat szétrombolták, majd rohamra mentek, a várat erőszakkal elfoglalták, és elfogdosván a vitézeket, kanonokokat és másokat, akik a vár elfoglalása közben nem pusztultak el kardtól. Az úriasszonyok, a kisasszonyok és nemeslányok a székesegyházba akarták magukat bevenni. A tatárok elrendelték, hogy a vitézek adják át fegyvereiket, a kanonokoktól pedig a legkeményebb kínzásokkal kicsikarták, amijük csak volt. És mivel a székesegyházba nem tudtak azonnal behatolni, tüzet raktak mellette, és tűzzel pusztították el az egyházat, az asszonyokat és mindazt, ami csak volt az egyházban. Más egyházakban pedig annyi gonoszságot követtek el az asszonyokon, hogy jobb elhallgatni, nehogy az emberek példát kapjanak a legocsmányabb vétkek elkövetésére. A nemeseket, polgárokat, katonákat és kanonokokat a városon kívül a mezőn könyörtelenül lefejezték.”¹²

Több, az egész támadás lefolyására vonatkozó fontos megállapítás is szerepel ebben az idézetben. Egyértelmű, hogy a mongolok hadviselésének fontos eleme volt a félelemkeltés. A városban talált „civil” lakosság megsemmisítése közvetlen katonai előnyt nem jelentett. Ennek elsősorban az volt a célja, hogy a történetek híre elterjedjen az országban, és így csökkentse az ellenállás erejét és elszántságát a további célpontokban. Tanulságos Rogeriusnak az a részlete is, amelyben a vár elfoglalásához használt ostromgépekről ír. Nem lenne helytálló a mongol haderőt kizárólag gyors mozgású lovas csapatok halmazaként elképzelni. Ez a sereg fel volt készülve erődített helyek sikeres ostromára is, és ahogy

korábban Kijev és más városok esetében, úgy Váradon is bevetette ezt a képességét. Rogerius személyes példája azért is jellemző, mert mint írja, ő maga is úgy menekült meg a mongolok elől, hogy a város környéki erdőbe menekült, és ott vészeltte át a legkritikusabb időszakot. A mongol támadás nemcsak Rogerius, hanem mások tanúsága szerint is jelentős menekülthullámot indított el.

Magyarország megtámadásával gyakorlatilag egyszerre zajlott a lengyel területek elleni hadjárat is. Számos hasonlóságot és természetesen több eltérést is találhatunk a két országban zajló mongol hadjáratok között. A Lengyelország elleni hadjárat ugyanúgy 1241 legelején kezdődött, mint Magyarország megtámadása. Lengyelországban is több haderő működött párhuzamosan, az egyik Mazóviát és Nagy-Lengyelországot vette célba, a másik, ettől délre haladva, előbb Sandomierzt, március 24-én pedig Krakkót pusztította el, majd Szilézia felé vonult tovább. Lengyelország ebben az időben a területi széttagoltság állapotában volt, azaz nem volt központi uralkodói hatalom, a mongolokkal is egy-egy kisebb területi egység vezetője szállt szembe. A lengyel területeken a legnagyobb összecsapásra a sziléziai Legnica közelében került sor 1241. április 9-én. Itt II. (Jámbor) Henrik szállt szembe a mongolokkal, összegyűjtve a használható lengyelországi haderő maradékát. A csata a mongolok lehengerlő fölényével, és a lengyel erők pusztulásával végződött. II. Henrik herceg maga is elesett a csatában, Szilézia legfontosabb városa, a csatatérhez közel fekvő Wrocław, a herceg székhelye is nagyrészt elpusztult. A mongolok a győztes csata után előretörték a német területek felé, megtámadták Meissent, feldúlták Lausitz vidékét és így eljutottak egészen az Elba folyóig. Az 1241–1242-es nagy hadjárat során a mongolok ezzel jutottak el terjeszkedésük legnyugatibb pontjáig.¹³

Az ez után következő eseményekből azonban egyértelműen kiderül, hogy a mongol hadvezetésnek nem volt célja megtartani azokat a területeket, amelyeket a lengyelországi, illetve a Németországba is átnyúló hadjáratok során érintettek. Minden jel arra utal, hogy a mongolok az igen véres, nagy pusztítást okozó lengyelországi hadjárat során tényleges területfoglalásra nem törekedtek, a hadseregük lényegében átvonult az országon, az útjába kerülő területeket és településeket elpusztította, de tartós megszállásról ebben az esetben nem beszélhetünk. A legnicai csata után a lengyel főerők délkeleti irányba fordultak, és viszonylag gyorsan elérték a korabeli Magyarország északkeleti határvidékét. Ezzel teljessé vált a magyar királyság ellen indított hadjáratok köre, a Vereckei-hágó, majd az Erdély felől érkező támadás mellett a mongol haderő megindult északnyugati irányból is.

Mindössze két nappal a legnicai csata után, 1241. április 11-én vívták a mongolok ennek a hadjáratnak a másik sorsdöntő csatáját, ezúttal a magyar uralkodó és serege ellen, a Sajó folyó mellett. Ezt az összecsapás ismert a történeti irodalomban muhi csataként. A csata lefolyását már hosszú ideje vizsgálja a történetírás, hiszen ez volt a magyar hadtörténet egyik legfontosabb ütközete. Emellett azonban azzal is szembesülnie kell a jelenlegi kutatónak, hogy számos alapvető körülményt nem vagy nem pontosan sikerült eddig rekonstruálni. Az első és talán a legfontosabb kérdés magának a csata helyének a meghatározása. Az viszonylag közismert, hogy a mai Muhi falu helye nem vezethet nyomra, hiszen a jelenlegi település 1928-ban a csata emlékére kapta ezt a nevet, korábban ugyanezt a falut Pogának nevezték. A kortárs források, Rogerius, Spalatói Tamás vagy maga IV. Béla király az ütközetet említő okleveleiben nem muhi, hanem a Sajó menti összecsapásként említi ezt az ütközetet. Rogerius szövege azzal segítheti

meg a csata helyének a lokalizálását, hogy a Sajó folyó hídjához, illetve a folyón való átkelési lehetőséghez köti a helyszínt. Ugyanakkor tisztában kell lenni az-
zal, hogy a Sajó folyó medre a csata feltételezett helyszínéhez közeli szakaszán az elmúlt évszázadokban jelentősen áthelyeződött. Azaz a folyó mai helye nem jelent biztos kiindulópontot a csata helyszínének meghatározásában. Természe-
tesen igénybe lehetne venni régészeti kutatásokat is a kérdés megoldásához, de
egyrészt a Sajó menti csata idejében még nem használtak tűzfegyvereket, így a
csata régészeti lenyomata lényegesen gyengébb, mint a tűzfegyverekkel vívott
ütközetek esetében, másrészt a muhi csatához kapcsolódóan nem ismertek
olyan tömegsírok, mint amelyeneket például a mohácsi csata helyszínének a kö-
zelében feltártak.¹⁴

A Sajó mellett vívott csatában a magyar sereg súlyos vereséget szenvedett, el-
esett az esztergomi érsek, Rátót nembeli Mátyás, a kalocsai érsek, Ugrin, számos
püspök, minden bizonnyal ott vesztette életét a Tomaj nembéli Dénes nádor és
az ország egyházi és világi vezetőinek java része. Fontos körülmény ugyanakkor,
hogy IV. Béla király életben maradt, el tudott menekülni a csataterőről, ahogy az
öccse, Kálmán herceg is. Az utóbbi az itt szerzett sebesülésébe alig egy hónap-
pal később végül belehalt. A mongol hadviselés általában arra törekedett, hogy
az ellenfél vezetőjét sikerüljön megsemmisítenie, így volt ez a fent említett
legnicai csatában és számos más összecsapásban. Annak a jelentőségét, hogy Bé-
la király életben maradt, szervezni tudta az ellenállást, és nemzetközi diplomá-
ciai akciókat indított az ország megsegítése érdekében, nem lehet alábecsülni.

A mongoloknak a Sajó menti csatát követő időszakban végrehajtott hadmoz-
dulatait a történeti és hadtörténeti szakirodalom részletesen vizsgálta, így itt
csak egy-két körülményre érdemes kitérni. A csatát követő kilenc hónapban,
egészen 1242. január közepéig, lényeges változás nem történik a katonai helyzet
szempontjából. A mongolok a Duna vonaláig terjedő területet domináló erőfő-
lénybe jutottak, de továbblépés nem történt. Hadviselésük ismeretében szokatlan
körülmény, hogy viszonylag hosszú ideig, ha nem is lehet álló frontvonalakról
beszélni, de a korábbi dinamikus előrenyomulás nem folytatódott. A következő
nagy lépés csak 1242. január második felében következett be, amikor a mongo-
lok átkeltek a befagyott Dunán. Indokolt feltenni a kérdést, hogy erre vajon
miért nem került sor korábban. A mongolok az eurázsiai térhódításuk során szá-
mos jelentős, akár a Dunánál is nagyobb folyón átkeltek korábban. Ezek a had-
mozdulatok nemcsak a befagyott folyók esetében zajlottak le sikeresen, hanem
a tavasztól ősziig tartó időszakban is.

A helyzet helyes értékeléséhez figyelembe kell venni a mongol támadás ko-
rára vonatkozó újabb régészeti kutatások eredményeit is (Szank, Tázlár, Bugac-
Pétermonostora). Számos lelőhely feltárása során bebizonyosodott, hogy voltak
tényleges törekvések egyes települések ellenállóképességének az erősítésére.¹⁵
Spalatói Tamás írta le a pesti polgárok elkeseredett próbálkozását, amellyel igye-
keztek megerősíteni a városukat. „Az említett néptömeg pedig, amint az ilyenek
merészségével ez történni szokott, elkezdte a helységet erősíteni, árkot ásni, sán-
cot hányni, vesszőből sövényt fonni és még sok mindent feleslegesen
előkészíteni.”¹⁶ Ez a védekezési kísérlet, ahogy oly sok más hasonló próbálkozás
is, végül sikertelennek bizonyult, de minden bizonnyal ideig-óráig feltartóztat-
ták a mongolok hadműveleteit, késleltették az előrenyomulásukat. Tehát nem
lehet azzal számolni, hogy az ország lakossága „feltett kézzel”, magát megadva,
az ellenállást meg sem kísérelve esett a hódítás áldozatául. Ténylegesen alig né-

hány erősített hely tudott sikeresen ellenállni a mongolok ostromának. 1242. február 2-án a Fehérvárra menekült egyháziak levelet írtak a Szentszéknek, amelyben pontosan felsorolják az erősségeket, amelyek addig ellenálltak a mongol támadóknak, név szerint a következőket: Fehérvár, Esztergom, Veszprém, Tihany, Győr, Pannonhalma, Moson, Sopron, Vasvár, (Német) Újvár, Zalavár, Léka, Pozsony, Nyitra, Komárom, Fülek és Abaújvár. A felsoroltak közül volt olyan hely, amely az erősítményeinek, illetve a sikeres katonai védekezésnek köszönhetően menekült meg, ilyen volt Esztergom, ahol a városi rész elesett, de a vár végül sikerrel tudott ellenállni a támadásnak. Fehérvárt mocsarak vették körül, amely jó védelmet jelentett. A külvárosok így is elestek, de maga a vár megmenekült. Más helyek azért tudtak kitartani a támadások idején mert az adott vidéken a mongol csapatok csak viszonylag rövid ideig voltak jelen, ilyen volt például (Német) Újvár vagy Léka.

Az ellenállás nemcsak katonai eszközökkel folyt. IV. Béla király a diplomácia minden eszközét bevetette és az egész kapcsolatrendszerét mozgósította, hogy külföldi támogatást próbáljon szerezni az országnak. Először IX. Gergely pápával és II. Frigyes német-római császárral vette fel a kapcsolatot, már 1241 májusában és júniusában. IX. Gergely pápa 1241 júliusában kísérletet tett egy keresztes hadjárat meghirdetésére, mintegy a Magyarország elleni pogány támadásra adott válaszként, de a pápa ugyanebben az évben augusztus 22-én meghalt, majd az 1241 októberében utódának megválasztott IV. Celesztin pedig csak pár hétig töltötte be a pápai méltóságot, mert ő is meghalt. Ezt követően már csak 1243 júniusában választottak ismét pápát, tehát a Magyarország szempontjából legkritikusabb időszakban a pápai trón üresedésben volt. A IX. Gergely által tervezett keresztes hadjárat így ténylegesen nem valósult meg, valódi és érezhető segítséget nem kapott az ország a mongol veszély elhárítására.¹⁷

Sokakat érdeklő kérdés a tatárjárás kapcsán a népességszámvesztés kérdése. Ezzel kapcsolatban a népszerűsítő és tudományos irodalomban is erősen eltérő becsléseket lehet találni. Tisztában kell lennünk azzal, hogy olyan források nem keletkeztek a tatárjárás korában, amelyek alapján pontos vagy akárcsak megközelítő választ lehetne adni a fenti kérdésre. A népességvesztés egyrészt nagyon nagy területi különbségekkel jelentkezett. Azok a vidékek, például az Alföldön, ahol hosszabb ideig voltak jelen a mongol csapatok és a természeti körülmények sem segítették az ellenállást, érthető okokból nagyobb arányú népességszám-vesztést szenvedtek el, míg azok a területek, ahol nem, vagy csak rövid ideig voltak vagy vonultak át a mongol csapatok, alig szenvedtek veszteséget. Ugyanakkor a magyar határhoz közeli heiligenkreutzi évkönyvek folytatása így írt az 1243. év kapcsán: „Közben borzalmas és sohasem hallott éhínség tört Magyarország földjére, és többen hullottak el az éhínség, mint azelőtt a pogányok miatt. Kuttyákat ettek, macskákat meg emberek; az emberhúst nyíltan árulták a vásárokon.”¹⁸ A szintén kortárs szemtanú, Spalatói Tamás megerősíti a támadásokat követő évben jelentkező éhínség okozta krízist: „Mert amíg a tatár veszedelem dühöngött, a szerencsétlen parasztok nem tudták földjeiket bevetni, nem lehetett az elmúlt aratás termését betakarítani; így aztán, mivel élelmiszerük nem volt, az éhínség kínjától emésztve, egyre csak hullottak.”¹⁹ Megbízható becslést adni is nagyon kockázatos a népességszám-vesztésre vonatkozóan, de az minden bizonnyal kijelenthető, hogy a mongol hadjáratok és azok közvetlen következményei jelentik Magyarország történetének legsúlyosabb, rövid időn belül bekövetkező demográfiai visszaesését. Az ország nemcsak

súlyos népességvesztéssel volt kénytelen elszenvetni, hanem a mongol támadások a településhálózaton is hosszú ideig jelen lévő nyomot hagytak.²⁰

A Magyarországot 1241–1242-ben elérő mongol támadások kapcsán az egyik legvitatottabb kérdés a mongolok gyors és váratlanul tűnő visszavonulása. A legtöbbet hangoztatott magyarázat az volt, hogy Ögödej nagykán 1241. december 11-én bekövetkezett halálának a híre a következő év márciusának a végén ért el a Magyarországon tartózkodó mongol csapatokhoz, és azok vezetőjéhez, Batu kánhoz és Kadanhoz. Eszerint az érvrendszer szerint a mongolok gyors visszavonulását az indokolta, hogy a vezetőik jelen akartak lenni a következő nagykan megválasztásánál. Ugyanakkor a következő nagykan, Güyük megválasztására ténylegesen csak 1246-ban került sor, így tehát a sietség indokolatlan volt. Számos más érv is felmerült a történetek magyarázataként, klímatörténeti megfontolások éppúgy, mint az, hogy az országban a mongolok nem jutottak volna megfelelő és elégséges takarmányhoz a lovaik számára. Az ezzel kapcsolatos vita ugyan nem dőlt el, de az egyértelműnek látszik, hogy önmagában egy szempont nem fog megnyugtató magyarázatot adni a kortársak számára is nehezen indokolható gyors visszavonulásra.

Az 1241–1242-ben bekövetkező mongol támadás kétségtelenül az ország történetének az egyik legsúlyosabb krízisét jelentette. Bár Hermann apát, a niederaltaichi monostor évkönyvébe az 1241. esztendőnél azt jegyezte fel, hogy „Ebben az évben Magyarországot, mely háromszázötven éven át fennállott, a tatárok hada elpusztította”, de ebben mégse lett igaza.²¹ IV. Béla Dalmáciából visszatérve gyors építőmunkába kezdett, sok szempontból felülbírált a korábbi intézkedéseit. Ő is és minden bizonnyal az országban sokan mások is meg voltak arról győződve, hogy az első hadjáratot hamarosan követi egy még nagyobb támadás, amely az ország elfoglalásához vezethet. IV. Béla a tatárjárás utáni intézkedései nagy részét annak rendelte alá, hogy megakadályozza a következő, még súlyosabb hadjáratot, vagy legalábbis a lehető legjobban felkészítse az országot annak elhárítására. Bár Magyarországot 1285-ben elérte az úgynevezett második tatárjárás is, ám annak a hatása nem volt összehasonlítható az első hadjáratral.

■ JEGYZETEK

1. Az írás témájához ld. Nagy Balázs (szerk.): *Tatárjárás*. Osiris, Bp., 2003; *A tatárjárás, 1241–1242*. Szerk. Ritoók Ágnes, Garam Éva. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 2007; Kovács Szilvia: *A kunok története a mongol hódításig*. Balassi, Bp., 2014; B. Szabó János: *A tatárjárás. A mongol hódítás és Magyarország*. Corvina, Bp., 2016; *Mongol invázió Európa ellen (1236–1242)*. Szerk. B. Szabó János – Uhrin Dorottya. Corvina, Bp. 2023; Bihari Dániel: *A tatárjárás: Magyarország élet-halál harca*. Szerk. Laszlovsky József – Nagy Balázs. Central Mediacoport Zrt., Bp., 2025.
2. Vásáry István: *Az Arany Horda*. Kossuth, Bp. 1986. 24.
3. Vásáry István: *Az Arany Horda*. Kossuth, Bp. 1986. 34.
4. Kovács Szilvia: *A kunok története a mongol hódításig*. Balassi, Bp., 2014. 142–144.
5. *Tatárjárás*. Szerk. Nagy Balázs. Osiris, Bp. 2003. 117–122.
6. *Tatárjárás*. Szerk. Nagy Balázs. Osiris, Bp. 2003. 122–129.
7. Kovács, Szilvia: *Borc, a kunok negyedik fejedelme*. Acta Historica (2005) 55–66.
8. Vásáry István: *Az Arany Horda*. Kossuth, Bp., 1986. 55.
9. Pálóczi Horváth András: *Keleti népek a középkori Magyarországon. Besenyők, úzok, kunok és jászok művelődéstörténeti emlékei*. Archaeolingua. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Régészeti Tanszék, Bp. – Piliscsaba, 2014. 83–84.
10. B. Szabó János: *A tatárjárás. A mongol hódítás és Magyarország*. Corvina, Bp., 2016. 97.
11. B. Szabó János: *A tatárjárás. A mongol hódítás és Magyarország*. Corvina, Bp., 2016. 116.
12. *Tatárjárás*. Szerk. Nagy Balázs. Osiris, Bp., 2003. 145.

13. Peter Jackson: *The Mongols and the West 1221-1410*. Routledge, Abingdon, 2005. 63.
14. Laszlovszky József – Nagy Balázs: *Mederváltozás és kontinuitás a Sajó folyó középkori átkelőhelyeinél*. A muhi csatater kutatásához kapcsolódó földrajzi, történeti és régészeti vizsgálatok. Századok 156. évf. 2022. 943–962.
15. Rosta Szabolcs: *A tatárjárás régészetének újabb távlatai két kiskunsági lelőhely eredményeinek fényében*. Archaeologiai Értesítő 143 (2018) 151–196.
16. *Tatárjárás*. Szerk. Nagy Balázs. Osiris, Bp., 2003. 57.
17. Berend Nóra: *A kereszténység kapujában. Zsidók, muszlimok és „pogányok” a középkori Magyar Királyságban 1000 k–1300 k*. Attraktor, Máriabesnyő, 2012. 177–185.
18. *Tatárjárás*. Szerk. Nagy Balázs. Osiris, Bp., 2003. 44.
19. *Tatárjárás*. Szerk. Nagy Balázs. Osiris, Bp., 2003. 64.
20. F. Romhányi Beatrix – Laszlovszky, József: *A tatárjárás pusztítása és a magyarországi templomhálózat*. Századok 155 (2021) 601–630.; F. Romhányi Beatrix: *The Destruction of the Mongol Invasion: Short and Long-Term Effects (1241-1332)*. In: János B. Szabó – Dorottya Uhrin (szerk.) *Mongol Invasion Against Europe (1236-1242)*. Archaeolingua 2025, 327–342.
21. Csukovits Enikő: *Források, műfajok, lehetőségek: a középkori Magyarország-kép elemei*. Korall 2009. 38. sz. 5–29., 15.

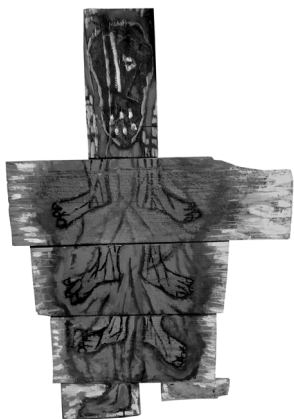
HORVÁTH RICHÁRD

A „SORSFORDÍTÓ” MÁTYÁS KOR

Hunyadi Mátyás megítélése és az újabb magyar középkorkutatás

„Kutya nehéz úgy hazudni, ha az ember nem ösmeri az igazságot.”

ESTERHÁZY PÉTER

A legfőbb változás ugyanakkor az volt, hogy jelentősen leszűkült az a kör, akik részesedtek a legfontosabb politikai döntéshozatalból. A szakirodalom korábbi vonulata ezt nevezte az „autoriter” Mátyás korszakának.

Talán nem tapintatlanság a fenti mondat parafrázálása, miszerint kutya nehéz az igazságról szólni úgy is, ha az ember ismeri vagy legalább ismerni véli az igazságot. Már csak amiatt is, mert sokszor nem arat elismerést. Valahogy ez az érzés kerítheti hatalmába a kutatót, ha Hunyadi Mátyás (1458–1490) koráról, személyéről, uralkodásáról kérnek tőle összefoglaló írást. Amikor Magyarországon publicista vagy történész kíván új, a másfél százada megszokottól eltérő kijelentéseket tenni Hunyadi Mátyással kapcsolatban, indokolt az óvatosság, könnyen szembe találhatja magát ugyanis a széles közvélemény nehezítésével, a honlapok vágy-, indulat- és politika vezérelt komment szekcióiról már nem is beszélve. Közismert ugyanis, hogy a magyar történelmi szereplők képzeletbeli és olykor valóságosan is mért népszerűségi listáján 15. századi királyunk előkelő helyen, sőt legtöbbször az élen szokott végezni.² Mátyás esetében nem túlzás azt állítani, voltaképpen egy „sztárról” (a celeb kifejezést még nem merem leírni) van szó, az ezzel együtt járó érzelmi töltettel. Remekül illusztrálja ezt a helyzetet épp Mátyás és az őt követő Jagellók (II. Ulászló 1490–1516 és II. Lajos 1516–1526) megítélése. Utóbbiakról a köztudatban csak negatívumok a meghatározók, így – forrásokkal igazolható – történelmi szerepükről könnyebb nyilatkoznia a szakembernek, lévén a társadalmi „felháborodás” aligha számottevő oly esetben, ha valakinek a korábbi rossz meg-

ítélésén javítunk. Nem így Mátyás esetében. Ezért az általános Mátyás-kép árnyalása érdekében alább – dióhéjban – kísérletet teszek néhány, a király életében fontos és az utókor számára talán érdekes esemény köré szervezni írásomat. Természetesen olyan témák köré, amelyekről a magyar középkorkutatásnak az utóbbi egy-két évtizedben friss kutatások alapján van mondanivalója, s amelyek talán nem mindegyike kapott szűk szakmai berkeken kívül figyelmet.³

Az előhang zárásaképpen arról is szólni kell, hogy jelen folyóiratszám a magyar történelem sorsfordító korszakait veszi számba. Afelől kétségünk sem lehet, Hunyadi Mátyás uralkodásának harmad évszázada a magyar történelem sorsfordító szakasza. Ahogyan az azt megelőző Zsigmond és Hunyadi kor és az őt követő Jagellók uralkodásának két és fél évtizede is, különös tekintettel a mohácsi csatára. A kutatónak az az illetlen érzése támadhat, hogy a 15. század számos tekintetben a sorsfordító időszakok sorozata volt a magyarság történetében. Mitől tekinthető sorsfordítónak Mátyás uralkodása? Lássuk: rendet teremtetett több évtizedes zavaros időszak, mondhatjuk, egy polgárháború végén, és konszolidálta a királyi hatalmat, amihez visszaszerezte a Szent Koronát is. Stabilizálta a török frontot, gazdaságilag rendezte a királyság helyzetét, egyenrangú félként lépett fel az európai hatalmak között. A cseh és az osztrák háborúban is számottevő sikereket ért el, sőt 1485-re Bécset is elfoglalta. S ami a legfontosabb: egy emberöltőn át, a folyamatos török fenyegetés árnyékában működtetett egy középkori országot, amire ebben a korban csak rátermett személyek voltak képesek. Ám azt is látnunk kell, mint minden jelentős politikai-katonai erősödésnek, ennek ára volt, mind a király személyiségét, mind uralkodása hatásait illetően. Ezekről az eredményekről és az „árrol” kívánnak szólni az alábbi sorok.⁴

Származás, család, személyiség

■ A mindenkori magyar nyilvánosságot Mátyás származásának kérdése régtől fogva érdekelte és érdekli ma is. A tisztánlátást nehezíti, hogy a Hunyadi család levéltára korai oklevelekben szegény, így forrásokkal nem állunk jól. A levéltár első számú oklevele 1409-ből származik, így ennél korábbi írott forrással nem rendelkezünk róluk.⁵ Ezzel szemben a 15. századi, részben Mátyás által megbízott történetírók viszont ontották az eredetelméleteket, amire az uralkodói felmenők nélkül trónra került királynak szüksége is volt. Felmerült az ókori római (Corvinus) eredet és persze leginkább Hunyadinak Luxemburgi Zsigmond császártól (1387–1437) való származása terjedt el, s lássuk be, ennek volt a legnagyobb „hírértéke” saját korábban éppen úgy, mint a későbbi századokban. Ez utóbbi még ma is sokszor visszaköszön az irodalomban és a sajtóban. Ezzel szemben ma már a kutatás bizonyította: Mátyás apai ágon havasalföldi, míg édesanyja, Szilágyi Erzsébet részéről magyarországi felmenőkkel rendelkezett. Ám, ami ennél fontosabb: a 15. század közepi Magyarországon mindez nem számított, az újkori értelemben vett nemzetiségi kérdés a 15. században még messze nem mai formájában létezett. Súlyosabban estek latba a társadalomban a gazdasági vagy épp jogi (nemes – nem nemes; polgár – nemes) különbségek.⁶

Mátyás neveltetése az általános vélekedés és a korábbi irodalom szerint „korszerű” volt. Közhelyszerű és széles körben elterjedt a megállapítás, hogy Mátyás korszerű humanista képzést kapott, csak hogy erről épp a források alapján alig tudunk valamit. Zrednai (korábban: Vitéz) János és a lengyel humanista, Szánoki Gergely neve kerül ilyenkor rendre elő, de minderről csak Bonfininek a Mátyás

kor végén írott munkájából és Szánoki közelkorú életrajzából értesülünk.⁷ Minderre megy tehát vissza, amit a király tanulmányairól tudunk, s ez igencsak vékony jég. Mindössze egyetlen megfontolást érdemes még ideiktatni: Mátyás testvére, László fiatalkora idején apjuk nem több mint a királyság egyik fontos katonai parancsnoka, Zsigmond, majd I. Ulászló királyok híve, szörényi bán. Mátyás viszont alig volt háromesztendő, amikor apja már Magyarország kormányzója, a király utáni, azt ideiglenesen pótolni hivatott, legmagasabb méltóság viselője. Érthető, hogy egészen más lehetőségek, politikai-hatalmi szempontok érvényesültek az ifjak nevelésekor, hisz kormányzóként, a királyi jövedelmek kezelőjeként bizonyosan mások voltak Hunyadi lehetőségei mint korábban. S persze más járhatott fejében fiai jövőjét illetően 1440-ben, mint évtizeddel később. Ez tehát minden a korai esztendőkről. Későbbi elbeszélő forrásokból (Bonfini, Galeotto) persze ismerjük Mátyás műveltség iránti elkötelezettségét. Tudható, hogy könnyen tanulta a nyelveket is, ám makacs is volt, ellentmondást nehezen tűrt. Már az első, 1459. évi, ellene szerveződött felkelés idején a velencei követ feljegyezte róla, hogy „csak a saját feje után megy”, aminek nyomait uralkodása folyamán rendre felfedezhetjük, majd ebbéli hajlandósága az 1480-as években különösen is megmutatkozott.

Mátyás uralkodásának korszakai

■ A korábbi történeti irodalom azon az állásponton volt, hogy uralkodását erős központosítás, a köznemességgel való szilárd szövetség jellemezte a „közismeretlen megbízhatatlan” arisztokratákkal szemben.⁸ E kijelentések cáfolatát, árnyalását évtizedek óta végzi a kutatás sok új tudományos részeredménnyel, ámde a történeti köztudatban mégoly kevés sikerrel. Csupán ízelítőképpen: uralkodása első hat esztendejében nélkülözni volt kénytelen a Szent Koronát, aminek hiányában legitimitása gyenge lábakon állt.⁹ Gondoljunk bele, épp ekkor, 1459 februárjában robban ki az első személye elleni lázadás, amivel a lázadók „meghívására” ugyan, de Habsburg III. Frigyes (1452–1493) császár a magyar trón közelébe juthatott. Nem hiába rendelt ezután mindent alá Mátyás a korona visszaszerzésének, hisz maga is tisztában volt a legitimációs hiánnyal. Kész volt belemenni az 1463-as bécsújhelyi békében, hogy fiú utód nélküli halála esetén a Habsburgok kerülhessenek a magyar trónra. Súlyos ár volt, de a pillanatnyi szükség: a korona visszaszerzésének szükségessége miatt megérte, s ne feledjük, húszévesen, fiatal feleséggel (Podjebrád Kunigunda, aki Magyarországon a Katalin nevet viselte) az oldalán aligha gondolhatta, hogy törvényes utód nélkül marad. A döntés hosszú távú hatását persze nem láthatta előre, mivel az ifjú királyné 1464 elején váratlanul elhunyt, a király pedig élete végéig törvényes örökös nélkül maradt.¹⁰

1464-es koronázása után Mátyás uralma látványosan stabilizálódott. Bátran és határozottan vethette bele magát az uralkodás sűrűjébe, immáron saját elképzelései szerint. Ráadásul a nemzetközi helyzet alakulását illetően is szerencséje volt: III. Frigyesel frissen kötött megállapodást, a török fronton pedig 1464 elejére vette vissza az ellenségtől Bosznia központját, Jajca stratégiai fekvésű várát. Ami ennél is fontosabb, hogy Hódító Mehmed (1451–1481) szultán ezekben az esztendőkhöz elsősorban nem Magyarországra figyelt. Birodalma erejét jobban lekötötte az albán és görög, a keleti területek, később Itália megtámadása. Ezért tehetette meg Mátyás, hogy uralkodása végéig mindösszesen kétszer kellett na-

gyobb sereggel megjelenie a déli fronton: 1476-ban Szabács ostromakor és 1480-ban a rövid boszniai hadjárat idején, mindkétszer két korábbi török támadás (1474: Várad kifosztása, 1479: Kenyérmező) megtorlásaképp.¹¹

Ám ez csupán a török front. Koronázása után merészebben fordulhatott a nyugati szomszédok felé is, megkezdte előbb a cseh-, majd az osztrák háborúkat. Mai meglátásunk szerint előbbi határozottan nemzetközi megfontolások miatt (szentszéki kapcsolatok erősítése a huszita Podjebrád György elleni fellépéssel, osztrák ellenfelek gyengítése, gazdag morva és cseh területek bekebelezése) indította. Az osztrák háborúk első szakasza mögött is hasonló dinasztikus megfontolások álltak, jó okkal avatkozott be az osztrák belügyekbe III. Frigyes ellenfeleinek oldalán, míg az 1480-as évek hadjáratainak, különösen Bécs (1485), majd Bécsújhely (1487) bevételének részben már más indoka volt. Ekkorra már biztossá vált ugyanis, hogy az 1476 végén feleségül vett Aragóniai Beatrixtól (1457–1508) nem születhet utóda, így megpróbálta törvénytelen gyermeke, Corvin János (1473–1504) trónra kerülését előkészíteni. Ezen túl kísérletet tett arra is, hogy a bécsújhelyi béke öröklési pontját III. Frigyesel visszavonassa, akár háború árán is. Utóbbi döntése nem csupán a nemzetközi szinten, hanem Magyarországon is számos konfliktust idézett elő, s szerzett ezáltal magának számos ellenséget.¹²

A katonai vonatkozásoknál talán még látványosabbak voltak a változások 1464-et követően a bel- és külpolitikában. Az uralkodónak megoldást kellett találnia több jelenségre, méghozzá egy időben. 1. Jó érzékkel ismerte fel a cseh királynak a római egyháztól való eltávolodását, huszita mivoltát, s az ebben rejlő politikai, stratégiai lehetőséget. 2. Meg kellett kezdenie a kincstári bevételek átalakítását, mert e nélkül a már folyó és ezt követően indított háborúk finanszírozása lehetetlen lett volna. 3. A török, a cseh, majd kevésbé később az osztrák fronton való hadakozás magyarázatát „el kellett adnia” a nemzetközi diplomáciában és saját országában is, annak politikai közvéleménye előtt. Nos, ezt jól láthatóan el is határozta, s minden ellenkezés dacára végre is kívánta hajtani.

Mindez persze nem ment ellenállás nélkül. Mátyás ellenében az utókor által ismert források alapján legkevesebb négy komolyabb zendülés, felkelés szerveződött. 1459-ben Németújvárott a vele elégedetlen bárók kötöttek szövetséget, s hívták meg III. Frigyeset a magyar trónra, ám a szervezkedés – nem függetlenül a fiatal uralkodó ügyes propagandájától és gyors reakciójától – hamar hamvába holt.¹³ 1467-ben az erdélyi lázadást kiváltó okok közt már adózási megfontolások éppen úgy álltak, mint korábbi, fontos támogatóinak megingása. Utóbbi esetben legyen itt elég a mindenüket Mátyástól jutalmul nyerő, s a kismemesi sorból Hunyadi János szolgálatába kerülő, majd az országos elitbe emelt Szapolyaiaknak a zendülésben játszott szerepére utalni.¹⁴ Az új uralkodói hozzáállást jelzi, hogy, bár a legnevesebb érintetteket nem büntette meg, de a megtorlás hazai viszonyok közt kegyetlen volt: több nemesi család sarja is fejét vesztette.¹⁵ Alig négy esztendővel később, 1471-ben zajlott uralkodásának legnagyobb válsága, amikor trónjának, s talán életének elvesztéséhez is a legközelebb került. A mozgalom két vezetője Zrednai János esztergomi érsek és Janus Pannónius pécsi püspök volt. Az okok részben máig ismeretlenek, a kutatás a cseh háborúk elhúzódását és a török front elhanyagolását, s a magas költségeket szokta a király szemére vetni. Akármilyen állt is a háttérben, a felháborodás országos méretűvé vált, s Mátyásnak csak nagy erőfeszítéssel, s némi szerencsével sikerült úrrá lennie az eseményeken, például azáltal, hogy régi híve Gúti Ország Mihály

nádor nem ingott meg.¹⁶ Három esztendővel később, amikor a király épp Boroszlóban állta a cseh és lengyel királyi hadak együttes támadását, ismét felütötte a fejét az elégedetlenkedés, ám a helyzetet távollétében Szapolyai Imre és Bátori István meglehetősen jól „kezelték”.¹⁷

Ma már azt is világosan látjuk, hogy Mátyás uralkodói habitusa az 1470-es évek közepére, második felére megváltozott. A mindennapi kormányzati technikában éppen úgy változások történtek, mint a nagyobb célok eléréséhez szükséges eljárások megválasztásában. A fentebb már emlegetett trónöröklés akut ügye miatt mindezek az 1480-as évekre váltak különösképpen láthatóvá.

„Kárhozatos újítások”

■ A Mátyás halála utáni első királyválasztó országgyűlésen tűnik fel ez, a fejzetnek címet adó kifejezés. Az arisztokraták mindenek előtt azt kérték a frissen megválasztott II. Ulászlótól, hogy Mátyás ilyen jelzővel illetett újításait törölje el és az élet minden tekintetben térjen vissza a régi kerékvágásba.¹⁸ Mátyás kései uralmának megértéséhez tehát ezen kifogásolt sérelmek áttekintése hasznosnak tűnik.

1. A háborúhoz már a 15. században is sok pénz kellett, ezért a szokásos adókon felül Mátyás, az egyébként már uralkodását megelőzően is létező és elődei által is beszedett, rendkívüli hadiadó kivetését egyre többször rendeltette el az országgyűléssel. Beszédésükre kiemelt figyelmet és erőt fordított, akadt olyan esztendő, nem is egy, amikor a hadiadót legalább kétszer is beszedette. Az országgyűlést az 1480-as évekre, kis túlzással, adómegszavazási tanácskozássá degradálta, számuk láthatóan ritkult, egynémely diétán pedig az uralkodó részt sem vett. A rendi igények kérdése általában fel sem merült azokon, amit a nemzeti társadalom joggal nehezményezett. Sérelem volt tehát a megnövekedett adó és az országgyűlés szerepének előnytelen változása.¹⁹

2. Mátyás, amikor politikai céljai úgy kívánták, különösen uralkodása utolsó harmadában, nagy számban adományozott birtokokat néhány kivételezett személynek, indított útjára ezáltal páratlan karriereket. Legkorábbi példája ennek a Szapolyai család egyedülálló felemelkedése. A királyság déli területéről, Pozsega megyéből származó köznemesi család oly sok más későbbi előkelőhöz hasonlóan Hunyadi János szolgálatából indult,²⁰ de az igazi felemelkedés Mátyás időszakában történt meg. Szapolyai Imre 1458-ban még nem rendelkezett váruradalommal, ám évtizeddel később már a királyság öt legnagyobb birtokosa közé tartozott. Ugyanebbe a sorba illeszkedik a Jagelló-kor egyik legismertebb politikai szereplője, a jobbágy származású Bakóc Tamás győri, egri püspök, majd esztergomi érsek, utóbb főkancellár, bíboros és 1513-ban *papabilis* jelölt a konk-lávén. Ő volt, aki fiatalkorában, 1480 után egy évtizeden át Mátyás titkáraként-bizalmasaként működött, s így került az országos politika csúcsára, s tett szert hallatlan udvari befolyásra. Ebből eredő későbbi birtokszerzései alapozták meg az utóbb jelentőssé váló Erdődy család felemelkedését. Sérelem volt tehát a kegyencek túlzott támogatása, amit az országlakosok szemében Corvin János túlzott adományokkal való támogatása tetézett.²¹

3. Annak a Corvin Jánosnak, akit 1479/81-től Mátyás akkorra már „hivatalosan” is utódjának nevezett meg (1479-ben megkapta a lipői hercegi címet), dacára törvénytelen származásának (édesanyja: Edelpöck Borbála Alsó-Ausztriából származó polgárleány volt²²), s ettől az esztendőől fogva lényegében minden je-

lentősebb, a koronára háramlott birtokot fiának adományozott, amivel kizárta az adományok köréből a „hagyományos” politikai szereplőket, arisztokratákat. Mindezzel ugyan elérte, hogy halálakor Corvin volt a királyság messze legnagyobb vagyonnal rendelkező világi birtokosa, ám meg is növelte „ellendrukkereinek” számát. Mindamellett nem csak ennyiben változtatta meg Corvin a mátyási adománypolitikát az 1480-as években. 1481-ben, 1483-ban és 1487-ben is nagy port felkavaró, az ország leghatalmasabb birtokosait érintő eseményekre került sor. Elsőként a Lakit Túzok, a másodsorra a Perényiek, végül Alsólendvai Bánfi Miklós lettek királyi „koncepációs” per és kisebb-nagyobb hadjárat, birtokelkobzás áldozatai. Ispánságaik és váruadalmaik egy részét Mátyás lefoglaltatta, s rövid úton Corvinnak adományozta, ami azt az üzenetet hordozta, hogy senki sem lehetett biztonságban, ha a király akaratával szemben vagy érdekeinek útjába áll. Sérelem volt tehát Corvin túlzott támogatása, az adományok elmaradása és az igazságtalan (vagy annak vélt) birtokfoglalások.²³

4. A legfőbb változás ugyanakkor az volt, hogy jelentősen leszűkült az a kör, akik részesedtek a legfontosabb politikai döntéshozatalból. A szakirodalom korábbi vonulata ezt nevezte az „autoriter” Mátyás korszakának. A királyi tanácsülések ritkultak, s az oda meghívottak köre csökkent.²⁴ Jól láthatóan Mátyás néhány nagy hatalommal felruházott és teljességgel megbízható, általa a hatalomba emelt báróra építette kormányzatát. Közéjük tartozott például Kinizsi Pál, aki a déli végvárvonalért és legalább tucatnyi megye katonai erejéért, Magyar Balázs, aki hol Szlavónia, hol Erdély igazgatásáért és határvédelméért felelt, Bátorfi István országbíró, aki később Erdély vajdája lett, vagy éppen Egervári László szlavón bán, aki ugyancsak a török elleni fronton látott el fontos feladatokat. Akad köztük természetesen régi arisztokrata család sarja is, de utóbbiak száma összeségében nem volt nagy.²⁵

Beatrix

■ A szakirodalom és a történeti köztudat a mai napig erőskezű királyt látott, s lát Mátyásban, ebben sohasem volt vita. Erre a határozott királyra a vélekedések szerint egyetlen személy volt képes érdemi befolyást gyakorolni, második felesége: Aragóniai Beatrix (királynéként: 1476–1490). Tudni vélték, véljük, hogy az asszony hatása volt Aragóniai János (1479–1485), majd a gyermek Estei Hippolit (1486–1497) esztergomi érseki kinevezése, az udvari etikett és szokások megváltoztatása, a reneszánsz elterjesztése. S egyáltalában – írták korábban – Beatrix egyenrangú hatalmi tényezőként tűnt fel Mátyás mellett, s akinek talán (máig makacsul élő, ám téves elképzelés szerint) köze lehetett a király halálához is.²⁶

Az újabb kutatások alapján ezek a vélemények nem megalapozottak. Kétségtelen tény, Beatrix érdemi változtatásokat hozott az udvar életében, de a politikai döntések zömének meghozatalára hatása nem volt, ahogyan általában a magyar és európai királynéknak sem. Meglehet, Mátyás inkább maga ismerte fel az itáliai feleségben és népes kíséretében rejlő kulturális megtermékenyítő, s ne hallgassuk el: reprezentációs lehetőséget. Az ugyanis nem tagadható, az all'antica művészet budai, visegrádi, majd vidéki megjelenéséhez köze volt a királynénak és környezetének.²⁷ Ugyanakkor a király egyházpolitikájában ennek már nincs nyoma. Aragóniai Jánossal a magyar szállal is rendelkező szentszéki képviselőt súlya nőtt, míg Hippolit kinevezésével a király közvetett befolyást

nyert a jelentős érseki bevételek felett, ami háborúi idején igencsak jól jött a kincstárnak.²⁸

Összegzésül kimondható, Beatrix politikai-hatalmi befolyása az ország működésére, a döntések meghozatalára elenyésző volt. Jellemző, hogy a klasszikusan királynénak tekintett birtokok javát is csak 1484, Mátyás anyjának, Szilágyi Erzsébetnek a halála után vehette át, addig önállós (értsd: a királytól független) bevételekkel kevéssel rendelkezett.²⁹ Végezetül éppen emiatt – is – vethető el végérvényesen az a régi elgondolás, miszerint Beatrixnak köze lehetett Mátyás halálához. Egyrészt a király egészsége 1486 elejétől folyamatosan jól adatolhatóan romlott, tehát váratlan halálesetről a legkevésbé sem beszélhetünk.³⁰ Ám ennél fontosabb annak kimondása, hogy Beatrix hatalma és befolyása kizárólag férje életében érvényesült csupán. Mindezt a királyné 1490 utáni sorsa (Bakóc Tamás győri püspök által celebrált „hamis” házasság II. Ulászlóval, visszahúzó-dás unokaöccséhez Esztergomba, végül az országot elhagyni kényszerült) napnál világosabban bizonyítja.

Egyetlen speciális hatása mégis volt Beatrix érkezésének: Mátyás apósa, Ferdinánd/Ferrante nápolyi király révén óhatatlanul belekeveredett Itália szövetséges hatalmi harcaiba, ahol a magyar királyoknak általában kevés szerencséje és még kevesebb keresnivalója volt, amint azt korábban Nagy Lajos itáliai működése is igazolta. Ezt bár Mátyás is érzékelte, és igyekezett belőle kimaradni, de ez nem ment maradéktalanul, 1481-ben például Otrantónál jelentős magyar hadak segédkeztek a város visszavételénél.³¹

„Meghalt Mátyás, oda az igazság.” Az örökség

■ Mátyás nevéhez az újabb korban számtalan mese és monda tapadt, melyek közül a legtöbb a király igazságtevő voltát tette népszerűvé. Ezek persze nem saját korában, hanem zömében a török időkben, a 16. században keletkeztek, amely korszakkal összehasonlítva Mátyás országlása a mohácsi katasztrófa (1526), Buda eleste és az ország szétesése (1541) után fénykornak tűnt. Éppen ezért volt alkalmas személye és uralkodása arra, hogy a több részre szakad, s más-más politikai fennhatóság alá került magyarság egységtudatának kovászává váljon. Arról nem is beszélve, hogy az esetleges sérelmeket pedig az addig eltelt bő fél század esztendő elhomályosította. Jellemző módon, Mátyásról saját korából efféle történetet egyet sem ismerünk.

Közvetlen utódai, a Jagellók számára egészen más örökség jutott. Meg kellett küzdeniük Corvin János hatalmas birtokvagyonából és a kezében tartott királyi jövedelmekből eredő ambícióival, ahogyan az általa felemelt Szapolyaiak működése is, mintegy „állam az államban” jegyeket mutatott. II. Ulászló sohasem térhetett ki e hatalmi tömbök befolyása elől uralkodása első éveiben. Uralkodása voltaképpen akkor vette teljes mértékben kezdetét, amikor 1494/95 fordulóján sereggel – Mátyáshoz hasonlóan, vaskézzel – fegyvelmezte meg Újlaki Lőrinc herceget, amivel üzent az ország – részben épp Mátyástól „örökölt” – legnagyobb urainak: a királyi hatalom fölébe még ők sem nőhetnek.³²

Ha pedig zárásképpen egyetlen képpel kellene jellemeznünk Mátyás uralkodásának időszakát, akkor az általa felemelt arisztokraták 1490. évi, halálát követő időszakbeli viselkedésére érdemes utalni. Kinizsi Pál, Bátorfi István, Szapolyai István és társaik a király halála után rövid úton II. Ulászló táborában kötöttek ki. Természetesen számoltak a törökök és a Habsburgok reakcióival és esetleges tá-

madásával is (ahogyan az utóbbiak esetében ez be is következett), de nemcsak ezek motiválták őket, hanem a holt királyhoz és fiához való viszonyuk és eladig megszerzett tapasztalataik. A Hunyadi-ház következő tagját, Corvin Jánost nagybirtokos társuknak még csak el tudták fogadni, de apja habitusának és módszereinek ismeretében a trón közelében még véletlenül sem kívánták látni.³³

■ JEGYZETEK

1. Esterházy Péter: *Harmonia caelestis*. Bp., 2001. 9.

2. Például: <https://tte.hu/tanarok-es-diakok-kedvenc-tortenelmi-szemelyei/> (Megtekintés: 2025. május 12.)

3. Tisztában kell lennünk azzal, hogy a nem magyar ajkú történetkutatásnak is megvan a maga Mátyás-képe. Ebből néhány újabb munka messze a teljesség igénye nélkül: Jörg K. Hoensch: *Matthias Corvinus*. Diplomat, Feldherr und Mäzen. Graz-Wien-Köln, 1998, Borislav Grgin: *Počeci rasapa: kralj Matijaš Korvin i srednjovjekovna Hrvatska*. Zagreb, 2002, Antonín Kalous: *Matyáš Korvín. Uherský a český král*. České Budějovice, 2009, Tomáš Homolfa: *Na vzostupe moci. Zahraničná politika Mateja Korvína v stredoeurópskom priestore v rokoch 1458–1471*. Bratislava, 2019, Marius Diaconescu: *Matia Corvin, românul de pe tronul Ungariei*. (<https://historia.ro/sectiune/general/matia-corvin-romanul-de-pe-tronul-ungariei-579286.html> – Megtekintés: 2025. május 2.)

4. Mátyás uralkodásáról az utóbbi időszakban megjelent két legfontosabb gyűjteményes kötet, számos alapvető és új eredményeket hozó tanulmánnyal: *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*. Szerk.: Farbaky Péter, Spekner Enikő, Szende Katalin, Végh András. Bp., 2008, *Mátyás király emlékkönyv*. Szerk.: Bódvai András. Bp., 2019 (a továbbiakban: Mátyás 2019) – Rendelkezésre áll újabbban az uralkodó tartózkodási helyeit időrendben tartalmazó adattár, az úgynevezett itinerárium is: Horváth Richárd: *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490)*. Bp., 2011. – A korszak forrásviszonyaira, azok fennmaradási arányaira: Horváth Richárd: *Mátyás király könyvei. A késő középkori forráspusztulás mértékéről*. Történelmi Szemle 55. (2023) 335–351.

5. Ennek középkori kézzel feljegyzett sorszáma: Nr. 1., azaz a családi levéltár *ab ovo* nem tartalmazott 1490-nél korábbi írott dokumentumot. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest. Diplomatikai Levéltár 37592.

6. Mátyás király családjáról teljességre törekedve: Lupescu Radu: *A Hunyadiak származása*. In: Mátyás 2019. 13–31., újabbban a család havasalföldi kapcsolataira: Nagy Levente – Szilágyi Emőke Rita: *Hollókötől Esztergomig. Új adatok az Oláh, a Hunyadi és a Drakula család genealógiájához*. Történelmi Szemle 65. (2023) 639–667.

7. Mátyás első modern, s máig használható életrajzírója, Fraknoi Vilmos sem tudott ennél többet: Fraknoi Vilmos: *Mátyás király 1440–1490*. Bp., 1890. 13–23., ahogyan legutóbbi monográfiusa is két rövid bekezdéssel lépett át a kérdésen: Kubinyi András: *Mátyás király*. Bp., 2021. 19–20. – Szánokira újabbban: Kristóf Ilona: *Egy lengyel humanista Magyarországon – Az elfeledett Szánoki Gergely*. Acta Acedemiae Paedagogicae Agriensis. Series Nova: De Rebus Societatis 23. (2006) 21–32.

8. „Mátyás a Hunyadi-ligának és a köznemesség támogatásának köszönhette trónját. Ezért kezdetben a rendekkel egyetértésben kormányzott, és folytatnia kellett apja törökellenes politikáját. [...] Megkoronázása után a király egyre kevésbé vette figyelembe a nemesség érdekeit. Az országgyűléseken a saját akarát kényszerítette a rendekre (pl. új adók). Az államigazgatás megreformálásakor a rendi hivatalok (pl. a királyi tanács) szerepének csökkentésére, az egyedül tőle függő hivatalok erősítésére törekedett.” Száray Miklós – Szabados György: *Történelem a középkoról számára* 9. Bp., 2024. 164.

9. A Szent Korona távollétére és annak politikai hátterére legújabbban: Pálosfalvi Tamás: *Koronázástól koronázásig. A korona elrablása és hazatérése (1440–1464)*. In: *A Szent Korona hazatér. A magyar korona tizenegy külföldi útja (1205–1978)*. Szerk.: Pálffy Géza. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Bp., 2018. 125–165.

10. Erre az időszakra a legfrissebb kutatások eredményei: Pálosfalvi Tamás: *Mátyás, az ország koronázatlan királya (1458–1464)*. In: Mátyás 2019. 33–52. – Kunigunda/Katalinra lásd C. Tóth Norbert: *Mátyás király első felesége*. In: *Királynék a középkori Magyarországon és Európában*. Szerk.: Szovák Kornél, Zsoldos Attila. Székesfehérvár, 2019. 115–131.

11. Legújabbban: *Magyarország hadtörténete I. A kezdetektől 1526-ig*. Főszerk.: Hermann Róbert. Bp., 2017. 271–289., Tamás Pálosfalvi: *From Nicopolis to Mohács*. Leiden-Boston, 2018. 263–268.

12. Lásd az előző jegyzetben idézett hadtörténeti összefoglalást e kérdéshez is, továbbá: E. Kovács Péter: *Mátyás király és a nők*. In: Mátyás 2019. 141–145.

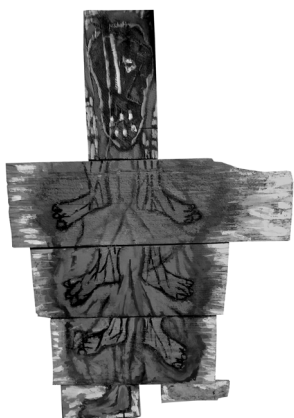
13. Veszprémy László: „Reddidit amissum fugiens Germanus honorem”. Az 1459-es körmendi ütközetek historiográfiájához. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Szerk.: Csukovits Enikő. Bp., 1998. 319–325.
14. Neumann Tibor: *Két nádor és egy vajda, avagy a Szapolyaiak útja a királyi trónig*. In: *Egy elfeledett magyar királyi dinasztia: a Szapolyaiak (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet)* Szerk.: Fodor Pál és Varga Szabolcs. Bp., 2020. 13–45.
15. Nógrády Árpád: *Menyit ér a kegyelemlevél?* In: *Honoris causa*. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk.: Neumann Tibor és Rácz György. Bp., 2009. 235–249.
16. A lázadásól legújabbban: Tamás Pálosfalvi: *The Scythian Mars in Trouble: The 1471 Revolt against Matthias Corvinus*. In: *Rebellion in Medieval Europe, C. 1000-C. 1500*. Eds.: Adrian Jobson, Harriet Kersey, Gordon McKelvie. The Boydell Press, Woodbridge, 2025. 289–312., Tomáš Homola: *S kráľom alebo proti kráľovi? Sprisahanie voči Matejovi Korvínovi v roku 1471*. Historický Časopis 68. (2020) 221–246. – Gúti Országához fűződik a történet, melyet Bonfini őrzött meg számunkra. Eszerint, amikor hírért vette a zendülésnek, az alábbiakat mondta: „Azt beszélék, hogy Ország Mihály, ez a rendkívül eszes és rengeteg tapasztalata folytán nem ok nélkül bölcsnek tartott férfiú nemcsak a szívében, hanem a száján is vallotta: Akit a szent koronával koronázva látsz, imádd, szentséges királynak tekintsd és tiszteld, ha ökörvolna is.” Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei*. Ford.: Kulcsár Péter. Bp., 1995. 511.
17. Horváth Richárd – Neumann Tibor: *Ecsedi Bátori István. Egy katonabáró életpályája 1458–1493*. Bp., 2012. 34–36.
18. „Hogy Magyarországot az alá vetett többi országokkal, tartományokkal, és a főpap urakat meg bárókat, az összes egyházakat és egyházi személyeket, valamint a nemeseket és városokat, úgy szintén ez ország többi alattvalóit és lakosait régi jogaikban, kiváltságaikban, mentességeikben, szabadságaikban és jóváhagyott szokásaikban, a melyekben tudniillik a néhai megdicsőült királyok megtartották és a melyeknek birtokában és élvezetében voltak, meg fogjuk tartani, úgy hogy (a mint az említett néhai Mátyás király úr tette) az ő ártalmukra és elnyomásukra, valamint e régi szokásaik ellenére, bármely keresett szín alatt, éppenséggel semmi újításokat sem fogunk behozni, azokat pedig, a melyeket a néhai igen dicső Mátyás király úr hozott be, el fogjuk törölni; adót, vagy egy forintos taksát semmi esetre sem fogunk követelni, hanem meg kell elégednünk a régi, törvényes, rendes és szokásos királyi jövedelmekkel.” Magyar Törvénytár I. (1000–1526) (Corpus Juris Hungarici I.) Összeállította, fordította és szerkesztette: Nagy Gyula, Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen, Márkus Dezső. Bp., 1899. 473–474.
19. Kubinyi András: *Mátyás király*. i. m. 98–101. – A középkori magyar országgyűlések történetére újabban: Fazekas István – Gebei Sándor – Pálosfalvi Tamás: *Rendi országgyűlések a Magyar királyságban a 18. század végéig*. Bp., 2020. 13–176.
20. E csoport jelentőségére legújabbban: Pálosfalvi Tamás: *Hunyadi-familiárisok Mátyás király udvarában*. In: „*Királyi házunk népe*”. *Királyi és királynéi udvartartás a középkor végén*. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Szerk.: Neumann Tibor. Bp., 2024. 147–183.
21. A Szapolyaiakra: Neumann Tibor: *Két nádor és egy vajda* i. m. passim. – Bakóc Tamáshoz: Horváth Richárd: *Egy kevéssé ismert évtized. Bakóc Tamás király udvarában 1480–1490*. In: *Bakóc Tamás emlékezete*. Tanulmányok halálának 500. évfordulójára. (Bibliotheca Collegii Professorum Hungarorum. Classis Philosophica) Szerk.: C. Tóth Norbert és Neumann Tibor. Bp., 2024. 40–68.
22. Ritoókné Szalay Ágnes: *Borbála*. In: „*Nympha super ripam Danubii*.” Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből. (Humanizmus és reformáció 28.) Bp., 2002. 121–133.
23. Neumann Tibor: *Hercegek a középkor végi Magyarországon*. In: *Hercegek és hercegségek a középkori Magyarországon*. Szerk.: Zsoldos Attila. Székesfehérvár, 2016. 101–105. – A Bánfi, Perényi, Laki Tűz esetekből csupán egyetlen példa: Tringli István: *Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés*. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Szerk.: Csukovits Enikő. Bp., 1998. 291–317. – Jellemző a korszakra, amikor 1482-ben Egervári László szlavón bán egyik levelében, ahogy ma mondanánk, „magánúton” figyelmezteti Kapitánfi András vicebánt, hogy ne próbáljon szembefordulni Mátyással, mert „a királyi felséggel még a hatalmasoknak is veszélyes vitába szállniuk.” Pálosfalvi Tamás: *Igazságos volt-e Mátyás király?* In: *Mítoszaink nyomában*. Szerk.: Kovács Kiss Gyöngy. Kvár, 2013. 94.
24. A kutatás mai állása szerint 1458 és 1464, a koronázása közötti időszakból 11 db. igazolt tanácsülést ismerünk. 1465–1479 között 12 darabot, míg Mátyás utolsó évtizedéből mindösszesen hatot. Kubinyi András: *Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején*. Századok 122. (1988) 197–198.
25. Kubinyi András: *Mátyás király* i. m. 96–105.

26. Beatrix máig egyetlen magyar nyelvű életrajzírója önálló „Uralkodótárs” című fejezetcímet adott ezen időszak bemutatásának: Berzeviczy Albert: *Beatrix királyné*. Bp., 1908. 193–317. – Beatrixhoz és az uralkodó halálához: Horváth Richárd: *Mátyás gyilkosa: Aragóniai Beatrix?* Korkunk. Harmadik folyam, XXXV/5. (2024. május) 102–112.
27. Mikó Árpád: *A reneszánsz Magyarországon*. Bp., 2009. passim.
28. Horváth Richárd: A „mérgező” Beatrix. Egy oklevél formuláról, s általa a királyné hatalmi helyzetéről a Mátyás-korban. In: *Királynék a középkori Magyarországon és Európában*. Szerk.: Szovák Kornél, Zsoldos Attila. Székesfehérvár, 2019. 133–171.
29. Kuffart Hajnalka: *Beatrix királyné anyagi helyzete Mátyás király uralkodása idején*. In: *Kapocs, érme, rovás. Gazdaság- és várostörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk.: Kádas, István; Weisz, Boglárka. Bp., 2024. 143–199.
30. Mátyás 1486-os év eleji szélütésére vonatkozó új adata lásd: Kuffart Hajnalka: *A dühöngő király – Hunyadi Mátyás első szélütése (1486)*. (<https://tti.abtk.hu/kutatasok/lendulet/kozepkori-gazdasagtortenet/havi-szines/a-duhongo-kiraly>) Megtekintés: 2025. május 14.
31. Veszprémy László: *Magyar vonatkozású források Otranto ostromáról (1480–81)*. Hadtörténelmi Közlemények 103 (1990) 105–112.
32. Fedeles Tamás: *A király és a lázadó herceg. Az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat (1494–1495)*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 27.) Szeged, 2012.
33. Az 1490 tavaszától induló trónharcokra: Neumann Tibor: *Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492) (Első közlemény)*. Századok 144. (2010) 335–372., valamint Uő.: *Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492) (Második közlemény)*. Századok 145. (2011) 293–347.

B. SZABÓ JÁNOS

MOHÁCS MÉRLEGE

Ettől kezdve Magyarország sorsa a térség szomszédos nagyhatalmainak fővárosaiban dőlt el. A mohácsi csata azonban nem pusztán katonai vereség volt, hisz az utókor számára ekkor veszett el az a Magyar Királyság függetlenségébe vetett hit.

Gigászok mérkőzése

■ Közel százötven évnyi meg-megújuló és elkeseredett küzdelem után 1526. augusztus 29-én Mohácstól délre, a Duna mentén döntő összecsapásra készülődtek az Oszmán Birodalom és a Magyar Királyság seregei. Az 1241. évi tatárjárás után országunk ekkor találta szembe magát ismét egy nálánál sokkal erősebb, három kontinensen terpeszkedő superhatalom erejével, ami rövid idő alatt alapjaiban ingatta meg az addig ismert, megszokott, békés „magyar világot”.

E csata nyomán ugyanis hosszú távra átrajzolódott egész Közép-Európa politikai térképe: az ausztriai Habsburgok és litván–lengyel Jagelló-ház vetélkedéséből a Habsburgok kerültek ki győztesen, a cseh és magyar korona megszerzésével az ő dinasztiájuknak sikerült először maradandó soknemzetiségű birodalmat alkotni Közép-Európában. Magyarország az oszmán-török nyomásnak köszönhetően ekkor veszítette el hosszú távra a térségben élvezett korábbi centrális pozícióját, és az addigi mintáktól eltérően az új államszerveződés periferiájára kerülve „frontországga” vált. Ezek a folyamatok pedig mai napig ható kényszerpályákra sodorták országunkat.

A 20. századi magyar történeti irodalomban ilyen vagy olyan okból, mégis szokássá vált a csata jelentőségének lebecsülése. Holott Mohács akár a résztvevők száma – 90-100 000 ember –, akár az összecsapás tétje és következményei miatt nyugodtan a 16. századi Európa 4-5 leg-

nagyobb szabású összecsapása közé sorolható – sajnos a szintén magyar területen, jórészt magyar fegyverekkel megvívott, a szó szoros értelmében „waterlooi” méretű, 1596. évi mezőkeresztesi csatával egyetemben. (Az arányok érzékeltetése végett érdemes megjegyezni, hogy a történeti irodalom szerint azon mezei küzdelmek, melyekben a kor egyik első számú európai nagyhatalma, Franciaország 10-30 000 fő közé eső méretű sereggel vett részt, már a „gigászok csatáinak” minősülnek!)

Mi is veszett Mohácsnál?

■ A korabeli viszonyokhoz képest a magyar veszteségek így szokatlanul nagyok lehettek. Brodarics István kancellár 1526 őszén még csak 8000 főre becsülte a veszteséget, később azonban már arról írt, hogy a királyon és számos főúron kívül még vagy 500 tekintélyes nemes, legalább 3-4000 lovas, a magára hagyottan végsőkig védekező gyalogságból pedig vagy 10 000 ember veszett oda. Ez már meghaladta a magyar sereg létszámának ötven százalékát, de a magyar oldalon a veszteségeket aligha vette bárki pontosan számba.

A kancellár által összeállított veszteséglista bizonyára tartalmazta a szultán táborában pár nappal később kivégzett körülbelül 1500-2000 hadifoglyot is, de a tábori személyzet, a harctér közvetlen közelében tartózkodók veszteségeit valószínűleg már nem. Márpedig ha hitelesnek fogadjuk el a 24 000 eltemetett magyar holttestről szóló török adatot, akkor abba a hadsereget kísérő „civillek” veszteségeit is bele kell kalkulálnunk.

A veszteség tehát nagy volt, még ha arányaiban nem is fogható az 1396. évi nikápolyi, 1444. évi várnai és az 1448. évi rigómezei katasztrófákhoz, amikor szinte tényleg az egész magyar sereg elpusztult a harcban. Mohács után sem volt, aki a menekülőket összeszedje, így az 1526. év egyik legnagyobb katasztrófája tán nem is maga a vereség volt, hanem az, hogy utána szétzüllött a sereg, s szinte teljesen védtelenül maradt az ország. Több száz fős lovascapatok indultak toronyiránt hazafelé, mert nem volt, aki összegyűjtse a futókat.

Menekülés közben, a Csele-patak torkolata körüli vízenyős helyek okozták a király vesztét, s elesett mindkét fővezér is. Tomori levágott fejét később diadaljelként hordozták körbe a török táborban. Szapolyai György holttestét viszont sosem találták meg, pedig testvérbátyja, az új király, Szapolyai János sokat kerestette a harcmezőn – ő állítólag menekülés közben a Dunába ugratott, de már nem jutott fel egy hajóra. Szinte csodaszámba ment, hogy a köszvényes Báthori nádor egyáltalán túlélte a harcot. Estére az ő lova is kifáradt, s csak egy áldozatkész vitézének köszönhette, hogy üldözői nem tudták utolérni. Nem mindenki volt ilyen szerencsés. Tomorin kívül odaveszett a magyar főpapi kar jelentős része, Szalkai László esztergomi érsek, Perényi Ferenc váradi, Móré Fülöp pécsi, Paksy Balázs győri, Csaholy Ferenc csanádi, Palina György boszniai püspök, a bárók közül pedig Drágffy János országbíró.

A király udvar főtisztviselői közül, akik a vértések első soriban voltak kénytelenek farkasszemet nézni a török puskákkal, elesett Országh Ferenc, Korlátkői Péter, a lengyel származású udvarmester Trepka András, Horváth Simon a királyi pohárnokok vezetője, és a kamarások, Széchy Tamás, Perényi Gábor, Sárkány Ambrus, Pálóczy Antal, Frangepán Mátyás gróf, Bánffy Zsigmond, Hampó (Ernuszt) Ferenc, Batthyány János. Akadt olyan nemesi família, melynek több tagja is odaveszett, de volt olyan ősi nemzetség is, mint például a Kőrögyiak,

amely a mohácsi csatában veszítette el utolsó tagjait. A csata szinte lefejezte a közigazgatást, a főispánok, alispánok, tekintélyes köznemesek hiánya néhány hónapra anarchiába taszította az országot.

Mohács után – a rövid távú következmények

■ A szultán hadinaplója szerint soha oszmán szultán még ekkora győzelmet nem aratott a magyarokon: miközben állítólag 24 000 ellenséges holttestet temettek el, a török veszteség állítólag csupán 50-60 főre rúgott. Nehezen hihető állítások ezek, hiszen a szultán tábornok sem engedte aznap éjszaka a katonáit. Nyilván attól tartott, hogy az egész sereg a ruméliaiakéhoz hasonló sorsra juthat, ha a magyarok mégis megüjtik a támadásukat. Még napokig várakoztak a mohácsi mezőn Szülejmán hadai, a szultán az akindzsiknek is csak a csata utáni harmadik napon engedték, meg hogy portyázni menjenek.

Igaz ettől kezdve nem volt megállás, jószerével az ország egész középső része lágba borult. Verancsics Antal évkönyve szerint még Somogyba, Zalába, Vasba és Sopron vármegyébe is eljutottak a portyázók. A szultán lassú menetben észak felé vonult, s I. Szülejmán szeptember 12-én bevonult a védtelenül maradt királyi várba.

A vereség hírére a csatavesztést követő napon már megindult az evakuálás, a királyné és az udvar maradéka – nyomukban a városi polgárokkal – pánikszerűen elhagyta Budát.

A régi lakók közül csak a zsidók várták be a szultánt – állítólag az őrizetlenül maradt királyi várba zárkóztak, amíg a török előhad a környéket dúlta. Őket a szultán áttelepítette a birodalmába. I. Szülejmán a nagy érdeklődéssel nézelődött a birodalom legrégebbi ellenfeleinek otthonában, meglátogatta a nyéki vadászkastélyt, de a jelek szerint esze ágában sem volt ekkor a magyar királyok székvárosát megszállni. Kifosztotta a palotákat, felgyújtatta Buda városát, és szeptember 25-én Pestnél átkelt a Duna bal partjára. Seregét két részre osztva a Duna-Tisza-közét is kíméletlenül végigdúlta október közepén, és – a korabeli becslések szerint – 200 000 fogollyal tért vissza birodalmába!

Az ország mindezt szinte bénultan tűrte. A török támadás híre a Dunántúlon is pánikszerű menekülést idézett elő, a vidéki emberek néhány helyen mégis megerősített táborokat építettek, s keményen ellenálltak a szultán martalócainak. A Pilisben Marótnál, a Mátrában, Bács várában és a Dél-Alföldön a Duna mocsaraiban egyaránt elszánt ellenállásra találtak a támadók, Esztergom várát és Szabadka közelében egy hevenyészett tábornok még sikerült is megvédelmezni ellenük.

Az erdélyi vajda óvatosan kitért a Tisza jobb partján dél felé tartó törökök elől, s csapataival Tokajnál várta ki a szultán távozását. Onnan hirdetett királyválasztó országgyűlést november 5-ére Székesfehérvárra, ahol a rendek egybehangzó akarattal Szapolyai Jánost választották királyukká. Mintha csak a nagy Hunyadi Mátyás napjai tértek volna vissza, a nemesség örvendezett, hogy megszabadult az „idegen” uralomtól.

Pedig a büszke, független középkori Magyar Királyság napjai már meg voltak számlálva. Mint kiderült az elszigetelődött, védtelenné vált országot sem János király, sem a minden szépet és jót ígérő ellenkirály, Habsburg Ferdinánd nem tudta többé ténylegesen megoltalmazni.

■ Pedig az országban látszólag minden szépen visszarendeződött egy időre: új királyt választottak, előbb *Szapolyai Jánost*, majd egy másikat, *Ferdinándot*. A törökök pedig csak később, János király halála után, 1541-ben szállták meg Budát, amikor ismét napirendre került az országegyesítés lehetősége. (Innen veszi kezdetét az a tényleges élet-halál harc a török hódítással szemben az ország belsejében, melyet már sokan ismernek az 1552-es egri ostromról szóló Gárdonyi regény, az *Egri csillagok* kapcsán.)

Csakhowy közben elkezdődött a polgárháború, a trónviszály, ahol a két király hadseregei egymás ellen harcoltak. 1529-től Szapolyai János elfogadta *Szülejmán szultán* fölségét és az ő kegyelméből került vissza Magyarország trónjára. Innentől kezdve Szapolyai segítségére sietve már török csapatok is állomásoztak az ország belsejében.

A török ekkor már nyugat ellen készülődött – 1529-ben Bécset vették ostrom alá, 1532-ben is a Habsburg Birodalom fővárosa ellen indultak, de akkor csak Kőszegig jutottak. Amíg János király tartotta a fennhatósága alatt az ország nagyobbik részét, addig a törökök „barátként” vonultak át, mivel nem kellett ellenállással számolniuk. Azaz a szultán hadjárata 1526. évi hadjárata minden jel szerint elérte célját, végérvényesen „felmorzsolta és megapasztotta a magyar erőket”.

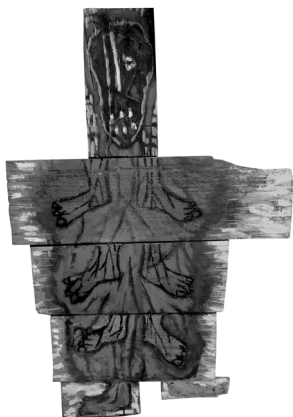
Ettől kezdve Magyarország sorsa a térség szomszédos nagyhatalmainak fővárosaiban dőlt el. A mohácsi csata azonban nem pusztán katonai vereség volt, hisz az utókor számára ekkor veszett el az a Magyar Királyság függetlenségébe vetett hit. A vereség eloszlatta azt az illúziót, ami javában élt a magyar nemesiség körében, miszerint nem lehet kérdéses az, hogy a török legyőzhető és az országhatáron kívül tartható. (S rendre újabb katasztrofális vereségek követték Mohácsot a következő fél évszázadban.)

A Habsburg-oldalon hamar kiderült, hogy csupán a megmaradás, a túlélés lett a kitűzhető cél, s Magyarország területe ezzel igen hosszú időre részekre szakadt. A szétdarabolódás pedig hosszú távú következményekkel járt. Az első és legfontosabb, hogy a királyságtól lassanként leváló Erdélyi Fejedelemség, a török szultán vazallusa lett, Magyarország pedig olyan háborús tűzfészekké vált, ahol több mint százötven évig igazából sohasem hallgattak már el a fegyverek.

1521-től az 1568. évi drinápolyi békéig hatalmas török hadjáratok zúzták porrá a Habsburgok és Szapolyaiak viszályától is sújtott országot. 1591 és 1606 között, alatt tizenöt éves háború pedig újabb és minden addiginál hatalmasabb – és ezért pusztítóbb – hadfelvonulások tépázták meg Magyarországot. A pontot végül a 17. század végi törököt kiűző háború tette fel az i-re: az egykor török uralom alatt álló „Hódoltság” szinte üres lyukként tátongott csupán az ország testén.

KALMÁR JÁNOS

VÁLTOZÁSOK MAGYARORSZÁGON A TÖRÖK KOR UTÁN

A 18. század második évtizedének kezdetén a magyarországi rendek kedvező tapasztalatokat szereztek a Habsburg-uralomról. Az 1711 óta magyar királyként regnáló III. Károly maradéktalanul megtartotta a szatmári megállapodás pontjait...

Olykor még manapság is lehet találkozni Magyarország 18. századi múltjának megítélésével kapcsolatban olyan vélekedéssel, amely azt egyfajta „csöbörből vödörbe” jutott állapotként jellemzi, amellyel azt fejezi ki, hogy a török kiűzését követően csupán az történt, hogy a százötven éven át tartó oszmán elnyomást az „osztrák” (vagy Habsburg) váltotta fel. Ráadásul némelyik nagyközönségnek szánt, népszerűsítő történeti munka már a címével is segít elevenen tartani az effajta vélekedést.¹ Az alábbiakban azt igyekszünk bizonyítani, hogy a korszak ilyen megítélése merőben téves, hogy a török uralom² és a Habsburg-korszak közé egyáltalán nem indokolt egyenlőséget tenni.

Berendezkedési elképzelések

■ Bécs 1683. évi sikertelen török ostromát követően megkezdődött Magyarország oszmán uralom alatt álló területének felszabadítása. E folyamat kiemelkedő jelentőségű, Európaszerte komoly nemzetközi visszhangot is kiváltó állomása Buda visszavétele volt 1686-ban. Mivel a keresztény összefogás eredményeként már ekkor látszott, hogy a hódoltság egészének felszabadítása csak idő kérdése, miközben a már visszafoglalt területek megszervezése máris időszerű volt, az 1687 őszi összehívott országgyűlésen részt vevő több hazai méltóságviselőt – köztük Kollonich Lipót (1631–1707) győri bíboros-püspököt – és a bécsi kormányzatot

egyaránt foglalkoztatta e terület visszafoglalása utáni berendezésének-újjaszervezésének a kérdése. Az 1660-ban pappá szentelt Kollonich fiatal korában, az 1650-es években máltai lovagként Kandianál (Kréta) a velenceiek oldalán harcolt a török ellen, s vitézségének köszönhetően először máltai, aztán mailbergi (Alsó-Ausztria), utána egeri (Cheb, Csehország) erődparancsnokká nevezték ki, mígnem 1672 és 1684 között pedig a Magyar Kamara elnöke, s közben az 1673-tól 1681-ig a Wesselényi-féle rendi szervezkedés felszámolását követően, az uralkodó által alkotmányellenesen kinevezett kormányzótestület, a Gubernium egyik tanácsosa lett.³ Bizonyára nem véletlen, hogy I. Lipót, éppen rá, a katonai, pénzügyi és egyházi kérdésekben egyaránt járatos, ugyanakkor aulikus főpapra bízta egy olyan bizottság megalakítását 1688 nyarán, amelytől a hódoltsági terület jogi, egyházügyi, katonai, politikai-közigazgatási és gazdasági vonatkozású berendezését tartalmazó tervezet elkészítését várta. A Kollonich elnöklete alatt tevékenykedő testület munkájának eredményeként született meg 1689. november közepére az a terjedelmes, *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn* (A Magyar Királyság berendezésének műve) című előterjesztés, amelyik az említett témakörök szerint csoportosítva fogalmazta meg a javaslatait, amelyek között meglehetősen sok, a fennálló helyzet javítását szolgáló, korszerű gondolat szerepel. Így például az elavult jogi szabályozások – köztük a Werbőczy-féle *Hármaskönyv* – felülvizsgálata, mert ezek indokolatlanul sok kiváltságot biztosítottak a földbirtokosoknak a parasztság és a kincstár rovására. Megváltoztatandónak ítélte a birtokos nemesség adómentességét, továbbá azt, hogy a jobbágy nem perelhette földesurát. Számos egyéb mellett, lényeges javaslatokat tartalmaz a gazdaság fellendítésére vonatkozóan is. A hitelezés érdekében pontos központi kimutatások készítését javasolta a földbirtokok helyzetére vonatkozóan. A céhek mellett manufaktúra-alapításokat szorgalmazott, a hazai nyersanyagok itthoni feldolgozhatósága céljából. A kereskedelem élénkítése érdekében egységes súly-, mérték- és pénzrendszer bevezetését, valamint a belső vámok eltörlését látta szükségesnek. A töröktől visszafoglalt területek vonatkozásában azt javasolta, hogy a világi birtokosok még bizonyított jogosultság esetén is csak bizonyos összegű fegyverválsági díj kifizetése ellenében juthassanak hozzá az őket megillető földbirtokhoz, kedvezményezettként így járulva hozzá a felszabadító háború költségeihez. Annak érdekében pedig, hogy e birtokok mennél jobboldelmezőbbek legyenek, a betelepítésüket olyan feltételekkel indítványozta, hogy az odaköltözők kapjanak bizonyos időre szóló tehermentesítést, és hogy ne röghöz kötött jobbágyi státuszba kerüljenek, hanem a számukra biztosított telek örökítési jogával rendelkező szabad paraszti földbérlők lehessenek.⁴

Az *Einrichtungswerket* egy e célból megalakított – lényegében az uralkodó Titkos Konferenciájának tagjaiból álló – udvari főbizottság fejezetenként véleményezte. Az ezekről hosszabb megbeszélésekkel Bécsben rendezett vita 1691-ig tartott, amelynek a tervezet elnapolása lett a vége. Döntően az adóügyön feneklett meg: annak mértékén, beszédésének módján (ti., hogy – mint Kollonichék javasolták – a jövőben a vármegyei tisztviselők szedjék-e, vagy – az addigi gyakorlatnak megfelelően – továbbra is a kamarai emberek), továbbá a katonai beszállásolások meg a rekvirálások miatti sérelmeken és a visszaélések miatti kincstári veszteségeken, mert ezek váltották ki a legélesebb nézetütközéseket. Antonio Caraffa generális magyarországi főhadbiztos ugyanis a katonaság túlkapásait ostromozó szövegrészeket részben személye elleni támadásként értelmezte⁵ – amiben nem is tévedett –, részben pedig az adott pillanatban, a még zajló

visszafoglaló háború közepette nem látta biztosíthatónak a Magyarországon állomásozó katonaság ellátását az addigi gyakorlattól eltérő módon. Márpedig a hazai hadiállapot közepette, továbbá az 1688 ősze és 1689 tavasza folyamán a franciák ellenében a Rajna mentén viselt háború miatt a bécsi katonai vezetés szava minden másnál többet nyomott a latban.

Ezek mellett szerepe lehetett az elnapolásban annak is, hogy a magyar rendek lényegében, a törvényekre (az „alkotmányra”) hivatkozva, elutasítóan viszonyultak a tervezethez. Munkája kezdetekor Kollonich ugyanis a vonatkozó témaköröket illetően kikérte egyrészt Esterházy Pál nádor személyes, másrészt a nádor és az esztergomi érsek által megkérdezett magyar főrendek véleményét. Esterházy a nemzeti haderő mellett olyan központi kormány szerv létrehozását javasolta, amelynek hatásköre az igazságszolgáltatásra is kiterjedne. A főrendek törekvése viszont részben, anakronisztikus módon, az ország három részre szakadása (1541) előtti állapotába történő visszaállítására irányult: többek között a középkori kincstartói intézmény újbóli felállítását igényelték, miközben egyáltalán nem szorgalmazták az elavult, sok jogos kritikát kiváltó igazságszolgáltatási rendszer megreformálását. Eközben hangsúlyozták a nemesi kiváltságok változatlan érvényességét, a kereskedelmi előnyökhöz való jogukat és azt a kívánságukat, hogy a visszafoglalt országrészekben lévő birtokokat ellentételezés nélkül kaphassák vissza a jogosultak.⁶

Változtatások a közigazgatási és intézményrendszeren

■ 1716–1717. évi török elleni eredményes háború, s az azt lezáró pozsareváci béke (1718) nemcsak teljessé tette Magyarország oszmán uralom alóli felszabadítását, hanem még ki is terjesztette a Balkán irányába a Habsburgok fennhatóságát. A Monarchia ezt megelőzően – a spanyol örökösödési háború eredményeként – Dél-Németalföld (Belgium), a Nápolyi Királyság és a Milánói Hercegség (a későbbi Lombardia) megszerzésével nemcsak területileg, hanem nemzetközi politikai súlyát tekintve is jócskán gyarapodott. E körülmények – az uralkodóház számára a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) sikeres befejezését követően – kül- és belpolitikailag egyaránt szilárd hatalmi helyzetet biztosítottak, amelyek módot adtak arra, hogy a Magyar Királyságot az addiginál erőteljesebben integrálhassák az általa hatékonyabban kormányozni és főleg gazdaságilag korszerűsíteni, versenyképesebbé tenni kívánt Habsburg Monarchiába.

Külső határait tekintve, a 18. századra tehát helyreállt a török hódítás Magyar Királyság. Ez azonban nem hozta magával belső területi egységének helyreállítását. Aminek részben az volt az oka, hogy némely területeinek mind szembeötlőbb különállása autonóm kormányzatok további fenntartását, vagy ilyenek létrehozását igényelte. Másrészt pedig a bécsi udvar – a hatékonyabb irányíthatóság céljából – nem is igen törekedett a Szent Korona egész területének közigazgatási egységesítésére. Az utóbbi indokál az ún. újszerzeménnyé (*neoacquisticum*) nyilvánítás szolgált, vagyis az, hogy a felszabadított országrészeket fegyverrel visszahódított, új szerzeményeknek tekintették.

A Magyar Királyságnak immár a Balkánra visszaszorult Oszmán Birodalommal érintkező déli határterületére német katonaságot, továbbá az oda települt horvát és szerb (rác), továbbá román (oláh) parasztokat, határvédelmi kötelezettség fejében mentesítették a jobbágyi szolgáltatásoktól. A Száva menti országha-

táron így kialakított, a bécsi székhelyű Udvari Haditanács irányítása alatt álló Határőrvidék 1762–1766 között az erdélyi szakasszal vált teljessé.

Horvátország (pontosabban: a Horvát–Szlavón–Dalmát Királyság) változatlanul megtartotta az e területegyüttest történeti alapon megillető társországi különállását, ami tartománygyűlése (a *sabor*) további működésében és a terület élén álló bán továbbra is meglévő – bár fokozatosan csökkenő – közigazgatási, igazságszolgáltatási és katonai előjárói szerepében nyilvánult meg. Ugyanakkor az ún. alsó-szlavóniai területen 1741-ben felszámolt határőrvidéki katonai igazgatást követően, 1745-ben kialakított Verőce, Pozsega és Szerém vármegyék különállását és közjogi helyzetük kettősségét jelezte, hogy követeik nemcsak a horvát tartománygyűlésre küldhettek követeket, hanem a magyar országgyűlésre is.⁷

A pozsareváci békekötés nyomán (1718) Habsburg kézre került (Temesi) Bán-ságot (németesen: Bánátot) az Udvari Haditanács és a szintén bécsi székhelyű Udvari Kamara közös irányítása alá rendelték, élére pedig katonai kormányzót állítottak. Mivel ott nem került sor magánuradalmak kialakítására, hanem a kincstár volt a földesúr, ezért az ottani földművesek az Udvari Kamarával szabad telekbérlői viszonyba kerültek.⁸

A megváltozott körülmények Erdélyre is hatással voltak. A császári hadsereg oszmánok elleni sikerei nyomán I. Apafi Mihály fejedelem halála (1690) után a fejedelemség képviselőinek Bécsbe utazott küldöttsége előterjesztéseit I. Lipót 1691 decemberében lényegében megerősítette (*Diploma Leopoldinum*). Ezzel biztosította Erdélynek a Magyar Királyság keretein belüli autonómiáját, azaz: közigazgatási és igazságszolgáltatási rendszerének tiszteletben tartását, saját országgyűlését, továbbá a négy bevett felekezet jogait. Bécsben külön Erdélyi Kancelláriát hoztak létre, még ha meglehetősen korlátozott hatáskörrel is, mert a jelentősebb ügyeket a bécsi *Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis*hoz (az Erdélyi ügyek miniszteri konferenciájához) kellett felterjeszteni.⁹ A fejedelemség irányító testületének (Gubernium) tagjai pedig uralkodói megerősítés alapján nyerhették el hivatalukat, s a legfőbb méltóságviselők (a főkormányzó vagy gubernátor, a főkapitány és a kancellár) kinevezési jogát – erdélyiek közül – a király magának tartotta fenn, miközben elvben elismerte a még apja életében megválasztott, kiskorú ifjabb Apafi Mihály fejedelmi címét,¹⁰ akit azonban 1695-ben Bécsbe internáltak, ahol kegydíjon élt, és 1701-ben le is mondott fejedelmi méltóságáról.¹¹ A 18. században aztán a magyar királyok titulátúrája az erdélyi fejedelmi címmel is kiegészült.

A fenti, külön-külön igazgatott országrészekén kívül, a központi terület (a szűken vett Magyarország) intézményrendszere sem maradt változatlan. Bár itt nem annyira a központosítási, az addiginál közvetlenebb bécsi irányítási törekvés volt a meghatározó, mint inkább a korszerűsítés, az elavult intézményi működés hatékonyságának növelése. Ennek jegyében került sor 1690-ben a Horvátország tekintetében is illetékes Magyar Kancelláriának az *Einrichtungswerk*ben szintén szorgalmazott reformjára, tényleges udvari hivatallá történő átszervezésére.¹² Az Esterházy Pál által javasolt – az ő elképzelése szerint a nádor hatáskörére és a rendek közjogi szerepére épülő (általa Guberniumnak nevezett) – és az 1712/15. évi országgyűlésen a különböző szférák működésének korszerűsítése céljából kidolgozandó tervek elkészítésére felállított bizottság (a *Systema politico-oeconomico-militare*) tervei alapján 1724 óta működött a nádor vagy a helytartó elnökletével működő központi kormányshé, a Helytartótanács.¹³ Hatásköre a pénzügy és az igazságszolgáltatás kivételével az igazgatás egészére

kiterjedt, az újszerzeményieknek tekintetteket (köztük Erdélyt) leszámítva.¹⁴ Ugyanekkoról kezdve valósult meg a szintén a néhai nádor és az országgyűlési bizottság által kezdeményezett igazságszolgáltatási reform. Ez a Királyi Kúria átszervezésében – a Királyi és a Hétszemélyes Tábla rendszeresen ítélkező, rögzített hatáskörű bírósággá alakításában –, továbbá a rendszertelenül és sok visszaéléssel, kevésbé pártatlanul működő ítélőmesteri vándorbíróságok felszámolásában, és négy folyamatosan működő kerületi tábla (ti. Nagyszombatban, Kőszegen, Eperjesen, [Nagy]váradon és Zágrábban) felállításában öltött testet.¹⁵

A Helytartótanács keretén belül működött, annak felállításától kezdve, az országban állomásozó katonaság korábban oly sok panaszra okot adó ellátásával, állomásoztatásával kapcsolatos pénzügyi és jogi ügyek intézésével megbízott, osztrák és cseh mintára létrehozott *Commissariat* *Provincialis* (Tartományi Biztosság). Ennek alárendeltségébe utalva hat kerületi biztosságot létesítettek Pozsony, Sopron, Buda, Eszék Debrecen és Kassa központokkal, amelyekhez utóbb a besztercebányait társították (1737-ben pedig, az ügyek sokasodása miatt még albiztosok kinevezésére is sor került).¹⁶ Az 1740-ben Pozsonyban, majd Budán felállított főhadparancsnokság volt a magyarországi katonai kormányzat legfontosabb országos szerve. Az Erdélyi Főhadparancsnokság székhelye (Nagy)szeben lett. A Határőrvidéken – a terület kiemelt védelmi szerepe miatt – pedig több főhadparancsnokság is létesült: a bánsági Temesvárott, a szerémségi eleinte Eszéken, majd Péterváradon működött, a horvát pedig Károlyvárosban és Varasdon. E katonai központok azonban nem hazai irányítás alatt álltak, hanem a bécsi székhelyű Udvari Haditanácsnak voltak alárendelve, amely központi intézményhez a Habsburg Monarchia többi országának és tartományainak a hadügyi is tartoztak.¹⁷

Politikai konszolidáció

■ Az 1722 júniusára Pozsonyba összehívott magyar országgyűlés első döntéseként a rendek egyhangúlag elfogadták a Habsburg-ház nőági örökösödési jogát. Ennek alapján született meg az 1723. évi 1–3. cikkely, amely ezt a dinasztia házi törvényében szereplő azon kiegészítéssel emelte törvényerőre, hogy a további uralkodók a Magyar Királyságot az uralkodóház többi örökletes országával és tartományával együtt „feloszthatatlanul és [azoktól] elválaszthatatlanul, kölcsönösen és együttesen” öröklik és birtokolják.

A Habsburg Monarchia más örökös országai és tartományai – köztük Horvátország és Erdély – már ezt megelőzően elfogadták az uralkodóház trónöröklési jogának leányági kiterjesztését, ám az idézett kiegészítés egyedül a magyar országgyűlés által elfogadott törvénytövegbe került be, méghozzá a hazai rendek kívánságára, ami a 18. század első évtizedének hazai eseményei után meglepő fordulatnak tűnhet. A törvényerőre emelt kívánság a Monarchia országait – köztük Magyarországot – éppúgy kötelezte, mint az uralkodójukat. Az előzőeknek az egymástól való elválaszthatatlanságba kellett beletörődniük, az utóbbi számára pedig az általa uralt területekkel való rendelkezés korlátozását jelentette. A törvény tehát a perszonálunió helyett immár formálisan is elismerte a valóságosan létező uniót. Ez azért meglepő, mert a rendek addig, a realitás ellenére, ragaszkodtak a perszonálunió elvéhez, hiszen ez szolgálhatott egyedüli jogalapként Magyarország intézményi önállóságának igényléséhez. A bekövetkezett változásra az előzmények adhatnak magyarázatot.

A 18. század második évtizedének kezdetén a magyarországi rendek kedvező tapasztalatokat szerezhettek a Habsburg-uralomról. Az 1711 óta magyar királyként regnáló III. Károly maradéktalanul megtartotta a szatmári megállapodás pontjait, amelyek ratifikálása – a Rákóczi-szabadságharc reménytelen katonai helyzetét és az 1711-ben még zajló spanyol örökösödési háború (1701–1713/14) miatti külpolitikai érdekeket figyelembe véve is – a bécsi kormányzat nagyvonalú lépésének tekinthető. E dokumentum a felkelőket személyükre és javaikra nézve teljes kegyelemben részesítette, a kuruc hadseregben tiszti rangot és általa szabados státust szerzett egykori jobbágy katonák kiváltságát tiszteletben tartotta, s kilátásba helyezte a rendi sérelmek orvoslását.

Igaz, a megállapodásban nem esett szó az 1705-ben Szécsényben a felkelők által létrehozott rendi szövetségről (a konföderációról), az 1707. évi ónodi trónfosztásról, s Rákóczit is csak magánemberként említette. Mindezeket azonban irreális lenne elvárni, tekintettel az uralkodóház katonai fölényére és az 1687. évi országgyűlés azon végzésére, mellyel a magyar rendek elfogadták a Habsburg-ház fiági örökletes királyságát. S minthogy akkor lemondtak az Aranybulla jogtiprás esetén az uralkodóval szembeni ellenállás számukra törvényes lehetőséget biztosító záradékáról, a bécsi kormányzat éppen e törvények alapján tekinthette „rebelliónak” a szabadságharcot. Bár az ónodi országos kuruc gyűlés igyekezett semmissé tenni az 1687. évi döntést, ez azonban a királyhű rendek távolléte miatt csak részlegesnek volt tekinthető, s a részt vevő nemesek egy része sem értett egyet a Habsburg-ház trónfosztásával, amelyet csak az ellenzék egyik hangadója, a Turóc megyei követ likvidálása után szavaztak meg. Az ugyanott, ilyen légkörben jóváhagyott, a nemesekre is kiterjesztett adózás pedig egyre több nemest tántorított el Rákóczitól és a szabadságharctól.

1708-ban I. József király országgyűlést hívott össze, s a következő évben megszüntette a visszafoglalt területek birtokügyeiért felelős, a bécsi Udvari Kamara alárendeltségében működő Budai Kamarai Adminisztrációt, ezen ügyek intézését a Magyar Kamarára bízva. E lépésekkel a kormányzatnak a nemesi elégedetlenség lényeges elemeit sikerült kiiktatnia, miközben a másik oldalon megnőtt a szabadságharc eredményes folytatásához nélkülözhetetlen fejedelmi hatalom kiépítésre törekvő Rákóczi nemesi ellenzéke: részint az ónodi határozatok, részint pedig az 1708-ban hozott azon döntés következtében, amellyel korlátozni kívánta a mindvégig oldalán harcoló jobbágyságnak feletti földesúri hatalmat. Mindezek együttes következménye volt, hogy a kuruc tábor nemeseinek döntő többsége 1711 tavaszán készségesen elfogadta a szatmári megállapodásban szereplő ígéreteket.

Az éppen trónra lépett III. Károlynak feltett szándéka volt, hogy bizalmat ébresszen az udvar iránt Magyarországon: 1712 tavaszára országgyűlést hívott össze, magyar királlyá koronázása alkalmából hitlevelet adott ki, s Esterházy Pál nádor halálát (1713) követően újra betöltötte e méltóságot. A szatmári egyezmény ígéretei pedig törvényekké lettek.

Amikor tehát 1722-ben a pozsonyi diéta napirendjére került az az igény, hogy Magyarország nőágon is a Habsburgok örökös királysága legyen, az előző évtized kedvező tapasztalatai döntőnek bizonyultak az egyhangú állásfoglalás kialakításakor. A dinasztia melletti kitartás szándékát erősítették az udvar külpolitikai sikerei is: az 1716–1717. évi török elleni eredményes háború, s az azt lezáró pozsareváci béke nemcsak teljessé tette Magyarország oszmán uralom alóli felszabadítását, hanem még ki is terjesztette a Balkán irányába a Habsburgok fenn-

hatóságát. A Monarchia ezt megelőzően – a spanyol örökösödési háború eredményeként nemcsak területileg, hanem nemzetközi politikai súlyát tekintve is jócskán gyarapodott. Ha tehát a Rákóczi-szabadságharc idején már bebizonyosodott, hogy a nemzeti függetlenség kivívásának hiányoznak a külső feltételei – hiszen még a Habsburgokkal szemben álló nagyhatalmak sem nyújtottak folyamatosan számottevő segítséget, s nem ismerték el független ország fejedelmének Rákóczit, továbbá nem volt már jelen Magyarországon az oszmán katonaság, amely adott esetben a felkelőknek támogatást nyújthatott volna –, úgy a törökök elleni újabb háború sikere egy katonailag is erős nagyhatalomhoz való tartozás előnyeiről győzhette meg a rendeket, amelyik képes megvédeni az országot a külső támadástól, mindenekelőtt a még hanyatló voltában is félelmetes Oszmán Birodalomtól.

Ezért vétették hát bele 1722-ben a Habsburgok trónöröklését szentesítő *Pragmatica Sanctió*ba a hazai rendek, hogy Magyarország a dinasztia egyéb országaitól és tartományaitól „feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul”, azokkal együtt öröklődjön. Márpedig III. Károly hosszú ideig gyermektelen házassága, majd pedig egyetlen fiának még csecsemőkorban bekövetkezett halála az uralkodóház fiágon való kihalásának veszélyét hordozta magában. Ennek bekövetkezése esetén az 1687. évi törvény értelmében királyválasztó országgyűlés összehívását kellett volna kezdeményezni. A belső békét és az ország határainak biztonságát tekintve amúgy sem találhattak volna megfelelőbbet a Habsburgoknál az eséllyel pályázó idegen uralkodócsaládok közül, nemzeti király megválasztásához pedig hosszú ideig tartó pártoskodáson, belviszályon át vezetett volna az út, aminek következtében a meggyengült ország trónjára mégis valamelyik, a magyar koronára áhítozó erős külföldi dinasztíának lett volna esélye, mindenekelőtt fegyveres erejére támaszkodva.

Másrészt viszont az is nyilvánvaló, hogy a szatmári egyezmény és a nőágra kiterjesztett *Pragmatica Sanctio* magyarországi törvénybe iktatása között eltelt évtized végső soron mégiscsak az uralkodói hatalom súlyának növekedését eredményezte a rendek rovására. Mint fentebb láthattuk, sem az 1716–1717. évi háborúban az oszmánoktól visszafoglalt Temesközt, sem pedig a terjeszkedés következtében immáron szerepét vesztt Határőrvidéket nem integrálták a magyar közigazgatási rendszerbe, hanem bécsi központi hatóságok (Udvari Kamra, Udvari Haditanács) irányítása alá helyezték. A szatmári megállapodásban a protestánsoknak megígért szabad vallásgyakorlatot az 1715. évi 30. törvénycikkely már korlátozta, s még nagyobb mértékben tette ezt az első ízben 1731-ben kiadott *Carolina Resolutio*, amely újra csak az 1681. törvényben felsorolt településeken engedélyezte nyilvános vallásgyakorlatukat, s lelkészeiket katolikus főesperesi felügyelet alá helyezte. Ugyanazon évben az elhalálozás következtében megürült nádori szék betöltése céljából sem hívott össze nádorválasztó országgyűlést az uralkodó, hanem a trónörökös Mária Terézia számára kiszemelt férjjelöltet, Lotaringiai Ferencet állította helytartói minőségben az ország élére.

A hatalom gyakorlásának ez a Szatmár utáni módja mégis elfogadható volt a rendek számára. Az azóta eltelt évtizedek békéje, a hagyományos katonai mellett, az ígéretes hivatali pályafutás lehetőségét is megcsillantotta számukra a növekvő számú központi és megyei intézményekben. A török kiűzésével az ország nagy kiterjedésű középső részén tág tere nyílt a földbirtokszerzésnek, a termelt felesleg piaci értékesítésére pedig jó lehetőségeket kínáltak az iparilag fejlettebb örökös tartományok. A birtokos nemesség számára elkönnyelhető eredmények

miatt – a további jobbágyi elvándorlással, illetve a hajdú kiváltság szerzésével szemben fellépő hatékony államhatalmat is beleértve – az adott keretek a kiváltságosok számára a jövőre nézve is kívánatosnak tűntek. Mindezek fenntartását, illetve esetleges kiterjesztését azonban csak a nagyhatalmi helyzetét és területi kiterjedését változatlanul megőrző Habsburg Monarchiához való tartozástól remélhették; attól, amelyik nemcsak gazdasági, hanem jelentős diplomáciai-katonai tényezőnek is számított. Az elszakadás szándéka jó két emberöltőn át ezért nem jelentkezett még olyan, a dinasztia számára kritikus helyzetben sem, mint amilyen az 1741. évi porosz támadás volt, amikor lényegében a magyar rendeken fordult meg az uralkodóház sorsa.

Ez visszamenőleg igazolta a Rákóczi-szabadságharcnak legmaradandóbban a szatmári kompromisszumban kifejeződő eredményességét. Mert a felkelés ebben érte el a maximumát annak, amire az adott kül- és belpolitikai erőviszonyok közepette a korabeli Magyarországnak egyáltalán lehetősége volt: a török kiűzése után, a 17. század végén, a Habsburg Monarchiába szerencsétlenül, erőszakosan megkezdett beillesztése korrekcióját. S hogy ez a 18. századi, második kísérlet immáron sikeres volt, azt az ekkor kezdődő, minden téren megnyilvánuló, egyre dinamikusabb fejlődés igazolja.

Összegzés

■ Végül a bevezetésnek szánt és az azt követő mondatok tartalmi megítélését segítheti a következő történeti vélemény, amelyet egyetértőleg idézek: „[...] a magyar rendeknek a Rákóczi-szabadságharcra egyszer s mindenkorra sikerült kivédeniük Bécsnek az egyeduralom kiépítésére irányuló kísérletét, s helyreállítaniuk uralmukat az ország népe fölött. Ha valami, hát akkor nem Bécs gyarmatosító politikája, hanem a magyar nemességgel kötött újabb kompromisszuma gátolta a magyar gazdasági és társadalmi fejlődést. Ezért ugyan lehet kárhoznia, de akkor ezzel együtt kifogásolnunk kell azt a viszonylagos politikai önállóságot is, amelyet Magyarország a birodalmon belül élvezett, hiszen ez ugyanezen kiigyezés folyománya volt.”¹⁸

■ JEGYZETEK

1. R. Várkonyi Ágnes: *Két pogány közt. A Rákóczi-szabadságharc története*. Móra, Bp., 1968 (Képes történelem) és Barta János: *A kétfejű sas hatalmában*. Magyar Könyvklub – Helikon, Bp., 1997 (Új képes történelem).
2. Az oszmán fennhatóság romantikus elképzelésektől mentes, szakszerű értékelésére ld. Szakály Ferenc: *Mi veszett Mohács után? A magyarországi török uralom mérlege*. Valóság 31/3. (1988) 39–51., Rácz István: *A török világ hagyatéka Magyarországon*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1995 és Pálffy Géza: *A másfél évszázadnyi török uralom mérlege*. In: *Magyar évszázadok*. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. (Szerk.): Ormos Mária. Osiris, Bp., 2003. 73–87.
3. Életére ld. Joseph Maurer: *Cardinal Leopold Graf Kollonitsch, Primas von Ungarn. Sein Leben und Wirken*. F. Rauch, Innsbruck, 1887.
4. *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn (1688-1690)*. (Hg.): János Kalmár / János J. Varga. F. Steiner, Stuttgart, 2010 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 39).
5. A Caraffa és Kollonich nézeteltérésére vonatkozó dokumentumok lelőhelye: Österreichisches Staatsarchiv/Haus-, Hof- und Staatsarchiv [Bécs]: Geheime Österreichische Staatsregistratur, Karton 20, Fasz. 17, Konvolut 2.
6. Iványi Emma: *Esterházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új berendezésével kapcsolatban*. Levéltári Közlemények 42/1 (1971). 137–160.
7. Varga Szabolcs/Sokcsévits Dénes: *A horvát szabor története*. Országház, Bp., 2022 (A magyar országgyűlések története). 279.

8. Erről újabban részletesen Benjamin Landais: *Nations, privilèges et ethnicité: Le Banat habsbourgeois, un laboratoire politique aux confins de l'Europe éclairé*. Association Presses Universitaires de Strasbourg, Strasbourg, 2023 (Les mondes germaniques).
9. Trócsányi Zsolt: *Habsburg politika és Habsburg kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Akadémiai, Bp., 1988 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III/8). 29–143.
10. *Magyar történeti szöveggyűjtemény*, II/2: 1526–1790. (Szerk.): Sinkovics István. Tankönyvkiadó, Bp., 1968. 733–740.
11. Gerald Volkmer: *Siebenbürgen zwischen Habsburgermonarchie und Osmanischem Reich. Völkerrechtliche Stellung und Völkerrechtspraxis eines ostmitteleuropäischen Fürstentums 1541–1699*. W. de Gruyter – R. Oldenbourg, München, 2015 (Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa 56). 478–481.
12. Kalmár János: *17. század végi javaslat a Magyar Kancellária átszervezéséhez*. In: *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére*. (Szerk.): Körmendi Tamás/Thoroczkay Gábor. ELTE BTK, Bp., 2009, 149–154. és Fazekas István: *A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között*. ELKH BTK Történettudományi Intézet, 2021 (Magyar történelmi emlékek/Értekezések). 273–285.
13. Kónyi Mária: *Az 1715–22. évi rendszeres bizottság javaslatai. (Systema politico-oeconomico-militare)*. In: *A Bécsi Magyar Történetkutató Intézet évkönyve 2* (1932). 140., 147., 164–168., 178–181.
14. Ember Győző: *A M. Kir. Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848*. Bp., 1940 és Iványi Emma: *Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713)*. Akadémiai, Bp., 1991 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III/10). 30.
15. Bónis György: *A bírósági szervezet megújítása III. Károly korában. (Systematica Commissio)*. Sárkány, Bp., 1935 (Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumából 5).
16. *Magyarország a Habsburg Monarchiában 1718–1919*. (Szerk.): Hermann Róbert. Zrínyi, Bp., 2015 (Magyarország hadtörténete III. 17–18.
17. Uo. 45.
18. Szakály Ferenc: *A felszabadító háborúk történeti helyéről. (Ki felelős a hódoltsági terület pusztulásáért?)* In: *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. (Szerk.): Szita László. Pécs, 1989. 27.

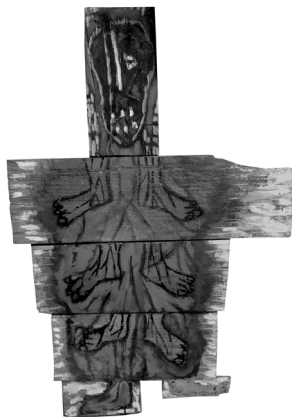
GEBEI SÁNDOR

II. RÁKÓCZI FERENC VISZONYA AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉGHEZ

A Rákóczi-szabadságharc eseményei a kezdetektől fogva két szintéren, Magyarországon és „Erdélyországban” zajlottak. Mindkét országban megérték azok a társadalmi feltételek, amelyek a nyílt, fegyveres ellenálláshoz vezettek. Amíg Magyarországon a „magyar nemzet” = nemesség jogainak megnyirbálása miatti sérelmek játszották a főszerepet, addig Erdélyben a be nem fejezett török háború anyagi terhei, a lakosság kíméletlen adóztatása vezettek a passzív, majd az aktív ellenálláshoz. Az „amor et timor” módszerével dolgozó bécsi udvar a *Diploma Leopoldinum* kiadása után csak a „timor”-t, a megfélemlítést alkalmazta. A lipóti diplomában rögzített 400 ezer forintnyi háborús adóterher olykor elérte az 1 millió forintot is. Az embertelen adóztatás elől tömegessé vált a lakóhely elhagyása, a hegyekbe való menekülés, a kuruckodás vállalása. Vagyis útonállásból, tolvajlásból, rablásból tengették életüket a csoportokba verődött bujdosók.

Az életfeltételek lehetetlenné válására példaként idézhetjük Domokos Pál Péter, Magyarai András, Pál-Antal Sándor adatközléseit. Az egy porta után járó szolgáltatás drasztikusam megemelkedett egy évtized alatt. 1689-ben a vármegyék és száz szék portaszáma még 2957 volt, 1698-ban már csak 2007. Az egy portára kivetett kvóta.¹

búza	zab	széna	hús	bor
1687: 15 köböl	20 köböl	15 szekér	- -	25 vödör
1697: 37	92	26	21,5 mázsa	- -

**„Csak az én személyem
volt alkalmas a Házam
és őseim iránti tisztelet
okán arra, hogy egye-
sítse az egy akaraton
lévők terveit és barát-
ságot hozzon létre
a külföldi keresztény
fejedelmek között.”**

(10 jobbágy alkotott 1 portát (kaput) állatállomány nélkül. Mértékegységek: 1 köböl = 64 pint, 1 pint = 2 icce, 1 icce = 0,75-08 liter; 1 magyar holdról begyűjtött szénamennyiség = 2 szekér; A székely székek ökörszám (= adókulcs) után rótták le adóikat. 4 ökor vagy 4 tehén számított egy adóegységnek.) 1700 májusában a székelységekre még csak 13 ezer ft. adó hárult, 1702-ben Erdély 750 ezer ft. összadójából a székelységtől már 93.750 ft.-ot követeltek. Az ingyenmunkáról, szállítási kötelezettségről nem is szólva.² 1703 őszén Rabutin még 100 ezer rajnai ft-ot „vete reánk”.³

Az 1690-es években a tolvajokat, fegyveres rablókat a guberniumi körlevelek még „praedones”, „malefactores” megnevezésekkel illették, de az évtized végén már a rebellis vagy a közrendet felforgató („publice pacis turbulator”) szavak domináltak. A császári udvar Erdélyt a lázadók, engedetlenek tartományaként emlegette, és ennek megfelelően kezelte. A gubernium tiltakozott az efféle megbélyegzés ellen, és pl. a Bécsbe indított Bethlen Miklós erdélyi követet többek között arra utasította, – az 1695. november 10-i instrukció 20. pontjában – hogy az országra vonatkozó igazságtalan, sértő és elmarasztaló véleményt hatástalanítsa.⁴

Rákóczi seregének gyors sikerei 1703-ban, csapatainak előrenyomulása a Partiumban jeladás volt az erdélyi rebellisek, kurucok bátrabb akcióihoz. A kuruckodás megfékezésére, illetve a Rákóczi seregével való egyesülés megakadályozására „[Johann Ludwig] Rabutin császári főparancsnok Szebenből Pekri Lőrinc gróftól küldte ki a nemesi felkelés kihirdetése céljával, Mikes Mihály gróf pedig a székelyek összegyűjtésére kapott parancsot. De hadaim parancsom, sőt tudtom nélkül mindenfelé portyáztak, elfogták ezt a két főurat, mielőtt végrehajthatták volna Rabutin parancsait.” A foglyokat, Pekrit Tokajba, Mikest Miskolcra hozták. Pekri egyáltalán nem nyerte el Rákóczi tetszését, mert – ahogyan Emlékirataiban megjegyzi – „elhagyta Kálvin tanát, áruba bocsátotta vallását, hogy elnyerje a németek kegyét, ... az én időmben megint első vallását gyakorolta”.⁵

Hogy mégis Rákóczi a szolgálatába fogadta, annak a Bercsényi–Pekri-sógor-ság volt az oka. A „fejedelem nélküli fejedelemség” jövőjének ügye aktuális a kuruc sikerek után, (bonchidai győzelem (1703. nov. 10.), Kővár megadása, Gyulafehérvár elfoglalása) és több meghatározó erdélyi személyiség (ifj. Teleki Mihály, Thoroczkay István, Pekri Lőrinc, Mikes Mihály, Sándor János, Száva Mihály és a Thököly-emigrációból hazatért Gúthi István stb.) Rákóczihoz való csatlakozása után vált.⁶ Halaszthatatlan viszont akkor lett, amikor a hadvezetés nélküli felkelők a holdvilági csatában súlyos vereséget szenvedtek (1704. jan. 28.). Inkább „holdvilági mérsárlás volt ez, mert harc nem volt” – állítja Bethlen Miklós kancellár memoárjában. 1500 székely levágva, Udvarhelyszék felégetve, elpusztítva.⁷ Bebizonyosodott, hogy nemcsak Magyarországon, de Erdélyországban is vezérre van szükség. Valószínű, hogy Rákóczi erdélyi fejedelemmé választásának ötlete Torda, Kolozs és Doboka vármegyék követeitől származik. Ők minden erdélyi lakos nevében terjesztették Rákóczi elé szándékukat 1704. június 3-án a solti táborban.⁸

Az erdélyi közállapotok normalizálásának egyetlen feltétele, hogy Rákóczi a fejedelemösök példáját követi és a felkínált fejedelemséget nem utasítja el – mondták a követek. Mint felkért fejedelemjelölt hirdessen országgyűlést, ahol választása is végbemegy. Az egyszerű követek ajánlatán Rákóczi még gondolkodott, vonakodását az erdélyi főemberek Pekri Lőrinc és Mikes Mihály székely generálisok buzdító szavai oldották fel, és júl. 5-re Gyulafehérvárra országgyű-

lésbe hívta a három nemzet képviselőit. A meghívókat június közepén küldték szét az országban. Tették ezt annak ellenére, a Rabutin által Szebenbe rendelt gubernium vagyonvesztéssel fenyegette meg a Gyulafehérváron megjelenőket.

„Patens ad comitatus sedesque civitates et oppida taxalia die 24 Junii [1704]

Úgy halljuk, hogy Rákóczi uramnak mind privatus személyekhez, mind pedig az communitiesokhoz, úgy mint vármegyékhez, székely és szász székekhez s taksás városokhoz levele érkezett, melyben arról ír, hogy mindenen egyben gyűljenek Gyula Fehérvárra ad 5 Julii és hogy más országgyűlést celebráljanak; ezért mindeneknek, mind privatus személyeknek s mind felyebb említett communitiesoknak vigore praesentim autoritate guberniali parancsoljuk igen serio, minthogy senkinek is ő felségétől nem engedtetett ez hazában, hogy országgyűlését promulgálhasson, az guberniumon kívül, hogy senki is, se sub privato, se sub publico communitalis nomine az Rákóczi uram levelére oda az hova kívánja gyűlésben menni ne praesumálja, mert valaki elmegyen, hitesse el magával, hogy publicáltatik mint ő felsége rebellise és minden bonuma vagy confiscáltatik, vagy teljességgel elpusztítottatik.”⁹

A páteneknek nem volt foganatja, főleg azért, mert Rabutin a szász városokba zsúfolt közel 9000 katonáját nem mobilizálta Gyulafehérvár ellen. Tétlenül nézte, hogy az erdélyi diaeta Pekri javaslata alapján élt a szabad fejedelemsválasztás jogával.¹⁰ Az electio libera jogi alapozását ifj. Apafi Mihály törvénytelen lépésével magyarázták, azzal tudniillik, hogy az ötéves gyermekként megválasztott fejedelem 20 éves korában, amikor át kellett volna vennie a fejedelmi hatalmat, megszegte esküjét, lemondott fejedelmi címéről, behódolt Lipót császárnak. Birodalmi grófságra cserélte hazáját, császári védelem és évi kegydíj fejében még a török szultántól kapott szokásos beiktatási, ceremoniális kellékeket is kiszolgáltatta.¹¹ Rákóczit júl. 8-án Pekri Lőrinc indítványára egyhangúlag, nagy lelkesedéssel, de távollétében, erdélyi fejedelemmé választották.¹² A fejedelmi diplomát a Mikes Mihály háromszéki főkapitány és Lázár Ferenc csíki főkirálybíró vezette erdélyi küldöttség vitte Rákóczihoz, egyúttal kérték, hogy minél hamarabb foglalja el a fejedelmi székét.

Feltétlenül szóba kell hoznunk Rákóczi fejedelemmé választásával kapcsolatos és a tudományos életünkben többször is meghivatkozott, elfogadott sommás véleményt. A régmúltban Rugonfalvi Kiss István, debreceni professzor, Szekfű Gyula munkásságának ádáz kritikusa, úgy vélekedett, hogy Rákóczit nem „a tönkrement, gyámoltalan ország uralma csábította, hanem azon szerződés, illetőleg az osnabrücki béke azon pontja, mely szerint a svéd és francia királyok I. Rákóczi György utódainak megválasztásuk esetén biztosították az erdélyi fejedelemséget.”¹³

A közelmúltban R. Várkonyi Ágnes a vesztfáliai békerendszer 350. évfordulója tiszteletére rendezett kiállítás megnyitó beszédében (1998. október 26-án) a vesztfáliai béke Erdélyre vonatkozó passzusából az alábbi gondolatsort bontotta ki.:

„Magyarországnak vajon mennyiben volt helye a vesztfáliai béke asztalánál? A békét egyfelől a Királyi Magyarország uralkodója, a magyar király egyben német-római császár és az ausztriai örökös tartományok ura kötötte meg. Másfelől az Erdélyi Fejedelemséget, mint Svédország és Franciaország szövetségesét, belefoglalták a békébe. Ez többet is jelentett, mint a különben oszmán érdekszférában élő Erdély önállóságának elismerését a nyugati világban. Stabilizáló tényezőnek tekintették.”¹⁴

Legújabbán Hámori Nagy Zsuzsanna a HUN-REN tudományos munkatársa foglalkozott a kérdéssel, aki tulajdonképpen az R. Várkonyi Ágnes professzor asszony nyomvonalán haladva annak álláspontját erősítette meg az általános béke előzményeinek részletezése után. „A nagy fejedelemséggel [Bethlen Gáborral – G. S.] összehasonlításban elmondható, hogy a harmincéves háborúban a kitörése óta harcoló Rákóczi sokat átvett elődje diplomáciai gyakorlatából: egyszerre több irányt figyelembe véve a franciákkal és a császárral párhuzamosan folytatta a tárgyalásokat, és a kínálgató lehetőségeket kihasználva Erdély érdekeit végül mindkét féllel szemben sikeresen érvényesítette. A tettetés művészetét is elsajátította.”¹⁵

Ha a forrás szövegét alaposabban szemügyre vesszük, azt kell mondanunk, hogy az említett történészek értékelése elfogultnak látszik. Erdély európai szerepének, stabilizáló tényezőként való láttatását túlzónak, problematikusnak gondolom. A békeokmány XVII. art. (Wer in diesem Frieden begriffen) 10., és 11. alpontjában utolsó helyen említve a „Fürst in Siebenbürgen”.

[Art. XVII, 10] *Wer in diesem Frieden begriffen.*

(Ki foglaltatik be ezen békébe? – A császár és szövetségesei részéről)

Und sollen in gegenwärtigem Friedensschlusse begriffen seyn / von Seiten deß Allerdurchleuchtigsten Käysers / alle dero Mayestät Bundsverwandte vnd Zugethane/ insonderheit der Catholische König / das Hauß Oesterreich / deß Heil. Römischen Reichs Churfürsten / Fürsten / vnd vnter denen auch der Hertzog in Saphoyen/ vnnd die andern Stände / die freye ohnmittelbare ReichsRitterschafft / vnd AnseeStätte / mit eingeschlossen: der König in Engellandt / wie auch der König vnd Cron Dennemarck / Norwegen / sampt angehörigen Provinzien: wie auch das Hertzogthumb Schließwig / der König in Polen/ der Hertzog in Lothringen / vnd alle Fürsten vnd Republicen durch Italien / die vereinigte Niederlanden / auch Eydgenossische Schweitzer vnd Bündtner / *der Fürst in Siebenbürgen.*

[Art. XVII, 11] (Svédország királynője és a Svéd Korona, valamint szövetségesei, továbbá Francia Király részéről)

An Seiten der Durchläuchtigsten Königin vnnd Cron Schweden alle dero Bundsverwandte vnnd Angehörige / insonderheit der Aller Christlichste König in Franckreich/ wie auch Chur-Fürsten / vnd Stände / die Freye ReichsRitterschafften / vnnd AnseeStätte mit eingeschlossen: Wie auch der König in Engellandt/ König vnnd Cronen Dennemarck vnnd Norwegen/ sampt angehörigen Provinzien/ das Hertzogthumb Schließwig: der König in Polen/ König vnd Cron Portugall / der Großfürst in der Moscau / die Herrschafft Venedig / das vereinigte Nederlandt / die Schweitzer / Bündtner / *der Fürst in Siebenbürgen.*¹⁶

A fejedelem (Fürst in Siebenbürgen) említése az idézett articulus utolsó helyein, továbbá az, hogy mindkét tömb befogadta társnak az erdélyi fejedelmet, már önmagában is jelzés értékű, de – meglátásom szerint – még inkább árulkodóbb az a tény, hogy kizárólag csak „az erdélyi fejedelem” megnevezéssel éltek a békeszerződő felek. Talány: kire vonatkoztatták? I. Rákóczi Györgyre, aki tevőlegesen részt vett a harci cselekményekben, de 1643-ban, ill. 1645-ben szeparatív megállapodást kötött külön-külön a franciákkal, a svédekkel, a császárral, ám az általános, örök időkre szóló békeszerződés idején már nem élt.

Vajon minden erdélyi fejedelemre érvényes volt ez a homályos megfogalmazás? Aligha, hiszen a békeszerződés más helyein az egyértelműsítő, félre nem magyarázható diplomáciai fogalmakat alkalmazták. Erdélyre vonatkoztatva nem a „Fürstentum” formulát iktatták be a végleges szövegbe, de a „Fürst dessen succesoros”, vagy éppen a többes számú (alle Fürsten) alak sem bukkan fel a békeokmányban, pedig ezekkel az precíz államjogi meghatározásokkal operáltak a tárgyaló felek. A mindenkor aktuális „Fürst” megjelölés pedig egyáltalán nem jelentette a Rákócziak számára a kizárólagosságot. Úgy gondolom, hogyha valóban fontos külpolitikai tényezőnek számított volna ekkor az Erdélyi Fejedelemség Európában, akkor ilyen homályos, csak jogászkodásra alapot nyújtó fogalomhasználat nem dolgoztak volna a békecsinálók.

A háromkötetes Erdély történetében (a II. kötetben) olvasható Péter Katalin neves történész értékelését viszont realisztikusabb álláspontnak fogadom el, mert I. Rákóczi Györgyöt „a magyarországi megállapodás létrejötte után [1647. országgyűlési végzések – G. S.] ... már csak az foglalkoztatja, hogy országa [Erdélyország – G. S.] bekerüljön az újkori Európa anyakönyvébe, a vesztfáliai béke aláírói mellett felsorolt hatalmak közé.”¹⁷ Törekvését siker koronázta, az „újkori Európa anyakönyvébe” valóban bekerült Erdély, igaz, hogy csak az „Öreg” Rákóczi György halála után. Az viszont már más kérdés, hogy milyen formában realizálódott ez az anyakönyvi bejegyzés? A fentiek alapján ismételten úgy vélem, hogy II. Rákóczi Ferencet az osnabrücki békével összekapcsolni erőltetett próbálkozás, annak dacára, hogy Rákóczi maga is emlegette a dédapa nemzetközi sikerét.

Visszakanyarodva a kronológiai mederbe: Ipolyságon ünnepélyesen átvette a megválasztását igazoló oklevelet az erdélyi küldöttségtől, máris *princeps Transylvaniae*-ként tituláltatta magát. Magától értetődő, hogy Bécsben megrökönyödve fogadták Rákóczi merészségét, hiszen Erdélyben országgyűlést tartani kizárólag a király jóváhagyásával volt szabad meghirdetni, a fejedelemválasztásról már nem is beszélve. Az 1699-es karlócai békében a szultán feladta az Erdélyhez fűződő eddigi jogait – hangoztatta a bécsi udvar – tehát a császár-király a magyar királyság jogán Erdélyt a Magyar Királyság országrészének tekintheti, nem kizárva a majdani fejedelemválasztást sem az 1691-ben életre hívott gubernium helyébe.¹⁸

Lipót császár – magyar király és fiörökösei (I. József, III. Károly) „Magyarországot is, Erdélyországot” is, „fegyverrel és vérrrel” visszaszerzett országnak, „újszerzeménynek” (neoacquisita) nyilvánították. Annak ellenére, hogy a magyarországi Neoacquistica Commissio működését megszüntette 1709-ben, Bécs újra élesztette Erdélyben Neoacquistica [Sub]Commissio formában az 1716–1718. évi győztes oszmán háború után (1719–1745).¹⁹

A karlócai béke szilárd jogalapot teremtett I. Lipót császár-király politikai kurzusának, hiszen a de jure állapot (a magyar király soha nem mondott le Erdélyről) és a de facto állapot (a török befolyás felszámolása) egy kézben összpontosult. Rákóczi önkényes titulus használata kapcsán George Stepney mediátor, az angol bécsi követ arról informálta Londont, hogy a Gyöngyösön újraindított fegyverszüneti tárgyalások (1704. aug. 28. – szept. 12.) zátonyra futhatnak, „mert [Rákóczit] az erdélyi rendek vagy azok jó része, fejedelmükké választották. A leveleket, amelyek tőle érkeznek, máris mint Transylvaniae princeps írja alá, mintha elhatározta volna, hogy mindenképpen megtartja ezt a rangját, [...]”²⁰

Okkal feltételezhető, hogy Rákóczi már ekkor „legitim” erdélyi fejedelemnek tekintette magát, beiktatását (inauguratio) egyelőre nem sürgette, mivel a 65 éves I. Lipót császár- király 1705. május 5-i halála új perspektívát nyújtott a megbékéléshez. Bercsényi Miklós főgenerális ellenkezőleg, türelmetlenül sürgette Rákóczit a kínálkozó lehetőség megragadására. „... íme, interregnumot mutatott az Isten” – írta Rákóczinak. Semmi semmiképpen nem akadályozhatja meg az interregnum deklarálását: „dummodo innotescat interregni declaratio, így Nagyságod s hazánk követjeinek megnyílik útja minden udvarnál”.²¹ Elsősorban a szabad királyválasztás jogával szükséges élni az interregnum idején, hiszen I. József, Lipót fia, akit magyar királynak kreáltak az 1687-es pozsonyi diaetán, illegitim uralkodó.

Rákóczi ezt a nagyon fontos ügyet a nemzet egészével akarta tisztázni, ezért országos gyűlést hívott össze Rákosmezőre, amit kényszerűségből Szécsénybe tettek át. A szeptember 12-én megnyitott országos gyűlésen 1 megyés püspök, 5 címzetes püspök, 25 vármegye, hajdúk, jászok-kunok és városok (pl. a bányavárosok) képviselői jelentek meg, az 1687. évi diaeta főszereplői (prímásérsek, nádor, országbíró, horvát bán) érthető módon távol maradtak. „I. József király”, hogy békés szándékát kifejezze, Széchényi Pál kalocsai érseket, Szirmay István királyi tanácsost küldte az „engedetlenek” tanácskozására. Mivel az országgyűlés összehívásának és lebonyolításának mind tartalmi, mind formai elemei hiányoztak, ezért a szécsényi gyűlést, „összejövetelt” conventus generalisként rögzítették. Az ex lex állapotot a lengyel példával, a konföderáció létesítésével, azaz Magyarország évszázados szabadságjogainak helyreállítására szövetkezett társadalmi szövetséggel hidalták át.²²

A konföderáció megalakításának okai között hangsúlyosan az ország „Szabadságától való megfosztása” került hangsúlyozásra, egyelőre Erdély említése nélkül.²³ A szécsényi conventus generalis (országos, általános gyűlés) diaetaként viselkedve articulusokat alkotott, Rákóczi magyarországi titulását „*Confoederatorum et pro Patria militantium Hungarorum Dux*” (vezér, vezérlő) formában állapította meg. Így kapcsolódott össze és honosodott meg a dux – princeps latin kifejezések magyar összevont fordítása vezér(lő)-fejedelemmé.²⁴ A szécsényi végzések 11. cikkelye Rákóczi erdélyi fejedelemségbe való beiktatását érintette, de előbb az erdélyieket kellett megnyerni a konföderáció ügyében. 1705. okt. 3-i dátummal állították ki a konföderáció Erdélybe indított delegációjának megbízólevelét, amely alapján Barkóczy Ferenc generális, Pethes András ansariai püspök és Galambos Ferenc szenátor a magyarországi konföderációhoz való csatlakozásra invitálta Erdélyt.²⁵

Alighogy széteszlott a szécsényi conventus az illegitimnek mondott I. József király” és rebellis országa a „Magyar Rómában” (Nagyszombatban) ismételten nekilátott az eleve zsákutcába vezető tárgyalásoknak. A Bercsényi-féle javaslat, az interregnum deklarálása Szécsényben nem történt meg, ám Rákóczi fejedelmi székbe ültetését megvalósíthatónak gondolták. Az ünnepélyes aktust (inauguráció) a zsidói kudarc akadályozta meg (1705. nov. 11.), a fejedelem és másik országának egymásra találása a bizonytalan jövőbe csúszott át.

Zsidó utáni hónapokban, 1706 januárjában, februárjában Görgény, Déva is Rabutin előtt hódolt, a kurucság Északnyugat-Erdélybe szorult vissza. Rákóczi választott fejedelem, hogy az erdélyieket megnyugtassa, a Nagyszombatban zajló tárgyalásokra erdélyi követeket is delegált: Pekri Lőrincet, Mikes Mihályt, Ifj. Teleki Mihályt, Kemény Simont, Rhédey Pált.²⁶ Rákóczi kihívó merészségét ter-

mészetesen a császár-királyi meghatalmazottak kategorikusan visszautasították. Ettől a „diplomáciai incidenstől” kezdve az önálló Erdélyi Fejedelemség restaurálásának a szándéka áthidalhatatlan ellentétet okozott a tárgyaló feleknél.

Az elvi probléma még inkább kiéleződött az erdélyi rendek diaetáján, a máramarosi Huszton. Az 1706. március 8–20. között ülésező országgyűlés végérvényesen Rákóczi mellett kötelezte el magát, Magyarországgal létesítendő konföderációról (államok közötti konföderációról) határozott és kimondták Erdély elszakadását a Habsburg-háztól. I. József királyságát nem az 1687. évi pozsonyi diaetán történő koronázása miatt utasították el, hanem az erdélyi alkotmány megsértése okán. Választására nem került sor, nem tett esküt az országnak, az ország sem fogadott hűséget neki. Hangsúlyozták, hogy a két ország „igaz szövetségben” marad a jövőben is. Megfogadták, hogy a megkezdett harc mind a két fél közös ügye, ezért egymás nélkül nem kötnek békét.

Az országgyűlés végzése: [...] „Negyedszer. Nyilván való lévén, hogy az erdélyi ház austriai regimentül való el szakadása mind a’ két hazának boldogulására szükséges, ahoz képpest, ha szintén a’ magyar országi statussok részéről békeségre menne is a’ dologh, mind az által a’ se legyen máskint, hanem ha amannak egész minden szabadsága meg adattatik, ...”²⁷ (Az erdélyi – magyar „állam-szövetséget” 1707-ben mindkét fél ratifikálta.)

A nagyszombati tárgyalásokon részt vevő angol és hollandi mediátorok érzékelték a szituáció tarthatatlanságát, igyekeztek a „választott erdélyi fejedelem” országigényét hatástalanítani. Stepney és Bruyninx Rákóczit győzködtek arról, hogy Erdélyről mondjon le, inkább keressen magának a császár birodalmában valamilyen Erdéllyel egyenértékű hercegséget. Rákóczi mereven elzárkózott a közbenjárók ajánlatától, a felesége kérése sem hatott rá. Úgy érvelt, hogy nem az egyéni dicsőség miatt, hanem az Ausztriai Ház igájának a lerázásáért, a törvényesség helyreállításáért fogott fegyvert Magyarországon is, Erdélyben is.

Stepney az 1706. július 13-i jelentéséből tudjuk ugyancsak, hogy Johann Wenzel Wratislaw, a császári főmegbízott magánemberként próbálkozott Rákóczinál, hogy az Erdélyhez való ragaszkodását adja fel. Az éles szóváltás végén Wratislaw dühösen kijelentette: „ha Őfelsége a Császár kénytelen volna az erdélyieknek a szabad választást engedélyezni, biztosra veheti a herceg, hogy Őfelsége előbb engedné erre a méltóságra jutni Magyarország vagy Erdély legutolsó alattvalóját, mint őt.”²⁸ Stepney a július 20-án kelt, Londonba továbbított levelében már a bécsi udvar kikezddhetetlen álláspontjáról tudósított. „Valójában pedig az igazi maxima, amelyre jelenlegi igényüket építik (a bécsiek – G. S.), Hobbes elve, miszerint minden jog a hatalmon alapszik.”²⁹ Bécs eltökélt célja: „Megtartani Erdélyt a karlovici béke alapján, ugyanabban az állapotában, amibe akkor került; s lemondani a magyarokat e tartományra irányuló minden igényükről [...]”³⁰

Rákóczi is makacsul ragaszkodott a saját fejedelmi legitimitásához. Az emigrációban írt Vallomásokban sem változott véleménye. „Csak az én személyem volt alkalmas a Házam és őseim iránti tisztelet okán arra, hogy egyesítse az egy akaraton lévők terveit és barátságot hozzon létre a külföldi keresztény fejedelmek között.”³¹ A törvényesség betartásáért szigorúan ragaszkodó Rákóczi az Erdélyi Fejedelemséget az erdélyi alkotmányosságnak megfelelően kívánta birtokba venni. Ezért a *propositio* – a „rendek” *conditio-i* – *hitlevél* – *beiktatás* hagyományos jogi úton lépett a princeps electus Transylvaniae helyzetből a valóságos princeps (receptus) Transylvaniae státusba. Beiktatása 1707. április 5-én, a marosvásárhelyi diaeta első napján ünnepélyes külsőségek közepette történt.³²

Rákóczi még két hetet sem töltött új országában, Marosvásárhelyet elhagyva a Borsod vármegyei „ad campus Ónod” meghirdetett conventus generalisra sietett. Az országos gyűlés, a huszti diaeta példáját követte, szintén detronizálta a Habsburg-házat, de a királyválasztás ügyét ezúttal sem vette napirendjére. Vajon kit lehetett volna magyar királyságra jelölni akkor, amikor a franciák sorozatos vereségeket szenvedtek el a spanyol örökösödési háborúban, a lengyel területeken zajló svéd–orosz háború eszkalálódása Rákóczi lengyel királyjelöltségét adta át a múltnak? Egyre világosabbá lett, hogy a magyar szabadságharc ügye Európában egy periférikus epizóddá fokozódott le, céljainak megmentéséhez külpolitikai szövetséges kell.

Az elszigeteltség megszüntetéséért indított katonai próbálkozások (Trencsén – 1708, Romhány – 1710)³³ nem hozták meg a remélt sikert. A Siegbert Heister magyarországi császári főparancsnokot váltó Pálffy János császári tábornagy, horvát bán erélyesebben, de hozzáértőbben fogott Magyarország lecsendesítéséhez. Igaz, hogy ebben közrejátszott az a tény is, hogy Pálffy a nyugati hadszíntérről Magyarországra átvezényelt császári csapatokkal nyomasztó fölénybe került a Rákóczi mellett kitartó seregmegmaradványokkal szemben. Ráadásul az 1709–1710. évi pestisjárvány tovább súlyosbította a katonai balsikerek következményeit, már nem maradt kivel s mivel háborúzni.

Cserei Mihály krónikájában ezt olvashatjuk: „Magyarországban a palatinus városokként, falunként hiteles emberek által felfirkáltatván, mennyi emberek estenek el ebben a revolútióban, úgy találatott, hogy pestisben holtanak meg háromszáz és tíz ezeren, fegyver miatt pedig nyolcvanöt ezeren. Erdélyben még ugyan senki számban nem vette, mivel az pestis mai napig is meg nem szűnt, de gondolom, nincs héja a százezernek kik eddig a pestisben megholtanak...”³⁴

1710 ősz végére a szabadságharc az 1703. év kiinduló körzetébe szorult vissza. Rákóczi dilemmája: „...mi helyesebb a haza érdekében: ha a fegyverszünet végével bezárkózom munkácsi váramba, vagy ha átmegyek Lengyelországba, hogy a nevezett fejedelemmel [I. Péter orosz cárral] tárgyaljak?”³⁵ Lengyelországba távozása előtt az erdélyi kérdést ekkor is a magyarországitól különválasztva óhajtott rendezni. Hajlandó volt az erdélyi rendeket hűségesküjük alól felmenteni, amit az erdélyi küldöttek nem fogadtak el. A magyarországi konföderátusokhoz hasonlóan, ők is a külföldi segítségserzésre bíztatták princepsüket. Bercsényi magabiztos fellépése is szerepet játszott abban, hogy Rákóczi 1711. február 21-én végleg elhagyta az országot, Bercsényihez csatlakozott, aki már 1710 novemberében lengyel területen tartózkodott, hogy a cári képviselőket meggyőzze a katonai támogatásról.³⁶ Bercsényi hatására Rákóczi meggyőződéssel hitt abban, hogy csak ideiglenesen fordít hátat az országnak, felszabadítóként visszatérhet még hazájába.

Várakozásában keserűen csalódnia kellett, hiszen I. Péter cár a poltavai (1709) győzelem után inkább megbocsátott korábbi támogatottjának, a lengyel királyi trónról elzavart II. Erős Ágostnak, minthogy forszírozta volna a Rákóczival megkötött 1707-es varsói szövetséget. A választott vezetőit nélkülöző magyar konföderáció ideiglenes vezetőjének, Károlyi Sándornak a realitás (megegyezés) és illúzió (a hadakozás folytatása) alternatíva közül választania kellett. A morálisan is megroppant kuruc hadsereg napról napra erősödő békevágya minden külpolitikai kombinációt felülírt. Rákóczi dux-princeps „varázsa”, harcra buzdító, meggyőző érvelései a távolból már nem hatottak. A magukra maradt konföderátusok az

egyetlen észszerű megoldást választották, a kiegyezést. Egyetlen racionális döntés volt ez a kényszerhelyzetbe jutott Magyar- és Erdélyországnak.

Rákóczi reakciója a szatmári pontokra közismert, de a jog betűjéhez mereven ragaszkodó „vezérlónek” néhány történelmi tanulság elkerülte a figyelmét. Emlekezzünk csak! ifj. Apafi Mihály helyett miért is volt szabad fejedelmet választania az erdélyieknek? Miért volt jogszerű Rákóczi megválasztása szerintük? Mert az ifj. Apafi *princeps electus* megszegte az esküjét, lemondott az „ország” engedélye nélkül a fejedelmi címéről, önkényesen behódolt Lipót császárnak. Ezzel ellentétben Rákóczi soha nem mondott le a fejedelemségéről, „Erdélyországnak” adott esküjét élete végéig megtartotta, ellenben az országa hagyta cserben. A szükség- és kényszerhelyzetben hozott döntését, a szatmári pacificatiót (= békességet, hivatalosan: *Puncta Pacificationis*³⁷) nem tudta és nem is akarta acceptálni élete végéig. De ezen túlmenően az erdélyi fejedelmi ősök példájából is levonhatott volna bizonyos következtetést. Eszébe idézte a dédapa, I. Rákóczi György vívmányát, de az 1647/20.tc. 12.§-ban foglalt III. Ferdinánd császár-királyi adomány szövegét félre értelmezte. „[...] Ó szent felségének oklevele értelmében. Szathmár- és Szabolcs megyéknek a birtokában éltük fogyatáig bent maradhasanak úgy, a mint köztük [György és Zsigmond fiaik – G. S.] a fejedelem rendelkezett; haláluk után pedig mindaddig, a míg Erdély fejedelmei az ő utódjaik közül lesznek [kiemelés tőlem – G. S.] tarthassák meg Szatmár várát az ő fekvőségeivel, nevezetesen pedig Szatmár és Némethi mezővárosokkal [...]”³⁸

A privilégium megsemmisült a nagypapa, II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi hadjárata, Várad török kézre jutása után. Megszakadt a Rákóczi-ház uralma Erdélyben (Rhédey Ferenc, Barcsai Ákos, Kemény János, I. Apafi Mihály valóságos fejedelmek). Arról nem is beszélve, hogy II. Rákóczi György hiába választtatta meg fiát I. Ferencet fejedelemnek 1652-ben, mert soha nem nyerhette el a receptus (beiktatott) princeps tisztséget az I. Lipót császár-király elleni főúri összeesküvésben való részvétele miatt. Ilyen jogtörténeti előzményeket figyelmen kívül hagyva egy francia segítséggel támogatott királyellenes összeesküvést tervező főúr (I. Lipót jóvoltából birodalmi herceg, Sáros vármegyei főispán) hogyan képzelhette a félévszázaddal korábbi Rákóczi-éra feltámasztását Erdélyben? A hagyományos erdélyi alkotmány (szabad fejedelem választás – beiktatás) érvényesítése az új politikai körülmények között már nem érvényesülhetett.³⁹ Ezt a szituációt a nagyságos fejedelem képtelen volt reálsan kezelni, Rodostóban éltette tovább „az erdélyi fejedelmi udvart”.

■ JEGYZETEK

1. Magyarai András: *A Rákóczi-szabadságharc társadalmi feltételeinek kialakulása*. In: Köpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Rákóczi-tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1980. 64. (A továbbiakban Magyarai 1980)
2. Domokos Pál Péter: *Háromszék és Csíkszék adóügyi összeírása 1. rész (1703)* Agrártörténeti Szemle 1977/1–2. sz. 434–509.; *Uő: Háromszék és Csíkszék adóügyi összeírása. II rész (1703)*. Agrártörténeti Szemle 1978/1–2. sz. 198–282.; Pál-Antal Sándor (szerk.): *Székely székek a 18. században 4. Háromszék 1701–1722 között – Erdély emlékezete*. Marosvásárhely, 2011. 15.; *A 18. század későbbi évtizedeire lásd még: Pál-Antal Sándor: Népeségi viszonyok a Székelyföldön a 18. század elején*. Erdélyi Múzeum 2012/2. sz. 1–19.
3. Bethlen Miklós *élete leírása magától*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1980. 958. (A továbbiakban Bethlen élete)
4. Közli és idézi Magyarai 1980. 75.
5. Rákóczi Ferenc: *Emlékiratok*. (A szerkesztés és a jegyzetek Hopp Lajos munkája. Vas István fordítása). Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1979. 249. (A továbbiakban Rákóczi Emlékiratok)

6. Szádeczky Lajos: *A Rákóczi forradalom Erdélyben*. Erdélyi Múzeum 1900. 565–568. <http://web.archive.org/web/20181221100156/http://erdelyimuzeumfolyoirat.adatbank.transindex.ro/>
7. Bethlen élete 965.
8. Márki Sándor: *II. Rákóczi Ferencz (1676–1735)*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1907. I. kötet, VI. fejezet. – <https://mek.oszk.hu/05800/05832/html/1kotet/06.htm#d1e9389>
9. Közli R. Kiss István: *Adatok II. Rákóczi Ferencz erdélyi fejedelemsé válsztásához*. In: Magyar Történelmi Tár, Bp., 1906. 8.
10. Rákóczi, *Emlékiratok*. 268., R. Várkonyi Ágnes: *Erdélyi változások ... 1660–1711*. (Nemzet és emlékezet) Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1984. 224–226. (R. Várkonyi, 1984.)
11. Lásd a részleteket: Jakab Elek: *Az utolsó Apafi: történelmi tanulmány*. In: Magyar Történelmi Tár Bp., 1875.
12. Rákóczi Emlékiratok. 267–268.
13. R. Kiss István: *II. Rákóczi Ferencz erdélyi fejedelemsé válsztása*. Századok 1906. 1. füzet 11.
14. R. Várkonyi Ágnes ünnepi beszédéből: <https://epa.oszk.hu/00000/00018/00007/pdf/kronika.pdf> Hadtörténelmi Közlemények 1998/4. (Krónika)
15. Hámosi Nagy Zsuzsanna: *Vesztfália: emlékezés vagy feledés?* Világtörténet 2012/1–2. 4., 13.
16. Westfälischer Friede – Vertrag von Osnabrück – Wikisource – forrásközlés (letöltve: 2025. 05. 11.)
17. Péter Katalin: *A fejedelemség virágkora c. fejezetben*. In: *Erdély története 1606-tól 1830-ig*. II. Akadémiai Kiadó, Bp., 1986. 709–710.
18. Bíró Vencel: *Erdély története*. Kvár, 1944. 79. Lásd még Sándor József: *Erdély Magyarország kiegészítő része*. Budapesti Szemle Új folyam II. (Szerkesztik és kiadják: Csengery Antal és Lónyay Menyhért) Pest, 1865. 321–377.
19. Részletesen Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Akadémiai Kiadó, Bp., 145–150.
20. G. Stepney R. Harleynek. (1704. október 6.) *Észrevételek a magyarországi ügyekről*. In: *Rákóczi tükör 2*. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. (A kötet anyagát felkutatta, válogatta, szerkesztette Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes) Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1973. 29–30. (A továbbiakban Rákóczi tükör 2.)
21. Archivum Rákóczián. IV/I. *Székesi gróf Bercsényi Miklós levelei Rákóczi fejedelemehez. 1704–1712*. A Magyar Tud. Akadémia Könyvkiadója, Bp., 1875. 518.
22. Rákóczi Emlékiratok. 309–310., Thaly Kálmán: *Instrumentum Confoederationis inclitorum Regni Hungariae Statuum et Ordinum pro Libertate confoederatorum*. Századok 1870. 337–348. (A továbbiakban Thaly Instrumentum)
23. Thaly Instrumentum. 337–338., Gebei Sándor: *Az 1704. évi lengyel konföderációk és a szécsényi konföderáció*. In: *Rákóczi állama Európában*. (Discussiones Neogradiens 9. kötete. Szerk.: Bagyinszki Istvánné, Balogh Zoltán) Salgótarján, 2006. 42–66., Mezey Barna: „Össze-szövetkeztetett Szövetségünknek kötele”. *Jogalkotás alkotmányos keretei a Rákóczi-szabadságharcban*. Gondolat, Bp., 2009. 79–81.
24. Gebei Sándor: *II. Rákóczi Ferenc titulusai (princeps – dux)*. In: *II. Rákóczi Ferenc és a Rzeczpospolita*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2013. 62–73.
25. Benda Kálmán, Maksay Ferenc et al. (szerk.): *Ráday Pál iratai I. k. 1703–1706*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1955. 388–389. (A továbbiakban Ráday iratai I.)
26. Ráday iratai I. 517–519.
27. Ráday iratai I. 531–532., R. Várkonyi 1984. 237–238.
28. Rákóczi Emlékiratok. 332., Rákóczi tükör 2. 56.
29. Rákóczi tükör 2. 58.
30. Rákóczi tükör 2. 62.
31. Rákóczi Ferenc: *Vallomások*. (A szerkesztés és a jegyzetek Hopp Lajos munkája. Szepes Erika fordítása) Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1979. 92.
32. Rákóczi Emlékiratok. 353–355.; Rákóczi a „fejedelmi méltósággal” össze nem egyeztethető „Apafi hitlevelet” visszautasította, ezért az erdélyiek „megegyeztek abban, hogy őseim hitlevelét terjesztik elem...” – uo. 353.
33. Markó Árpád: *II Rákóczi Ferenc csatái*. Válogatott tanulmányok. (S.a.r.: Mészáros Kálmán) Bp., 2003. 162–256., 257–295.
34. Nagyajtai Cserei Mihály: *Erdély históriája, 1661–1711*. Pest, 1852. 474. Lásd még: Johannes Herczegh: *Pestis per Regnum Hungariae an. 1709. et 1710. grassantis cura...* Debrecini, 1711; Moriz Wertner: *Die Pest in Ungarn 1708–1711*. Deutsches Archiv für Geschichte der Medizin und Medizinische Geographie 3 (1880) No. 1. 51–64.; Faragó Tamás: *Adatok a pestisjárványok magyarországi történetéhez A máramarosi példa*. Korall 2007/4. (30. szám) 31–36. (egyik alfejezete az 1710. évi pestisről); Vekkerdi László: *Néhány adat az 1708–1713-as magyarországi és er-*

délyi pestisjárványról. (a neten: <https://adoc.pub./nehany-adat-az-as-magyarorszag-es-erdelyi-pestisjarvanyrol.html>)

35. Archivum Rákócianum. I./VI. (Szerk.: Thaly Kálmán) – Székesi gróf Bercsényi Miklós levelei Rákóczi fejedelemhez 1704–1712. III. Bp., 1878. 691.

36. Gebei Sándor: „... nekem egyedül reménységem az czár” Számíthatott-e II. Rákóczi Ferenc I. Péter orosz cár segítségére (1709–1711)? Századok 2012/4. sz. 823–852.

37. Pulay János: Szatmári békeség. In: Magyar Történelmi Emlékek. V. (Kiadja Szalay László) Pest, 1865. 183–506. Benne, a szatmári pacificatio szövege: „Mely pacificationnak vagy megbékélésnek tenora így következik. A békeség punctumai.” 425–436. + záradék és aláírások 436–438.; R. Várkonyi Ágnes – Kis Domokos Dániel (Szerk.): A Rákóczi-szabadságharc (Nemzet és emlékezet) Osiris, Bp., 2004. Források, 272–277.

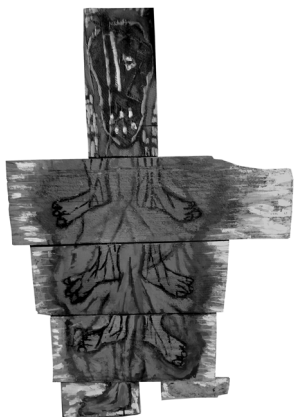
38. Corpus Juris Hungarici. (Szerk.: Márkus Dezső). Millenniumi Emlékiadás. 1608–1657. évi törvénycikkek. Franklin Társulat, Bp., 1900. 447.

39. Gebei Sándor: Az erdélyi fejedelmek legitímációjának kérdéséhez. In: Tanulmányok Erdély fejedelemség kori történetéből. Az EKF Történelemtudományi Doktori Iskolájának kiadványai. Konferenciák, műhelybeszélgetések 6. (Szerk.: Ballabás Dániel, Borbély Zoltán) Líceum Kiadó, Eger, 2012. 37–52.

HERMANN RÓBERT

1848–49 JELENTŐSÉGE A MAGYAR TÖRTÉNELEMBEN

**„nem minden ez, mi az
egész nemzet jövődö-
jét magában foglalná,
hanem alapja jövődö
kifejlödésünknek...”**

■ Az 1848. évi magyar átalakulást joggal nevezhetjük a modern kori Magyarország első (és lényegét tekintve sikeres) rendszerváltásának; sőt ebben a tekintetben szinte unikális jelenség a magyar történelemben. Történetileg rendkívül rövid idő, 1848. március 17. és április 10. között megszülettek az ország addigi közjogi-politikai, illetve társadalmi rendszerét szinte gyökeresen átalakító törvények. A törvények által megalkotott rendszer ugyan nem volt tökéletes, de lehetővé tette a polgári Magyarország megalakítását. Ahogy Kossuth fogalmazott az országgyűlésről szóló – s valamennyi követ által átvett – követjelentésében, „nem minden ez, mi az egész nemzet jövődójét magában foglalná, hanem alapja jövődö kifejlödésünknek...”

A törvények jelentös részében (nagyjából kétharmadában) szerepelt az ideiglenességre való utalás – 1867-ig mégis ezek alkották a magyar politika fő viszonyítási alapját.

a.) A központi igazgatás

■ Az 1848. évi III. törvénycikk megszüntette a feudális kormányzókat, a Budán székelő Helytartótanácsot és Kamarát, valamint a Bécsben működő Kancelláriát. Ezek 1848. április végén fejezték be ténykedésüket, miután átadták az ügyeket az új minisztériumoknak. Az erdélyi unió szentesítése után pedig az Erdélyi Kancellária is befejezte ténykedését.

Az átalakulás kulcskérdése a *közjogi rendszer* átalakítása volt, hiszen a reformkori magyar törvényhozás éppen azért nem tudta megtenni azokat a döntő lépéseket, amelyekre a polgári átalakulás érdekében szükség lett volna, mert a közjogi berendezkedés önmagában alkalmatlan volt erre, mind a törvényhozás szerkezete, mind a kormányzat „felelőtlensége”, mind az Ausztriához való alárendelt viszony miatt.

Közjogi szempontból legfontosabb a III. törvénycikk volt, amely szerint az uralkodó „minden polgári, egyházi, kincstári, katonai és általában honvédelmi tárgyokban” kizárólag a független magyar felelős minisztérium útján fogja gyakorolni a végrehajtó hatalmat. A törvénycikk nem volt elég egyértelmű, hiszen ez határozott formában csak azokat a tárgyakat utalta a magyar kormány hatáskörébe, amelyek korábban a Kancellária, a Helytartótanács és a Kamara köréhez tartoztak, vagy „azokhoz tartozniuk kellett volna”. A törvénycikk szövege csak általában szólt a minisztériumhoz tartozó „katonai és általában minden honvédelmi” tárgyakról.

Magának a *végrehajtó hatalomnak* a szerkezetében is fontos változások történtek. A korábbi kormányzások kollegiális jellegűek voltak, azaz, a tisztviselők egyéni felelőssége a döntésekben és a döntésekért nemigen érvényesült. Noha ezek is viszonylag jól strukturált intézmények voltak, a modern szakminisztériumi igazgatás követelményeinek aligha felelhettek meg, hiszen a Helytartótanácsban belül négy-öt szakminisztérium ügyköreit kezelték. A felálló minisztériumi struktúra már megfelelt a modern polgári állam szükségleteinek, s világosan elhatárolta az ügy- és a hatásköröket.

A legfontosabb azonban nem ez volt, hanem a kormány és a miniszterek parlamenti felelősségének kimondása, ami gyökeresen megváltoztatta a végrehajtó hatalomnak az államfőhöz és a törvényhozáshoz való korábbi viszonyát. A kormányzások vezető tisztviselőit korábban lényegében semmi nem kötötte a törvényhozáshoz, az 1848:3. törvénycikk értelmében nem csupán a királynak, hanem immár (gyakorlati szempontból sokkal inkább) az országgyűlésnek voltak felelősök, s miután a miniszterek a maguk tárcáiért is felelősséggel bírtak, közvetve a minisztériumi tisztviselők is felelőssé váltak.

Még lényegesebb volt, hogy az uralkodó rendeletei csak a Budapesten székelő miniszterek valamelyikének ellenjegyzésével voltak érvényesek, azaz, a törvények kiküszöbölték az uralkodói önkény lehetőségét.

A törvényhozás

■ Ugyanilyen fontos és gyökeres volt az a változás, ami a *törvényhozás* szerkezetében és működésében történt. 1848 előtt Magyarországon két-, Erdélyben egykamarás országgyűlés működött. Más-más módon, de mindegyik igen aszimmetrikus összetételű volt. Magyarországon a főrendi tábla annak ellenére blokkolhatta az alsótábla javaslatait, hogy a főrendek számaránya még a politikai jogokat lényegében monopolizáló nemességen belül is inkább csak ezrelékekben volt kifejezhető. Erdélyben pedig az uralkodói meghívólevéllel megjelenő királyi hivatalosok (regalisták) révén volt komoly lehetősége a kormánynak arra, hogy neki tetsző irányba befolyásolja a törvényhozás működését. Magyarország és Erdély unióját követően megtörtént a két törvényhozás integrációja is (a magyarországi 4-5. törvénycikkek alapján.)

Az új, a képviselőház tekintetében népképviseleti alapon választott törvényhozás megmaradt ugyan kétkamarás szerkezetűnek, de a főrendiház (felsőház)

szerepe és súlya jelentősen leértékelődött. Egyrészt megszűnt az a fajta blokkoló funkciója, amelyet a reformkor során mindvégig gyakorolt, s immáron nem az uralkodói (birodalmi) érdek képviselőjeként lépett fel. Másrészt magának a felsőtáblának a politikai arculata is megváltozott, hiszen többnyire a volt ellenzéki főrendek, a kormány által újonnan kinevezett főispánok vettek részt a munkájában (egy részük nem is volt arisztokrata).

A népképviselői rendszer bevezetésének köszönhetően jelentősen megnőtt a választók és választhatók száma is. A törvényhozás elsősorban vagyoni, jövedelmi, illetve értelmiségi cenzus alapján jelölte ki a választásra jogosulta körét, ugyanakkor nem vette el a választójogot azoktól a nemesektől, akik 1848 előtt rendelkeztek választójoggal, de nem ütötték meg egyik cenzus mértékét sem. Ez ugyan némileg torzított a rendszeren, ugyanakkor a nemesség nagy tömegei az új törvények értelmében is választásra jogosultak voltak. Ugyanez vonatkozott azokra a városi polgárookra is, akik az új cenzusok alapján nem kaptak volna szavazati jogot.

Kiküszöbölte viszont a törvény a korábbi rendszer több súlyos torzítását is. Az új választókerületek kijelölésével népességarányossá tette a képviseletet (ez nem feltétlenül felelt meg a *választásra jogosultak* arányainak), hiszen míg korábban egy nagy lélekszámú megye ugyanúgy két követet küldhetett, mint egy kisebb lakosságú, az új rendszer a megyei lakosság számarányait vette figyelembe a választókerületek számának megállapításánál. Másrészt, míg korábban a szabad királyi városok által küldött összes követ szavazata együttesen ért fel egyetlen megye szavazatával, immáron e városok is népességarányuknak megfelelő képviselői helyhez (és szavazathoz) jutottak. Végül, a káptalani szavazatok eltörlésével kikerült egy testidegen elem a lakosságarányos választási rendszerből.

Szabaddá vált a mandátum más értelemben is. Míg korábban a megyék és szabad királyi városok követei kénytelenek voltak a küldőik által megfogalmazott követutasítás alapján szavazni, eltérő szavazatuk pedig megsemmisítette egymást (azaz, az adott törvényhatóság szavazata ez esetben érvénytelen volt), az új szabályozás hallgatással mellőzte a követutasítás intézményét, s a képviselők megbízóleveleként a választási jegyzőkönyv szolgált. Miután a rendi országgyűlések időszakában megesett, hogy a követek valamelyikét politikai meggyőződésükkel meg nem egyező pótutasítások elfogadásával kényszerítették lemondásra, az utasítási rendszer eltörlésével a kényszerített visszalépés lehetősége is megszűnt.

Jelentősen csökkent az uralkodó játéktere az országgyűlés mellőzését, illetve munkájának félbeszakítását illetően is. Noha már az 1620. évi 3. törvénycikk rendelkezett az országgyűlés háromévenként összehívásáról, s ezt 1791-ben és 1827-ben megismételték, az uralkodó (mint éppen az 1811–1825 közötti tizennégy év története mutatta), hajlamos volt e törvényt mellőzni. Az 1848. évi 4. törvénycikk viszont évenkénti ülésezést írt elő, s egy-egy országgyűlés mandátumát három évben szabtta meg azzal, hogy az újabb ciklust megelőző hat hét alatt meg kell történnie az új képviselőválasztásoknak; azaz, immáron gyakorlatilag folyamatossá tette az országgyűlés munkáját.

Fontos volt az a rendelkezés (1848:4. tc. 5. §), amely szerint az uralkodó csak akkor napolhatta el vagy oszlathatta fel korábban az országgyűlést, ha egyben kitűzte a következő országgyűlés összehívásának időpontját, illetve, ha az országgyűlés elfogadta az előző évi zárszámadást és a következő évi költségvetést. Ez a pont tette lehetővé, hogy amikor V. Ferdinánd 1848. október 3-án (magyar mi-

niszteri ellenjegyzés nélküli) királyi kéziratban feloszlatta az országgyűlést, a testület erre hivatkozva nyilváníthatta törvénytelennek az uralkodói rendeletet.

Az államfői hatalom

■ A törvények jelentősen korlátozták az addig meglehetősen tág *államfői hatalmat*. A 3. törvénycikk 7. §-a az érsekek, püspökök prépostok, apátok, a zászlós-urak kinevezési jogát, a kegyelmezést, a nemesi rangok, címek és rendjelek adományozásának jogát hagyta meg az uralkodónak – de ezeket is csak „az illető felelős magyar miniszter ellenjegyzése mellett.”

A 8. § szerint „a magyar hadseregnek az ország határain kívüli alkalmazását, nemkülönbén a katonai hivatalokrai kinevezéseket” az uralkodó „személye körül leendő felelős magyar miniszter ellenjegyzése mellett” fogja elhatározni. A 8. § ugyan behatárolta a magyar kormány mozgásterét, s látszólag komoly befolyást engedett a hadügyekbe az uralkodónak és a Bécsben lévő külügyminiszternek. Ám az utóbbi csupán olyan katonai ügyeket továbbíthatott az uralkodóhoz, amelyek hozzá a kormánytól vagy a hadügyminisztertől kerültek fel.

A 9. § szerint a 7–8. §-ban foglalt ügyeket leszámítva, az uralkodónak az országból való távolléte esetén a többi ügyeket a kormány végelhatározás céljából „a nádor s királyi helytartó elhatározása alá” terjeszthette. Az uralkodói önkénynek gátat szabott az a rendelkezés, amely valamelyik, Budapesten tartózkodó magyar miniszter ellenjegyzéséhez kötötte az uralkodói rendelkezések érvényességét.

Ugyanakkor az új rendszerben lehetségessé vált, hogy István nádor a király távollétében gyakorlatilag teljhatalommal intézkedhessen, leszámítva a 3. törvénycikk 7. §-a által felsorolt jogokat. 1848 májusa és 1848. augusztus közepe között ez volt a helyzet. A nádor elvileg még az országgyűlés által meghozott törvényeket is szentesíthette volna – sajnos, különböző okoknál fogva erre nem került sor.

b.) Az önkormányzatok

■ 1848 előtt a megyék voltak a közelet és a politizálás legfontosabb helyszínei, s az országgyűlés alsótábláján a polgári átalakulás gondolatát ezeknek a törvényhatóságoknak a követői képviselték a legkövetkezetesebben. Természetesen nem minden megyéé, hiszen voltak konzervatív, vagy az egyes reformintézkedéseket csak részben támogató megyék is. A birodalmi kormányzat vezetői azonban jól tudták, hogy a polgári átalakulás elleni küzdelmükben a megyék „politikai áthangolása” nélkül hosszú távon aligha számíthatnak sikerre. Ezt a célt szolgálta az az intézkedés, hogy 1845-től kezdve a megyéket irányító főispánok mellé (vagy, a be nem töltött főispánságok esetén) helyett főispáni helytartókat, az ún. adminisztrátorokat neveztek ki. Az új rendszer részben a közigazgatás korszerűsítését, hatékonyabbá tételét is szolgálta, alapvető célja azonban az volt, hogy a főispáni helytartók pénzzel, meggyőzéssel, erőszakkal elérjék a reformellenzék visszaszorítását, s a következő országgyűlésre konzervatív, vagy legalábbis a kormányzattal nem ellenséges követek küldését.

Érthető tehát, hogy az új kormány egyáltalán nem kívánta megtartani a kormányzat feltétlen kiszolgálóit eredeti helyükön. A kormány a második, április 15-én Budapesten tartott minisztertanácson határozott a főispáni helytartói hivatal megszüntetéséről. Másnap, április 16-án Szemere Bertalan belügyminiszter rendeletet bocsátott ki, amelyben elrendelte a főispáni helytartók (adminiszt-

rátorok) hivataluktól való felmentését azzal, hogy ahol főispán nincs, ott ideiglenesen, főispán kinevezéséig az alispán vegye át a kormányzást.

Ugyanakkor tetten érhető az a törvényhozói szándék, hogy az átalakulást az önkormányzatok szintjén némileg elhalasszák. A 16., „A megyei hatóság ideiglenes gyakorlatáról” szóló törvénycikk 1. § értelmében „a megyei szervezetnek népképviselői alapján rendezéséről” megalkotandó törvénycikket a kormánynak a következő országgyűlésre kell előterjesztenie. Az ideiglenesek szánt törvény 2. §-a szerint a jelen országgyűlés berekesztése után minden megyében a lehető legrövidebb időn belül közgyűlést tartanak, amelyen részt vehetnek a törvények értelmében eddig szavazattal rendelkező, vagy megyei határozattal erre feljogosított személyek; illetve, a megyei lakosok által községenként választandó küldöttek. Ezen a közgyűlésen kihirdetik a törvényeket, majd „egy nagyobb számú állandó bizottmány fog minden születésrei különbség nélkül, a szokott módon választatni.” Ez a bizottmány a fő- vagy annak távollétében az alispán elnöklésével szükség szerinti gyakorisággal és időtartammal fog ülésezni, s gyakorolja a megyegyűléseket megillető jogokat. A 17. törvénycikk értelmében a megyében az elkövetkező országgyűlésen „teendő intézkedésig” (azaz az új törvény meghozataláig) nem tartanak tisztújítást, hanem a hiányzó hivatalnokok pótlását, illetve az 1848:11. törvénycikk értelmében alakítandó megyei törvényszékek tagjainak megválasztását a főispán a 16. törvénycikkben említett „középponti választmánnyal egyetértőleg” fogja „ideiglenesen és helyettesítésként” betölteni.

Nincs itt terünk a 16. törvénycikk kapcsán az országgyűlésen és a kormánynon belül kibontakozó vitáról szólni. Két tényezőre kívánjuk felhívni a figyelmet. Az egyik: a törvény stabilizálta a Kossuth által oly fontosnak vélt megyék helyzetét, s az ideiglenes rendszer lehetővé tette, hogy a megyék elvégezzék azokat a feladatokat, amelyeket az új törvények rájuk róttak. Beleszólást engedett a felszabadult paraszti népességnek a közügyek irányításába, de megőrizte a megyei szakapparátust a változásoktól. (Miótán a megyék többsége már 1848 előtt ellenzéki érzelmű volt, a stabilitásuk iránti igény kétségkívül érthető volt.) A másik: a magyarországi megyék gyűléseiben és bizottmányi üléseiben a magyar köztanácskozási nyelvként történő meghatározásával megakadályozta a megyék nemzetiségi alapú szerveződését.

Míg a 16. törvénycikk a megyék esetében megtiltotta, a 23., „A szabad királyi városokról” szóló törvénycikk 20. §-a a városok esetében kimondottan előírta a tisztújítást. A törvénycikk az egyes városoknál lakosságszámuk alapján eltérő választói cenzust határozott meg, s a városi tisztviselőket jelöltállítás útján, a városi képviselőket „kijelelés nélkül” rendelte megválasztani. A törvény hatályát a választásokat illetően a 24. törvénycikk kiterjesztette a szepesi XVI. városra, valamint az „első bírósági hatósággal ellátott, rendezett tanáccsal” már rendelkező, vagy azzal felruházandó községekre is. A rendezett tanáccsal el nem látott községek esetében a választásokról az egyes megyék joga volt ideiglenesen intézkedni. Ugyanígy tisztújítás megtartására kötelezte a 25. törvénycikk a Jászkun-, s a 26. törvénycikk a Hajdú-kerületet.

Mi volt e különbség magyarázata a megyék és a városok között? A szabad királyi városok esetében kétségtelenül belejátszott az a tény, hogy a települések előljáróságát és tanácsait korábban igen szűk társadalmi bázis alapján választották, s így e városok egy része a kormánypolitikai biztos bázisa volt. A törvénynek az „első bírósági hatósággal ellátott, rendezett tanáccsal” már rendelkező,

vagy azzal felruházandó községekre történő kiterjesztése pedig gyakorlatilag megnövelte a városok számát.

Átalakították a törvények az önkormányzati rendszert is. A megyékben megszüntették nemesség politikai monopóliumát, noha a rendszer itt – ideiglenesen, a működőképesség fenntartása érdekében – súlyosan aránytalan maradt. Míg ugyanis a politikai jogokat korábban is gyakorlóok személyesen vehettek részt továbbra is a megyegyűléseken, addig a felszabadult paraszti községek csupán megválasztott képviselőik útján folyhattak be a döntésekbe (16. tc.) Ehhez járult az a tényező, hogy a 16. törvénycikk nem új megyegyűlések összehívásáról, csupán a megyebizottmányok kiegészítéséről intézkedett, s hogy a 17. törvénycikk lényegében megtiltotta a teljes tisztújítást, csupán a valamilyen okból kieső tisztviselők pótlásáról intézkedett. Ezzel – Szabad György megfogalmazása szerint – ugyan egy jelentős feudális maradvány épült be az új polgári államrendbe, de miután a törvények végrehajtásában a megyéknek kellett kulcsszerepet játszaniuk, érthető, hogy a törvényalkotók minden olyan tényezőt ki akart küszöbölni, ami akadályozhatta volna az átalakulást. Hogy a törvényalkotókat főleg a már említett, a működőképesség fenntartásával kapcsolatos aggodalom vezérelte, azt az is mutatja, hogy a szabad királyi városok, a községek, a kerületek, illetve Fiume és Buccari esetében a törvények kimondottan előírták a tisztújítást, méghozzá az egyéni választójog alapján (23-27. tc.).

c.) A hadügyi igazgatás

■ Nehezebb volt a helyzet a hadügyi igazgatás átalakításával. Az 1848. március-áprilisában megalkotott törvénycikkek között nem volt olyan, amely az ország fegyveres erejéről rendelkezett volna. A III. törvénycikk megfogalmazása sem volt elég egyértelmű, hiszen ez határozott formában csak azokat a tárgyakat utalta a magyar kormány hatáskörébe, amelyek korábban a Magyar Királyi Kancellária, a Helytartótanács és a Kamara köréhez tartoztak, vagy „azokhoz tartozniuk kellett volna”. A törvénycikk további szövege csak általában szólt – a többi között – a minisztériumhoz tartozó „katonai és általában minden honvédelmi” tárgyakról. A korábbi kormányzások azonban legfeljebb a Magyarországon állomásozó cs. kir. hadsereg ellátásában, illetve a katonai és polgári hatóságok közötti kapcsolattartásban játszottak szerepet. A katonaság ügyeinek nagy részét a birodalom egész területére kiterjedő rendszerben a főhadparancsnokságok, a Generalkommandók intézték. Ezek szervezeti és politikai szempontból függetlenek voltak a magyar kormány szervektől, s semmilyen szempontból nem tagolódtak be a magyar feudális államrendszerbe. A birodalom területe összesen 12 ilyen főhadparancsnokságra oszlott, ezek közül öt volt a történelmi Magyarországon területén.

Ezekről a főhadparancsnokságokról azonban nem intézkedtek az 1848. évi törvénycikkek, ahogy arról sem, hogy mit jelent a magyar katonaság; az országban állomásozó, nagyjából külföldi kiegészítésű alakulatokat, vagy pedig az ország területén toborzott és sorozott katonaságot? E kérdéseket azért is rendezni kellett, mert a főhadparancsnokságokra a 22. törvénycikk értelmében felállítandó belső rendfenntartó erő, a nemzetőrség felfegyverzésében is fontos feladat járt. E főhadparancsnokságok pedig nem törődtek a kormány utasításaival, mondván, hogy az iránta gyakorlandó engedelmességre nézve még nem kaptak utasítást Bécsből. Batthyány miniszterelnök határozott fellépésének köszönhe-

tően, május 7-én az uralkodó királyi kéziratban utasította a négy magyarországi főhadparancsnokságot, a budait (Magyarország), a temesvárit (Bánság), a péterváradit (Szlavónia és Szerémség) és a zágrábit (Horvátország) a Batthyány-kormány rendelkezései alá rendelte. A nagyszebeni (Erdély) főhadparancsnokságot csak június 10-én utasította a magyar kormányzat rendeleteinek teljesítésére.

A június 10-i királyi kézirat világossá tette, hogy a cs. kir. hadügyminisztérium illetékessége semmilyen tekintetben nem terjed ki a Magyarországon állomásozó katonaságra, illetve a magyarországi határőrvidékre, s az ezekre vonatkozó rendeleteket a főhadparancsnokságok ezentúl a magyar kormánytól veszik.

Az új törvények átalakították az ország honvédelmi rendszerét. Egyrészt a végrehajtó hatalom immáron beleszólással rendelkezett a honvédelmi rendszer kialakításába és működtetésébe; másrészt, a kormányzat a 22. törvénycikk értelmében létrehozott egy saját belső rendvédelmi szervezetet, a nemzetőrséget. Ez a törvény részletességével kiemelkedett az 1848-as törvények közül, legfontosabb paragrafusának azonban egy keretjellegű megfogalmazás bizonyult. Eszerint a nemzetőrségbe olyan, a vagyoni kvalifikációt meg nem ütő személyeket is fel lehetett venni, akik „érdekeltek az alkotmányos rend fenntartásában”. Ez a paragrafus tette lehetővé, hogy a kormányzat a nemzetőri intézmény keretein belül, de a kvalifikációtól tekintve önkéntesekből szervezze meg az első tíz honvédszázalóaljat, az önálló magyar hadsereg magvát. A nemzetőrség és a honvédség irányítását maga Batthyány vállalta magára, s az általa felügyelt szervezet, az Országos Nemzetőrségi Haditanács gyakorlatilag kilencedik minisztériumként működött 1848 decemberéig, amikor is összeolvadt a Honvédelmi (Hadügy-) Minisztériummal. Ugyanakkor egyelőre nem született törvény a hadkiegészítés elveiről sem.

Az államegység megteremtése

■ A szuverenitás visszaszerzésének fontos biztosítéka volt az *állam területi reintegrációja*. Ezt szolgálta a 6., a Partium visszacsatolásáról (pontosabban, az 1836-ban erről hozott 21. törvénycikk végrehajtásáról) szóló törvénycikk, illetve Magyarország és Erdély uniójáról szóló 7. törvénycikk helyreállították az ország területi egységét. (Ez utóbbi azonban csak az erdélyi rendi országgyűlés hasonló értelmű törvénycikkének elfogadása és június 10-i uralkodói szentesítése után történt meg.)

Fontos problémát jelentett az ország déli és keleti határszélén húzódó Katonai Határőrvidék státusának rendezése. Az 1848:5., az országgyűlési követek népképviselési alapon történő választásáról szóló törvénycikk 5. §-a ugyanis a választókerületek között felsorolta a Határőrvidék ezredeit is, az 55. § pedig a horvátországi határőrvidéken a horvát tartományi gyűlésre, a szlavóniai-szerémségi és bánsági határőrvidéken, illetve a csajkás kerületben a magyar kormányra bízta a képviselő-választás módjának szabályozását. A magyar közjogi felfogás szerint a Határőrvidék egész területe a Magyar Királyság része, az osztrák (birodalmi) felfogás szerint viszont mind Magyarországtól, mind a birodalom más területeitől független katonai gyarmat, amelyet legjobb lenne önálló tartománnyá szervezni.

A tét persze nem csak ez volt. Bécsben attól tartottak, hogy ha a Határőrvidék visszakerül magyar fennhatóság alá, olyan magyar haderővé válhatna, amely az összmonarchia érdekeivel ellentétben is felhasználható. A magyar fél pedig – teljes joggal – attól tartott, hogy ha fennhatóságát nem sikerül kiterjesz-

tenie a Határőrvidékre, e terület katonai szervezetben élő nem magyar lakosságát a magyar átalakulás ellenségei a magyar kormány ellen fogják mozgósítani. Hosszas viták után a két paragrafust mégis sikerült elfogadtatni. A törvénycikk csak általában utalt arra, hogy a határőrvidék politikai rendezése iránt a törvényhozás részletesen intézkedni fog. Mindenesetre, az igénybejelentés megtörtént, s a május 7-i királyi kéziratokat követően a magyar kormány legalább elvileg rendelkezhetett a Határőrvidékkel is.

A szuverenitás külsődleges jegyeit érvényesítette a 21. törvénycikk, amely szerint „a nemzeti szín és az ország címere ős jogaiba visszaállítatik”, s amelynek értelmében „minden középületeknél s közintézeteknél minden nyilvános ünnepek alkalmával, és minden magyar hajókon a nemzeti lobogó és [az] ország címere” használandó. Józan önkorlátozásra vallott az a kiegészítés, amely a kapcsolódó részek (Horvátország és Szlavónia) számára lehetővé tette, „hogy az ország színei és címere mellett saját színeiket és címerüket is használhassák”.

Társadalmi és gazdasági változások

■ Az ország lakosságának döntő többségét alkotó, addig jogi és gazdasági alávetettségben élő jobbágylakosság a törvény előtt egyenlővé vált volt uraival, s tulajdonába kapta az általa művelt úrbéres földet. Ezzel együtt megszűntek a földesuraknak és az egyháznak a jobbágytelek használatáért teljesítendő adó- és munkajellegű szolgáltatások, a robot, a kilenced és a tized.

Az alkotmányos rendszer átalakítása szempontjából legalább ilyen fontosak voltak azok a *társadalmi és gazdasági változások*, amelyeket a törvények okoztak. Noha az *alkotmányos alapjogok* (Grundrechte) fogalma a korszakban már ismert volt (1848–49-ben az osztrák birodalmi gyűlés hosszan tárgyalt róluk, s az elvi megfogalmazás szintjén még az 1849. március 4-i oktrojált alkotmányba is bekerültek), az áprilisi törvényekben külön nem kodifikálták őket, ugyanakkor a törvények rendszeréből kibonthatók. Ilyen volt a törvény előtti egyenlőség, amely az úriszéki hatóság megszüntetésének logikus következménye volt (1848:9. tc.), a sajtó- (és vele a véleménynyilvánítás) szabadsága (1848:18. tc.), a vallásszabadság és a vallások egyenlőségének kimondása a bevett vallásokra nézve (1848:20. tc.), a választójog és a hivatalképesség joga (1848:5., 16-17., 23-27. tc.), a polgári tulajdonhoz való jog (9-10., 12., 15. tc.).

Az úriszéki hatóság eltörlése megszüntette azt a képtelen helyzetet, hogy valaki egyszerre legyen bíró és érdekelt fél a saját ügyében. Az úrbéres viszonyok eltörlése (1848:9. tc.) révén a volt jobbágy szabad parasztként vált jobbágytelkének birtokosává, amelyet eladhatott, vásárlás útján gyarapíthatott, családtagjai között feloszthatott anélkül, hogy ebbe a földesúrnak beleszólása lett volna. A dézsma és a papi tized eltörlése (9. és 13. tc.) révén megszűnt a paraszti osztály államilag garantált gazdasági alávetettsége.

Az ősiség eltörlése (15. tc.) a földesúri réteg szabad birtokforgalmának legfontosabb akadályát szüntette meg. A tulajdonjog tiszteletben tartását mutatták a már befejezett úrbéres (összesítési, legelőelkülönözési stb.) perek végrehajtásáról (10. tc.), illetve a megszüntetett úrbéri magánjövedelmek államadóssággá változtatásáról (12. tc.), s az átmeneti időszakra egy, a kiesett úrbéri jövedelmek pótlására nyújtandó kölcsönök folyósítására létrehozandó hitelintézetről (14. tc.) szóló törvények. Ezek egyszerre szolgálták a jogbiztonságot és az új rendszer társadalmi bázisának megerősítését. A 12. törvénycikk „a nemzeti közbecsület

védpaizsa” alá helyezte a földesurak kármentesítését – azaz, elvi ígéretet tett rá, konkrét időpont nélkül.

A közteherviselés elvének kimondása (8. tc.) megszüntette azt a képtelen helyzetet, hogy míg korábban az ország lakosságának tíz százaléka sem vehetett részt a politikai életben és a közösség egészét érintő döntések meghozatalában, addig a maradék több mint kilencven százalék fizette az állami és önkormányzati adókat; s míg a nemesség arra hivatkozva tartotta „szűzen” a villát, hogy véreivel adózva szolgálja a hazát, addig a jobbágyság a hadiadó fizetése mellett még a cs. kir. hadsereg újonckontingensének kiállításában is szinte egyedül viselte a hadkiegészítés terheit.

A vallási egyenjogúságot a „törvényesen bevett minden vallásfelekezetekre” nézve a 20. törvénycikk mondta ki azzal, hogy ezek sorába beemelte az unitárius egyházat is. Ezáltal indirekt módon megszűnt a katolikus egyház addigi államvallási státusza. Egyben kiterjesztette a vegyes házasságokat és a katolikus vallásról történő áttérést engedélyező 1844:3. törvénycikk érvényét a görögkeleti egyházra is.

Ahogy már hangsúlyoztuk, a törvényhozók 1848 tavaszán nem a véglegesség igényével alkották meg a harmincegy törvénycikket, s eleve a rendszer továbbfejlesztésére gondoltak. Így maradtak olyan kérdések, amelyeket idő hiányában, konkrét politikai okok, vagy egyenesen bonyolultságuk miatt a törvények nem érintettek és nem rendeztek. Ilyen volt az Ausztriához való viszony, a céhrendszer, az igazságszolgáltatás, a nemzetiségi kérdés vagy a nem úrbéres szolgáltatások ügye. De e hiányosságok ellenére a rendszer összességében működőképes volt, s az uralkodó 1848 őszi „kiválása” után is az maradt.

A kibontakozó önvédelmi háború miatt az ideiglenesen vagy úgy sem rendezett kérdések végleges rendezése az 1849 nyarán győztes neoabszolutista rendszerre maradt. Az új birodalmi adminisztráció ugyan nem akarta visszahozni a rendi-feudális rendszert, de döntéseiben elsősorban az arisztokrácia és az összbirodalom érdekei vezették. Polgári rend jött létre ugyan – de polgári szabadságjogok nélkül. (1852-ben Magyarországon és Erdélyben is bevezették az osztrák polgári törvénykönyvet.)

I. Ferenc József már 1849. október 20-án uralkodói nyíltparancsot tett közzé a közteherviselésről, amelyet 1850-ben követett az ideiglenes földadórendszer bevezetése.

A birtokos osztály helyzetének rendezését szolgálta 1852-ben az ősiségi nyílt parancs, illetve 1853-ban a földtehermentesítési nyílt parancs a kárpótlásról. 1857-től 40 éven át folyik a földtehermentesítési kötvények kisorsolása. Teljes költsége 310 millió forint volt – a magyar tartományokból befolyó éves adó 20 millió forint. A kárpótlás nem állami forrásokból, hanem a kármentesítési adó kivetésével történt, ami azt jelentette, hogy a volt jobbágyság ugyanúgy fizeték ezt az adót, mint a kármentesítendő földesurak.

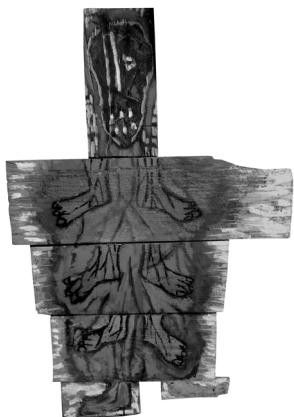
1853. március 2-án jelent meg az úrbéri pátens, amely a jobbágyszabadítással függőben maradt kérdéseket rendezte. Ez a volt jobbágyság számára hátrányosabb megoldásokat hozott, mint amilyen tervezetekkel 1848–1849-ben a magyar országgyűlés és a kormányzat foglalkozott. (A parasztnak maguknak kellett megváltaniuk az irtásföldeket, maradványföldeket, szőlőket stb., s a birtokrendezések során a parasztság kezében lévő földállomány egy része ily módon elveszett.

Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert újabban gyakran hallani olyan véleményeket, hogy a forradalom örökségét a neoabszolutista rendszer teljesítette be. Holott a magyar kormányzat és országgyűlés nem *szándék és képesség hiányában* nem lépett tovább a polgári jogegyenlősítés útján, hanem azért, mert az áprilisi vívmányok védelmében fegyveres harcra kényszerült. A neoabszolutizmus láthatóan azokon a területeken hozott komolyabb előrelépést, amelyeken ehhez anyagi érdeke fűződött: a jobbágyfelszabadítás és a kárpótlás rendezése nélkül az adórendszer működtetése is nehezebb lett volna. Azaz, nem kell különösebb hálát éreznünk I. Ferenc József, Felix Schwarzenberg, Alexander Bach vagy Anton Schmerling iránt azért a 18 évért, amely a magyar polgárosodás számára nem haszontalanul, de mégsem az ország lakosainak akarata szerint, sőt inkább annak ellenére 1849 és 1867 között eltelt.

ABLONCZY BALÁZS

TRIANON: EGYMÁSRA RÉTEGZETT BALSORSOK

...a mai Magyarországon élő mintegy 2,5–3 millió határon túli gyökerekkel rendelkező lakos, a határon túli magyarok sorsa nem engedi, hogy ez a történet „hideg emlékezetté” váljon, és meglepő szívóssággal van jelen a mindennapokban és a köztudatban – bár egyre kevesebb pontos faktuális adat kíséretében.

Bujazöld júniusi nyárban érkezett Jászi Oszkár éppen válófélben lévő felesége kelet-felvidéki birtokára 1920 nyarának elején. A polgári radikális politikus áradozott: „Álomszerű ragyogás: a bűbajos kert és vidék.” 1920. június 4-ről szóló naplójegyzeteiben viszont szót sem vesztegetett az aktusra, inkább Málival (Lesznai Anna) felbomlott házasságának újjáépítési esélyeiről merengett a zempléni Körtvélyesről Prágába menőben, ahova még azazal hittel utazott, hogy demokratikus Magyarországot épít Károlyi Mihállyal és Edvard Benešsel. Közben azért megjegyezte, Rákóczi városán átutazóban, találkozáva harcostársával, Maléter István jogakadémiai tanárral, az 1956-os forradalom honvédelmi miniszterének édesapjával: „Egy nap várakozás Kassán. Maléterrel találkoztam. [...] Közigazgatásban óriási korrupció. A helyzet rosszabb, mint magyar uralom alatt. A város szörnyű piszkos benyomást tesz. A pályaudvaron csak tótul beszélnek. Züllöttség, rendetlenség mindenfelé”¹ – keserű szavak az értelmiségitől, aki rövid miniszteri pályafutása alatt szembesülhetett idealista eszméinek bukásával, és a csalódások sora még nem ért véget.

Az alábbiakban azokat a külső és belső körülményeket igyekszem számba venni, amelyek egyfelől a trianoni döntés kialakulásához hozzájárultak a nagyhatalmak oldaláról, bizonyos adalékokat jelenthetnek a békeszerződés külső körülményeinek megértésében. Egyúttal pedig azokat a belső adottságokat is igyekszem felso-

rakoztatni, amelyek révén Trianon olyan mélyen vésődött be a magyar (és a magyarországi) történelmi emlékezetbe.

A trianoni békeszerződés körülményeit, pontos adatait aligha szükséges bemutatni bárkinek: az 1920. június 4-én aláírt szerződés a Magyar Királyság területét kétharmadával, területét 57%-kal csökkentette: elcsatolt területeken több mint tízmillió ember élt, akik közül majdnem 3,2 millió fő vallotta magát magyar ajkúnak az 1910-es népszámláláskor. Közülük mintegy 4-500 ezren átmenekültek a trianoni Magyarországra és ma sem tudjuk mennyien vándoroltak ki a tengerentúlra vagy Nyugat-Európába.

Ha a trianoni békeszerződés diplomáciai körülményeire gondolunk, nem lehet elégszer ismételni néhány közismert, és jó néhány nem annyira ismert tény.

1. *A Monarchia felosztásának menetrendjéről.* A térségbeli és a nyugat-európai kutatás által mára többé-kevésbé osztott vélekedés lett az, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia felosztása nem volt eldöntött tény az 1. világháború elején. Nagy-Britannia és Franciaország politikai döntéshozóinak nem voltak igazán terveik a térséggel kapcsolatban. Még leginkább az Orosz Birodalom egyes képviselői rendelkeztek elképzelésekkel a galíciai területek elcsatolásáról, Északkelet-Magyarország megszerzéséről és Csehország vazallus királysággá tételéről.² A váltás (ennek időpontjáról azonban vannak viták) valamikor 1916–1917 fordulójától kezdett megformálódni: kellett hozzá David Lloyd George hatalomra jutása Nagy-Britanniában, Aristide Briand fokozott elköteleződése a brit–francia szövetség mellett, az Egyesült Államok belépése a háborúba és szimbolikus dátumként I. Ferenc József halála 1916 végén. Wilson elnök 1918 januárjában bejelentett 14 pontjának jelentősége nem abban állt, hogy felszabadulást ígért Közép-Európa elnyomott népeinek (a Monarchiával kapcsolatban nem is ígért ilyesmit), de a neves 10. pont szándékosan homályos megfogalmazása a birodalom nemzetiségi elitjei számára is elképzelhetővé tette az államalakulat felbomlását: ebben a középtávú hatásban áll jelentősége. Romsics Ignác három-négy tényezőre vezeti vissza a Monarchia felosztásának közvetlen előzményeit: így a kiszivárgott osztrák–magyar különbéke tárgyalásokra, és az ennek nyomán aláírt 1918. májusi spai egyezményre, amely Bécs teljes alárendelődését mutatta Berlinnel szemben. Többek között a két haderő közös (logikusan: német) vezénylet alá vonásával és vámunióval a két közép-európai birodalom között. Mindezek a hírek, társulva a breszt-litovszki békékkel (1918. február 9., Ukrajnával, 1918. március 2. Oroszországgal), valamint a bukaresti békével (1918. május 7.) nagyon is közel hozták egy Közép- és Kelet-Európa hatalmas területei felett uralkodó német kontinentális hegemonia képét, amelynek elkerülése éppenséggel a háború egyik kiváltó oka volt az antant / a szövetségesek országaiban. Ezekhez a mozzanatokhoz még érdemes hozzátenni egy erősen szimbolikus eseményt, mégpedig az úgynevezett cseljabinszki incidenst, 1918. május 14-én. A csehszlovák légio összeütközése magyar hadifoglyokkal, szembefordulása a Vörös Hadsereggel és a transzszibériai vasútvonal elfoglalása, majd xenophóni magasságokba emelt elvonulásuk, át Szibérián, óriási visszhangot keltett a nyugati világban. Néhány hét múlva a Szövetségesek Legfelsőbb Tanácsa nyilvánította szimpátiáját a csehszlovák gondolat hősei iránt, és jelezte elkötelezettségét államuk megteremtésére. Néhány héttel később – elsőként – a francia kormány elismerte a Csehszlovák Nemzeti Tanácsot mint a csehszlovák nemzet legitim képviselőjét. Clemenceau kabinetjét nem sokára követte brit és az amerikai, olasz, japán elismerés.

2. Az *okokról*. Az Osztrák–Magyar Monarchia és benne a Magyar Királyság felosztása egy többletényező és időben is elhúzódó folyamat eredménye volt. Ebben a történettudomány és a mai magyar közvélemény túlnyomó többsége is általában három-négy tényezőt említ meg, változó fontossági sorrendben: a világháborús vereséget, a nagyhatalmi szándékot, a szomszédos országok területszerzési igényeit, a hazai nemzetiségek elszakadási vágyát. Fontos azonban megérteni, hogy a Monarchia felosztásában, illetve a trianoni határok kialakulásában: azaz, hogy miért ott állapították meg a határokat, ahol; döntően a nagyhatalmi szándék dominált. Az 1910-es népszámlálás szerint 92%-ban magyarok lakta Nagyváradon vagy a 95%-ban magyarok lakta Szatmárnémetiben kevesen akartak „felszabadulni a magyar uralom alól”: a két város döntően azért került Romániához, mert a román békedelegáció ügyesen érvelt azzal, hogy az új állam gazdasági fenntarthatósága miatt szüksége van a két város között húzódó vasútvonalra – és ezért jelentették be Bukarestben igényüket például Békéscsabára is, amely ekkoriban még a Nagyváradról Aradra menő forgalmat is kezelte, a közvetlen vasúti összeköttetés elkészültéig. De az utódállamok nem kaptak meg mindent, amit politikusaik szerettek volna: Bukarest ragaszkodott volna az 1916-os titkos egyezmény diktálta vonalakhoz, így például a teljes Bánság megszerzéséhez; a szerb félben feltámadt a vágy a kezdeti igények között nem szereplő Pécsre és a komlói szénmedencére, a csehszlovák félben pedig a Duna jobb partján lévő hídfőkre, sőt a Dunántúlon áthúzódó korridorra, a csehszlovák–jugoszláv közös határra. A nagyhatalmak ezeket a területi igényeket általában elhárították, jelezve egyúttal azt is, hogy az új államok vágyait mégiscsak valamiféle kontroll alatt akarták tartani. (Vannak ugyanakkor változások a területvesztesség mértékében a kezdeti, 1919 márciusában elfogadott szakértői javaslatokhoz képest: területileg a legnagyobb ezek közül Nyugat-Magyarország (amely még a jobboldali közbeszédben is Burgenlandként manapság szerepel), amelyet részben a kitartó osztrák lobbitevékenység eredményeként az 1919 szeptemberében aláírt Saint Germain-en-Laye-i békeszerződésben már Ausztriának juttattak. A területileg kisebb, de azért még mindig körülbelül két budapestnyi területtel rendelkező (950 km²) Muravidék 1919. augusztusi jugoszláv megszállása azt is mutatta, hogy a határok még mindig mozgásban lehetnek az eredeti elképzelésekhez képest. A Monarchia feldarabolásában alapvetően Franciaország biztonságmaximalizálási igényei és a háború utáni új rend (Németország elszigetelése, illetve sakkan tartása, valamint Szovjet-Oroszország távol-tartása) voltak a legfontosabb szempontok a győztesek számára, Európának ebben a felében. Ennek érdekében igyekeztek olyan államokat létrehozni, amelyek földrajzi elhelyezkedésükkel, lakosságszámukkal (és ebből következően sorozott hadseregeik nagyságával), gazdaságaik méretével és közlekedési hálózataikkal hatékonyan tudják ezeket a célokat szolgálni. Az új határok létrehozásának kulcsszava Párizsban a *viabilité* (élhetőség) lett, ennek rendelték alá az új államok létrehozását.

3. *Magyarország helyi értéke*. A háborút lezáró, 1919 januárjában megnyílt békekonferencián Magyarország ügye, legjobb esetben is, ötöd- vagy hatodrangú kérdés volt. Minden bizonnyal fontosabb volt ennél a német békeszerződés, a jóvátétel, a Nemzetek Szövetségének létrehozása, az Oszmán és az Orosz Birodalom kérdései. Ausztria–Magyarország csak ezután következett, de bizonyos esetekben (így például az anchluss fenyegetése miatt) Ausztria fontosabb volt Párizsban, mint a volt birodalom magyar fele. Ez a helyezés egyes esetekben ja-

vulhatott (például a Tanácsköztársaság idején), de alapvetően sokadrangú kérdés volt. Nyilvánvalóan nem vezettek erről rangsort, de a békekonferencia szakbizottságainak száma (57), tematikája, ezek napirendjei, az egyes kérdésekkel kapcsolatban termelt iratmennyiség indikátor lehet a nagyságrenddel kapcsolatban. Beszédes mindenesetre, hogy külön, a magyar határok ügyeit tárgyaló bizottság nem is volt, az ezekkel kapcsolatos viták a román–jugoszláv, illetve a csehszlovák bizottságban zajlottak.

4. *Miért ilyen későn?* Ezen a helyzeten biztosan nem segített, hogy az 1919. január 18-án megnyílt békekonferenciára a magyar békedelegáció csak egy évvel később, 1920. január 7-én érkezett ki. Ekkor már aláírták a német, az osztrák és a bolgár békeszerződéseket, az ezekhez csatolt kisebbségi szerződéseket, az Egyesült Államok elhagyta a békekonferenciát, megtartotta első ülését a háború utáni új rend alapkövének szánt nemzetközi szervezet, a Nemzetek Szövetsége. Túl sok minden lezajlott akkorra, hogy azt a magyar kérések nyomán felborítsák. A nem meghívásnak formailag az volt az oka, hogy választói felhatalmazás híján az antant egyik magyar kormányt sem ismerte el legitimnek: sem Károlyi Mihályét, sem a Forradalmi Kormányzótanácsot, sem a szegedi ellenkormányt vagy Friedrich István kabinetjét. Nemi szépséghiba az érvelésben, hogy a végül meghívott Huszár-kormány szintén nem rendelkezett választói felhatalmazással a párizsi invitálás pillanatában. Az osztrák békedelegáció már 1919 májusa óta Saint Germainben volt, és akármennyire el is szigetelték a környezetétől, mégis csak módja nyílt lobbizni, egyebek mellett Nyugat-Magyarorszáért. A magyar delegáció távoltartásában minden bizonnyal szerepet játszott az a tény, hogy teljes választói felhatalmazással bíró magyar kormányzat valóban nem volt ebben az időszakban, és Párizsból nem szívesen tették meg azt a szívességet, hogy a Tanácsköztársaságot vagy a szegedi ellenforradalmárokat legitimálják egy esetleges meghívással. (Bár az utóbbiak álltak ehhez a legközelebb: egy gyorsan elfeledett meghívót kaptak május elején, de ez az invitálás nem jutott el Budapestig.) Holott a szegedi ellenforradalmárok mindent, sőt annál is többet megígértek egy esetleges hivatalos elismerésért cserében.³ A késlekedésben talán gyaníthatjuk az utódállami delegációk rosszindulatát is: hadseregeik előrenyomulása, a *fait accompli* politikája sikeresebb lehetett zavaró tényezők nélkül.

5. *Kik döntöttek?* A korábbi és az éppen zajló kutatások nyomán ma már többé-kevésbé pontosan tudjuk, hogy kik vettek részt a béke előkészítésében, milyen előítéleteik és ismereteik voltak a közép-európai térségről.⁴ Általánosságban mind a brit, mind az amerikai és francia háttér munkásokról elmondható, hogy rendszerint szakmájuk (földrajz, néprajz, történelem, jogtudomány) kiemelkedő művelői voltak a maguk területén, sokan később jelentős akadémiai pályát futottak be (vagy a kellős közepén voltak egy ilyennek). Bár a Magyarországgal kapcsolatos szakértői anyagokban sok elfogultság, klisé, téves következtetés vagy egyenesen ferdtetés található, de statisztikai alapként általában az 1910-es népszámlálás szolgált. Az etnikai kérdések eldöntésénél, jellemző módon erős „korrekciókkal” éltek, sok esetben, például a zsidók vagy a görög katolikusok esetében, kutatták az esetleges magyarosításnak alávetett csoportok visszaneveztetésének lehetőségeit. Az is közös ezekben a szakértőkben, hogy magyarul nem tudtak és magyarul értő segítségük általában nem volt, az országgal kapcsolatos dokumentációhoz általában idegen nyelveken jutottak hozzá. Ugyanakkor ismerték a régiót, többen jártak közülük Magyarországon a háború előtt vagy fontos magyar tudományos kapcsolatokkal rendelkeztek, ilyen volt

például Emmanuel de Martonne francia földrajzos, aki Teleki Pál és Cholnoky Jenő jó ismerőse volt az Amerikai Földrajzi Társaság 1912-es transzkontinentális útjáról.⁵ Világnézetüket tekintve ezek a szakértők kevésbé szimpatizáltak a katolikusnak tekintett Monarchiával: általában wilsoni demokraták, a New Europe köréhez közel álló brit szakemberek, Franciaországban republikánus-szocialista szimpátiákkal rendelkező értelmiségiek voltak, néhányan közülük szabadkőművesek. Működésüket az értelmiségi gőg, bizonyos imperialista fölény és sokszor az új dolgok alkotásának izgalma jellemezte. A politikusok, akiknek tanácsait adták, sokszor nem feltétlenül fogadták meg javasataikat, és általában Közép-Európáról, de különösen Magyarországról vajmi kevés ismerettel rendelkeztek. Ez alól egyébként Georges Clemenceau francia miniszterelnök, a békekonferencia elnöke kivétel volt: nemcsak egyik menyje volt magyar, akinek esküvőjére ellátogatott Magyarországra, de évtizedeken keresztül volt a karlsbadi fürdő látogatója. Az persze kérdéses, hogy ettől még mennyire voltak mély ismeretei a Habsburg Birodalomról.

Mármost ha tekintetünket a békeszerződés belső körülményei felé fordítjuk, és azt kutatjuk, miért vésődött be a magyar társadalom (egy részének) gondolkodásába máig hatóan Trianon, akkor alapvetően három körülményt kell megemlítenünk.

Azt gondolni, hogy a Magyar Királyság azért szenvedte el a trianoni területcsorbítást, mert igazságtalanul bánt a nemzetiségeivel, bizonyos értelemben ugyanolyan illúzió, mint a szabadkőműveseket hibáztatni ugyanezért. Az 1867 és 1918 közötti magyar kormányzatok nemzetiségi politikája nyilván lehetett volna méltányosabb, ragaszkodhatott volna jobban az 1868-as, igazából soha be nem tartott nemzetiségi törvény elveihez, elkerülhette volna a szlovák nyelvű gimnáziumok bezárását 1874–1875-ben vagy a Memorandum-pört. A helyzet azonban inkább az, hogy míg a nemzetiségek kezelése a kormányzatok szintjén hullámmozgás volt: Bánffy Dezső erőskezdő, a nemzetiségi mozgalmakat visszaszorítani kívánó iránya váltakozott például Tisza Istvánnak a nemzetiségi elitekkel itt-ott megegyezésre törekvő elképzeléseivel, és megyénként vagy akár járásonként más és más lehetett a helyzet kezelése. De hogy gyökeresen más bánásmód esetén a nemzetiségi elitek a Magyar Királyság kebelében akartak volna-e maradni, ezzel kapcsolatban erősek lehetnek a kételyeink. Azért hangsúlyozom az elitek szerepét, mert való igaz, hogy a széles néprétegeknek a Szent Koronához vagy az uralkodóhoz való lojalitását még az utódállamok sem merték kockára tenni: nem véletlen, hogy a kisantant formálódásában döntő szerephez jutott az 1921-es királypuccsok ténye, és IV. Károly visszatérését jobbra az erőteljesen és meglepő harmóniában fellépő utódállamok hiúsították meg a legalábbis hezitáló Franciaország és Nagy-Britannia mellett. Senki nem tudta az új közép-európai országok elitjeiben, hogy a frissen megszerzett és nagy ügyel-bajjal integrálni kezdett országrészekben hogyan reagálnak erre a tényre volt hivatalnokok, katonák százezrei, akik valamikor IV. Károlyra tették le az esküjüket.

És ugyanezért ezek az államok elszánt ellenségei voltak bármely, az elszakított területeken tartandó népszavazásnak, mert nemcsak a magyar többségű, hanem a vegyes lakosságú területeken sem lehetett kiszámítani egy ilyen referendum eredményét. Intő jel lehetett, hogy az I. világháború végén tartott, az önrendelkezés megtudakolása okán tartott népszavazások úgyszólván soha nem azt az eredményt hozták, amit létrehozói vártak tőle – kivéve talán Schleswiget,

ahol az 1866-os határt korrigálta népszavazás 1920-ban, Dánia javára. Nemcsak a több mint 50%-ban német Sopron lakossága szavazott 72,8%-ban Magyarországgal mellett, de karintiai szlovénok is inkább a szerb ortodoxiára, Klagenfurt/Celovec piacára, iskoláira és hát cselédszobáira vetették tekintetüket, amikor a jövőjükéről volt szó. És az önrendelkezés gazdasági, esetleg felekezeti szempontjai felülírták az etnikaiakat a sziléziai és kelet-poroszországi lengyelek esetében is. Egyszóval a magyar nemzetiségi engedékenységek legjobb próbája Horvátország (illetve a korabeli magyar terminológiában Horvát-Szlavónország) sorsa lehetett. A Nagy- Magyarország-matrica képi világával szemben, Horvátország *nem* volt a Magyar Királyság része: a Szent Korona országaié igen, és a 19. század végétől egyre több alkalommal használták helyette/mellette a Magyar Birodalom kifejezést.⁶ Ezt a ma mellékesnek tűnő distinkciót a korszakban minden érettségizett ember tudta, és talán az sem véletlen, hogy Teleki Pál neves vörös térképén nem szerepelt a Drávától délre lévő terület, és nem azért, mert nem volt hely neki a papíron. Egyrészt a piros nemzetiségi foltok tekintetében sem mutatott volna nagyon jól, másrészt Teleki és munkatársai is tudták, hogy a terület elszakadása véglegesnek tekinthető, arra nagyhatalmi vagy akár horvát támogatást aligha lehet szerezni. Pedig az 1868-as magyar–horvát kiegyezés, a *napodba* a korabeli magyar jogfelfogás, és egyébként az európai praxis szerint is meglehetősen széles önigazgatást biztosított Horvátországnak. Horvát volt a hivatalos nyelv, a kulturális, igazságügyi, belügyi igazgatás saját hatáskörben zajlott, a helyi kiegészítésű honvédekredeknek horvát volt a vezényleti nyelve; a szábor negyven képviselőt delegálhatott a budapesti képviselőházba és kettőt a felsőházba, ahol joguk volt saját nyelvükön felszólalni: hasonló jogi helyzettel az ír Home Rule-mozgalom elégedett lett volna a 19. század második felében.

Dacára ennek a viszonylag széles körű önigazgatásnak, a magyar–horvát együttélést kisszerű ügyeskedések (mint például a MÁV vezényleti nyelvével való trükközés), időnkénti magyarosítási velleitások (telepítések Szlavóniában és Horvátország más részein) és a Fiume státusza körüli konstans egyet nem értes terhelte. A mindennapokat viszont a korszakban is folyamatos villongások, perpatvarok, sőt parasztlázadások kísérték, amelyek egyszerre voltak a magyar hatalmi szándékok és általában a modernizáció elleni támadások.⁷ Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a 1918 őszen nem igazán akadt olyan horvát politikai erő vagy személyiség, aki a kilencszáz éves közös állam mellett tört volna lándzsát. A világháborús összeomlás pillanatában, Zágrábban a magyar főhatalom ellen lázadók egyik első dolga volt leverni a magyar címet a városi főpályaudvarról, szépen igazolva modernizáció, vasút és nemzetépítés összefüggéseit. A nemzetiségi politikában tanúsított nagylelkűség vagy csak az 1868. évi XLIV. törvény betartása lehet, hogy jobb lelkiismeretet eredményezett volna a magyar értelmiség és politikácsinálók körében, de hogy nem tartotta volna Magyarországon Petrozsényt, Alsókubint vagy a Sajkásvidéket, az úgyszólván bizonyos.

Ugyanis, ha kétszáz éves távlatban nézzük a térség történelmét, a szembeszökő az, hogy míg a bécsi kongresszus idején a német és orosz nyelvi tömb közötti területeket három nagy (Habsburg, Orosz és Oszmán) és egy kis birodalom (a Hohenzollernek Poroszországa) uralta: napjainkban ugyanezen a területen húsz kisebb-nagyobb állam található: általánosságban tehát elmondható, hogy az egyes nyelvi közösségek törekvése szuverén állami egységek megerteremtése volt, sok esetben még annál is nagyobb tarkasággal, még amit ma látunk.⁸ Az ezzel a folyamattal szemben álló nagy multietnikus birodalmak sorsa ilyen körülmé-

nyek között megpecsételődött.⁹ Ennek az elképesztő vonzásnak, az önálló államiségra törekvésnek, a modernizációnak, és a nyelvi közösség egy országba való tömörítésének olyan vonzereje volt, amivel nagyon nehéz volt hasonló súlyú ajánlatot szembeállítani: Nyugat-Európában a hagyományos rend kihívójaként a munkásmozgalom jelentette; ez azonban Kelet-Közép-Európában csak nagyon nehezen járható út volt, részben a szociáldemokrácia társadalmi alapjait jelentő ipari munkásság relatív gyengesége miatt. A föderális megoldásoknak, például olyanoknak, amilyenekkel az utolsó Habsburg-uralkodó, IV. Károly kísérletezett, soha nem volt igazán tömegtámogatása.

A másik körülmény, ami kivételes erővel véste be a magyar társadalom emlékezetébe az országvesztést, az a káosz tudata, a háború utáni háború képe, amely 1918 és 1921 között eléggé próbára tette a magyar lakosságot. Korábban, I. Ferenc József 49 évig tartó uralkodása alatt nemzedékek nőttek fel úgy, hogy a kétségtelen gazdasági fejlődés mellett nem tapasztaltak sem háborút, sem fegyveres konfliktust az ország területén: bár az orosz hadsereg 1914–1915-ben betört Magyarország északkeleti vármegyéibe, majd a román hadsereg 1916 kora őszen néhány hétre megszállta Dél- és Kelet-Erdély egyes városait, de a lakosság zömének nem volt közvetlen háborús élménye: a férfiakat persze elvitték katonának, bevezették a jegyrendszert és a lakosok látták persze a hazatérő sebesülteket vagy hadirokkantakat, de az idegen megszállás, az ezzel járó erőszak (a túszzsedések, botozások, kivégzések és igen, nemi erőszak is) hirtelen zuhant az országra; rövid időn belül öt politikai rendszerváltással, politikai gyilkosságokkal (például Tisza István megölésével), legalább két forradalommal, államcsínykísérletekkel (mint amilyen a Friedrich-kormány hivatalba lépését megelőzte, de magukat a királypuccsokat is nyugodtan tekinthetjük ilyeneknek), szegedi ellenkormányval, ellenforradalmi lázadásokkal és azokat követő megtorlással, vörös- és fehérterrorral. A Tanácsköztársaság meglehetősen agresszív hatalompolitikája azt az újdonságot is elhozta sokak számára, hogy a modern magyar állam, történetében először, akarattal és kiszámítottan egyes állampolgárai ellen fordult, csak azért, mert azok más, általa nem preferált társadalmi osztályba tartoztak. Ez is sokként hatott az évtizedes stabilitáshoz és a viszonylag kiszámíthatóan működő állami környezethez képest. 1918 őszén, kora telén, a forradalmi hangulat takarásában egy spontán katonaforradalom, szociális lázongás is végigszalad az országon. A helyiek (köztük meglepően sok nő!), frontról/hátországból hazatért katonák legalább három dolgot majd' minden településen megtesznek: megverik, vagy akár el is űzik a jegyzőt, az államhatalom helyi adminisztrátorát (körülbelül 1000 jegyzői állomás ürül meg Magyarországon a körülbelül három-ezer-háromszázból 1918. november-decemberében); feltörik a szatócsboltot és megisszák a pálinkát, ha pedig van a községben kúria, úrilak, azt is kifosztják. A kastély fáit kivágják, a vadaspark gúmszarvasait lelődözik: egy ősi, a paraszti egyenlőség visszatértét reménylő új kurzus első jeleként. Amire válaszcsepásként megérkezik a környékbeli falvak, kisvárosok nemzetőrsége és „rendet rak”: ennek az oda- és visszacsapásnak körülbelül 3-5000 halálos áldozata volt országszerte.

1919 őszén a trianoni országterület mintegy négyötödén idegen katonai megszállók uralkodtak; a román hadsereg nemcsak Budapestet foglalta el, de előretört Győrig, és elfoglalta a Dunántúl olyan jelentős településeit is, mint Veszprém vagy Székesfehérvár. A legújabb magyar történeti kutatások szerint ez a megszállás mintegy 1725 halálos áldozatot követelt, többet, mint a vörös- és a

fehérterror együttvéve. Rögtön hozzá is kell tenni: az erőszaknak nemcsak az az áldozata, aki meghal miatta. Áldozata a megbotozott lelkész, a túsznak fogott és megvert állomásfőnök, a parasztgazda, a gyógyszerész, és az is, aki mindezt látta, és valószínűleg örökre megjegyezte. Ez is volt a cél.¹⁰

Harmadrészt pedig az 1918 és 1921 közötti időszakról (túl) sokszor beszélünk a politikatörténet nyelvén, uralom- és kormányváltások egymásutánjaként, holott az ország átmegy egy irtózatossá mértékű gazdasági válságon is: a társadalom egyes csoportjainak 50-90%-kal csökkent az életszínvonala 1913-hoz képest. A korona 1913-as értékének körülbelül negyedét érte 1918-ban és 0,57%-át 1921-ben¹¹: a meglödulő inflációval a kezdeti pánik után egészen jól megbarátkozott a magyar kormányzat és rájött, hogy egy sor kötelezettségének immár nem kell eleget tenni, fizessenek az országlakosok. Ekkor mentek füstbe azok a hadikölcsönbe, bankbetétbe, részvényekbe konvertált vagyonok, amelyek a magyar középosztály egzisztenciális alapját jelentették. A lakhatási és a munkaerőpiaci válságot tetézte az a 4-500 ezer menekült, aki 1924-ig beáramlott a megmaradt országterületre: döntően állami, városi, vármegyei tisztviselők vagy állami vállalatok alkalmazottai (posta, MÁV), akiknek az elhelyezése, munkába állítása irtózatossan megterhelte az állam és társadalom tűrőképességét. Azokat, akik nem találtak maguknak alkalmazást a magánszektorban, 1922–1923-tól, több hullámban béliástázták: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében például a kétharmadukat elbocsátották.¹² A gondokat tetézte a közellátás összeomlása: a szén, az élelmiszerek vagy a gyógyszerek krónikus hiánya. És a közegészségügy összeomlása mellett az állam tehetetlenségét is jelezte az 1918 végén az országon végigsöpörő spanyolnátha-járvány, a maga mintegy ötvenezer halottjával.¹³

Ezek az egymásra rétegzett összeomlások, a háború utáni háború képzete, az országban dúló hideg polgárháború mind-mind aláhúzták a „mindennek vége” képzetét, a menekültek és leszármazottaik, a különböző menekülthullámok nyomán a mai Magyarországon élő mintegy 2,5-3 millió határon túli gyökerekkel rendelkező lakos, a határon túli magyarok sorsa nem engedi, hogy ez a történet „hideg emlékezzetté” váljon és meglepő szívóssággal van jelen a mindennapokban és a köztudatban – bár egyre kevesebb pontos faktuális adat kíséretében.

Jászi végül 1920 júniusában nem maradt Prágában, bár játszott a cseh fővárosban való letelepedés gondolatával. Masaryk professzori állást ajánlott neki, amit visszautasított, de a filozófusból lett államelnökről rajongva beszélt: „Ő ma Európa legrokonszenvesebb vezető államférfia: tiszta, messze látó, dogmákon, pártokon, osztályokon felülemelkedő.”¹⁴ A magyar emigráns azzal áltatta magát, hogy a csehszlovák köztársasági elnök egy „demokratikus [magyar] kormánynak” visszaadna területeket, de szerinte „Horthyékkel minden becsületes tárgyalás lehetetlen”. Úgy tűnik, a magyar illúziók nemcsak az egyik politikai oldalon teremnek.

■ JEGYZETEK

1. Litván György (s. a. r.): *Jászi Oszkár naplója 1919–1923*. MTA TTI. Bp., 2001. 114.

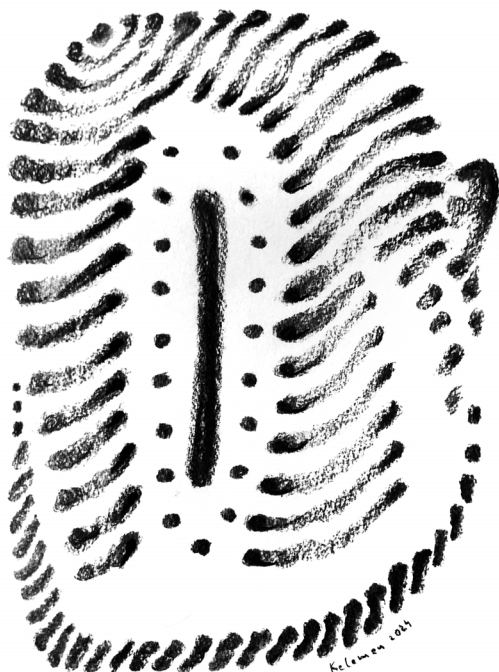
2. Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Osiris, Bp., 2001. 65–70.

3. Romsics Gergely: *Összeomlás és útkeresés 1917–1920*. HUN-REN BTK, Bp., 2023. 467–468.

4. Vö. Juhász Balázs: *Trianon és az olasz diplomácia: Dokumentumok a békeszerződés előkészítéséről 1919–1920*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Bp., 2018; Glant Tibor (szerk.): *Az Egyesült Államok útja Trianonhoz – Az Inquiry és Magyarország jövője, 1917–1918*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Bp., 2020; Györi Róbert – Charles W. J. Withers: *Trianon és a brit földrajz*. I. Földrajzi Közlemények 2020.

2. sz. 201–220.; Uők: *Trianon és a brit földrajz*. II. Földrajzi Közlemények 2020. 3. sz. 294–310.;

- Isabelle Davion (introduction et notes par): *Les experts français et les frontières d'après-guerre. Les procès verbaux du Comité d'Etudes, 1917–1919.* (Bulletin hors-série de la Société de Géographie) Société de Géographie, Paris, 2015.
5. Ennek az útnak a csoportszervező erejéről ld. Steven Seegel: *Map Men. Transnational Lives and Deaths of Geographers in the Making of East Central Europe.* University of Chicago Press, Chicago–London, 2018.
6. Ennek legalábbis összekeveredett használatára utal: Edelenyi-Szabó Dénes dr.: *Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai.* Statisztikai Szemle 1928. 6. sz. 648–714. (különösen a 649. oldal 2. lábj.) Emellett jelentett még egy csomó minden mást is, ennek finom elemzését ld.: Varga Bálint: *A magyar birodalom koncepciói a hosszú 19. században.* Századok 2020. 6. sz. 1187–1206.
7. Ld. Eszik Veronika: *Válaszok a modernizáló állam behatolására a vidéki térbe. Az 1883-as horvátországi parasztmozgalomról másképp.* Történelmi Szemle 2023. 3. sz. 521–543. A korszak magyar–horvát viszonyaira ld. még Sokcsevits Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig.* Mundus, Bp., 2011. 369–464.
8. Erre újabban az 1918 és 1922 közötti közép-európai kérészállamok története szolgált példát. Vö. Szeghy-Gayer Veronika – Zahorán Csaba (szerk.): *Kérészállamok. Átmeneti államalakulatok a történelmi Magyarország területén (1918–1921).* Ludovika, Bp., 2022.
9. Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam. Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században.* Napvilág, Bp., 2005. 7.; John Connelly: *From Peoples into Nations. A History of Eastern Europe.* Princeton University Press, Princeton, 2020. 31–35. A régió etnikai sokszínűsége mellett egyúttal azt hangsúlyozza, hogy ez azonban egyáltalán nem rendkívüli, még Európa más tájaihoz viszonyítva sem.
10. Perczel Olivér: *Egy megszállás anatómiája. Román világ Magyarországon 1918–1920.* Jaffa, Bp., 2024.
11. az artortenet.hu alapján számítva
12. Ablonczy Balázs: „Budapest nem tud méltó elhelyezést biztosítani”. *Első világháború utáni menekült tisztviselők Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében.* Történelmi Szemle 2023. 2. sz. 275–290.
13. Ezekről a kérdésekről ld.: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után.* MTA BTK, Bp., 2018.
14. Jászi Oszkár naplója i. m. 118.

GYARMATI GYÖRGY

IMPÉRIUMVÁLTÁS, 1945 – AVAGY CSÖBÖRBŐL VÖDÖRBE

*„Mindig pesszimista voltam, de mindig csalatkoztam:
a valóság még annál is szörnyűbb volt, mint amit vártam.”*

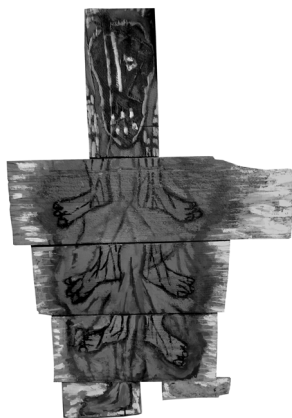
NAGY LAJOS: PINCENAPLÓ, 1945.

Tájkép csata után: a virtuális magyar államiség

■ Márai Sándor naplójegyzete 1944 őszén: „A németek varázslók. Sikerült megvalósítaniuk a csodát, hogy minden tisztességes ember őszintén és forró reménykedéssel várja az oroszokat, a bolsevistákat, akik mint felszabadítók érkeznek.”¹ Ez így is volt, meg nem is. Nagyapám, Miskolc kültelki portáján – másokhoz hasonlóan – az angolokat várta. Ebbéli – csalfa – reményét² látta megerősítve, midőn elkobozták világvevő rádióját. Nem, nem a bejövő oroszok, hanem – őket megelőzve – a retiráló németek. Az antiszemitából zsidómentővé lett kultuszminisztériumi államtitkár, Mester Miklós édesanyja meg az amerikaiakat várta kicsit keletebbre, a Székelykeresztúrral szomszédos Rugonfalván. Ugyanerről ábrándoztak egy vízválasztóval odébb, a Homoród mentén is.³

Igencsak odalett az „ezeréves magyar szupremácia” tudata, ha a Kárpát-medencében honosak veszett fejsze nyeleként keresgélték azt közeli és távolabbi védhatalmak oltalmában. E „szabadíts meg a gonosztól!” fohászban megjelenő pátriarkaiánlások alapján Szent István egykori országa akkoriban uratlan jószág. Ám „a senki földjén jeges a szél!” – süvölté Theodore Dreiser az Óperencián túlról, már itthon is ismerhető tragédiájában.⁴ Legelébb mintha Márainak lett volna füle a hallásra. Említett bonmot-já után nem sokkal már arról ír, hogy „az

Részlet egy hosszabb tanulmányból

**Az éppen hogy létrejött
legitim többpárti
parlamentarizmusnak
az 1945. évi választá-
sok nyomán szinte
azonnal megindított
felszámolása a kommu-
nista térfoglalás –
aktuálisan
a presztálinizálás –
folytatása volt, egyelő-
re továbbra is lopakodó
üzemmódban.**

oroszok nem hozhattak szabadságot, merthogy az nekik maguknak sem volt”.⁵ Kortársa, földije, majd emigrációbeli sorstársa, Kertész István valamivel később, számos keserves diplomáciai és politikai tapasztalattal a tarsolyában kényszerült számot vetni azzal, hogy e térségben akkoriban *illúzió* volt – vagy gyorsan azzá lett – a demokrácia reménye.⁶

Magyarország 1944/45 fordulójának téli hónapjaiban inkább volt történelmi-földrajzi fogalom, mint társadalmi-politikai entitás. A revíziós peremvidékekről kiverték, kiparancsolták. A Trianonnal körülmetélt szállásterület – szó szerint – hadilábon állt az államisággal, mert elhordták annak attribútumait. Az ezredéves kalandozások mentén kelt útra a Szent Korona, a törvényhozás, a minisztériumok és a „büszkeségünknek” propagált honvédség szétzilált maradéka: vitték magukkal a Nemzeti Bank trezorját, börtönöket foglyaikkal, egyetemeket hallgatóikkal.⁷ Tömören: „az állam kivonult az országból”.⁸ Szálasi Ferenc híveinek „végsőkéig kitartása” leginkább abban merült ki, hogy kitartóan síbolták át a nyugati végeken mindazt, amit végsőkéig túlpakolt járműveik elbírtak. Napkeleten, a debreceni „másik Magyarország” kormányának még járművei sem voltak. A meglehetősen esetlegességgel toborzott új honatyákat – a Vörös Hadsereg 1944. december közepéig elért frontvonala mögötti térségekből – sietve fuvarozták össze szovjet katonai dzsipeken, teherautókon a „kálvinista Rómába”. Az Ideiglenes Nemzeti Kormánynak kezdetben addig terjedt az akciórádiusza, ameddig első kinyomtatott rendeleteit a hadműveletek mögötti szovjet futárposztá patrolok vitték.

A debreceni új államiság másképp volt virtuális, mint napnyugatnak iszkoló soproni ellenlábas. Attól nem támadt neokonstituáló respektusa a kelet-magyarországi *csónka* diétának, hogy *Szózatban* – mert törvényalkotási legitimitása nem volt –, „a magyar állami szuverenitás kizárólagos képviselőjének nyilvánította magát.” Az Ideiglenes Nemzetgyűlés attól lett a Hungaria Renovanda reménybeli letéteményese, hogy a háborúban nyeresre álló nagyhatalmak elfogadták a magyar államiság fórumának. Alig egy hónappal a fegyverszüneti megállapodás aláírását követően a potenciális győztesek legátusai már Debrecenből datálták első jelentéseiket.⁹

A magyar szállásterület szélső gyepei között meg – Nyugat felé lassan araszolva – nyolc hónapon át dúlt a gépesített háború. A hadak járta után hátrahagyott üszkös terepen egy testileg-lelkileg lerongyolódott társadalom azon része próbálkozott az újrakezdéssel, amelyik nem látta okát a menekülésnek, és – a nem mozdult volna, de vitték sokaságától eltérően – maradhatott is. Hozzájuk képest azok szedték a sátorfájukat, akik úgy ítélték meg: van okuk tartani a várható rendszer- és impériumváltástól. Ám a kéretlenül tevőleges vitézkedés közreműködőihez képest a fordulattal járó keservek elszenvedése a társadalom egészére átháramlott. Ennyiben „a dicső múltat” reprezentálók futása közbeni honmaradás – nem nélkülözve persze szorongást és aggodalmat – állásfoglalást is hordozott. Holott a túlélés akkoriban nem elhatározás kérdése volt: elég itt Nagy Lajos, Szép Ernő, Fenyő Miksa, Polcz Alaine vagy Gyarmati Fanni tanúságtételére – és százezernyi alteregójára – utalni.¹⁰

Nyolcvan év elteltével számos forrás tudósít sorsok millióinak alig számba vehető egyedi sokféleségéről.¹¹ Kinek-kinek eltérő okból, változatos módokon és különböző csillagállások alatt lett bizonyossággá, hogy a rendszercseréhez társított amorf képzete, szabadulást álmódó várakozása nem volt több mint balga hit, csalfa remény. A közmondásos – s ennyiben leegyszerűsítő – csöbörből vödörbe

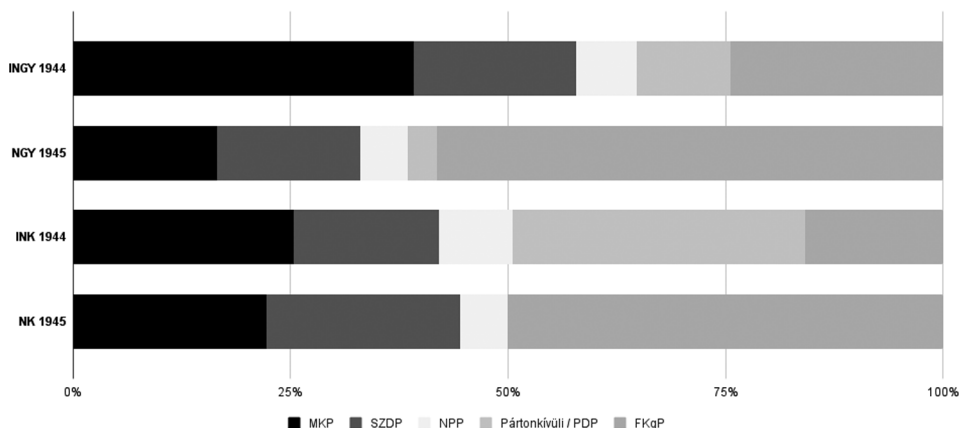
párialéthelyzetek páratlan sokféleségét tapasztalhatták saját bőrükön a megmaradók. Előbb vagy utóbb a „magyarnak [– és embernek –] számkivette” sokaságba soroltattak azok is, akik magukat eleinte a fordulat kedvezményezettjének gondolták, vagy annak hirdették őket.¹²

Az új parlament színeváltozása és – „az egész ország kormánypárti” – délibábja

■ A „térfoglásnak” sokféle olvasata van. Az orvoslásban a tbc, illetve a daganatos betegségek diagnosztizálásakor kerül elő. Historikusok a modern kor xenofób közbeszédében rögzült toposzként emelték a múltidézés szótárába.¹³ A posztmodern történetírás a tényleges és szimbolikus „térhasználat” leírásaival bővítette értelmezési tartományát. A *kommunista térfoglás* szóösszetétel a kortárs politikai diagnosztika, Bibó István egyik 1947-es írásában bukkan fel: az akkori kigazdapárti „térvesztés” reciprokát jelölte a fogalom párosítással.¹⁴

A jelenség, az új kormányzó pártok helyosztó iszapbirkózása már a háború végi impériumváltással kezdetét vette. Ezúttal csak azt idéztem fel, hogy hol tartott a térfoglás a formálódó új államiság törvényhozó és végrehajtó alrendszeireiben 1945–1946 fordulóján. Az ideiglenesség szűk egy éve után, 1945 őszére a nemzetközi elváráson túl hazai igény is volt, társadalmi akarattal nyilvánítással legitimálni az új magyar államiságot. Az őszutón tartott nemzetgyűlési választások eredményei közismert iskolai penzumok. A lexikaként elsorolt megoszláshoz képest ritkábban szokták összehasonlítóan bemutatni, hogy a november 4-ei választói szavazatok miként rendezték át a törvényhozás erőviszonyait, pártpolitikai arculatát.

Pártok százalékos képviselete a parlamentben és a kormányban 1944, illetve 1945 decemberében

Rövidítések: INGY = Ideiglenes Nemzetgyűlés; NGY = (választott) Nemzetgyűlés; INK = Ideiglenes Nemzeti Kormány; NK = Nemzeti Kormány; pk = pártonkívüli

A Független Kisgazdapárt (FKGP) az 1944 végi debreceni „ideiglenesség” hendikepjéhez képest – ahol mindössze 25%-os részesedése volt – a választott nemzetgyűlésben *formálisan* erőnyerő lett: a képviselők 58 százalékát tudhatta saját soraiban. A háború végnapjaiban a Magyar Kommunista Párt (MKP) erős keleti hátszéllel startolt. Tony Judt fordulatát kölcsönözve, „a kommunisták a Vörös

Hadsereg poggyászában érkeztek”.¹⁵ A velük szembeni kortársi tartózkodást tükrözi, hogy a front mögött sebtében „organizált” 39%-os relatív többségük az Ideiglenes Nemzetgyűlésben a szabadnak mondható voksolás nyomán – kevesebb, mint felére – 16,6%-ra zsugorodott. A Szociáldemokrata Pártot (SZDP) és a Nemzeti Parasztpártot (NPP) is csak az vigasztalhatta, hogy a kommunistákhoz képest – arányait tekintve – kisebb volt a veszteségük (SZDP: INGY = 18,7%, NGY = 16,4%; NPP: INGY = 7%, NGY = 5,5%). Utóbbi három reprezentáltsága most együttesen is alig volt annyi, mint amennyit a debreceni induláskor az MKP egyedül mondhatott magáénak. A nemzetközi kötelezettségből is adódó *koalíciókényszer* egyúttal páratlan választás- és politikatörténeti káprázatot idézett elő, merthogy a kormányt alkotó pártok közel 97 százalékban töltötték ki a parlamenti patkót. A póre számszerűség azt a benyomást kelthette az önlegitimáló politika – gyakorta délibábos – horizontján, hogy az ország szavazópolgárainak szinte egésze kormánypárti volt.

A nemzetgyűlési választások után megalakuló Nemzeti Kormányban (NK) ugyancsak a Független Kisgazdapárt javára módosult a tárcák újraosztása. Itt azonban már szó sem volt a választói támogatottság többségi elvének maradéktalan érvényesítéséről. A kisgazdák „önkorlátozásába” hathatósan besegített a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot (SZEK) domináló szovjet misszió – élén K. Vorosilov marsallal. Így az abszolút győztes párt összesen annyi minisztert delegálhatott a kormányba – beleértve a miniszterelnököt is –, mint a szavazók által kevésbé preferált három koalíciós társa együttesen (FKgP 9 személy, MKP–SZDP–NPP együtt 9 személy). Másként közelítve – amint az a diagramon nyomon követhető – a kisgazdák ezt is csak úgy érték el, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány (INK) párton kívüli „csoportját” immár mellőzhetőnek ítélve, tisztán pártdelegáltakból álló kormány alakult. Az MKP–SZDP–NPP triászt viszont szinte meg sem érintette a parlamentben elszenvedett 26 százalékos térvésztesége: a választás után felálló új kormányban nem csökkent képvisellete az ideiglenes kabinetben birtokolt részesedéséhez képest.¹⁶

Az „egyensúly” jelszavával agyonpártosított lokális-regionális igazgatás

■ Más arculatot mutat a politikai tájkép, ha az állami főhatalom magaslataihoz képest a helyhatósági, önkormányzati igazgatás társadalom-közelibb horizontján tekintünk szét. Észak-Erdélytől – és a később négyhatalmi megszállás alá került „Harmadik Birodalom” területeitől – eltérően a trianoni határokon belül nem vezettek be a megszállók katonai közigazgatást. A korábbi igazgatási szervek számára előírt evakuálási kötelezettség miatt viszont azokat nem lehetett reaktiválni. A vezető tisztviselők többsége szedte a sátorfáját, s legfeljebb olyanok maradtak helyben, akiknek – addig – nem társult beosztásához intézkedésre jogosító felhatalmazás. A „frontátvonulással” amortizált települések ezrein csonka családok, dezorganizált közösségek kezdtek újra az egyéni életet éppúgy, mint a kommunális működést. Aktuális ultima rációként társult ehhez a tovainduló se-regtestek és a háterszág-biztosító kommandatúrák megszálló jogán érvényesített igényeinek kielégítése, úgy, hogy nélkülözték „a legények elejét”. A katonaköteles korú férfiak zöme és a leventék egy része alakulatánál volt: retirálva, szétszóratva vagy éppen már fogságban – többnyire nem tudhatni, hogy éppen hol.

Nemzeti bizottságok. Az interregnum legkorábban fogant intézményeit nem „magasabb szinten” tervezték: a szükségből erényt kisközösségi kreativitás születtei. A helyi lakosság – leginkább a Tiszától keletre eső alföldi tájakon – hozta létre az első *nemzeti bizottságokat* (kezdetben különböző elnevezések alatt). E „mindenes helyi előjáróságok” eleinte nem pártdelegáltakból álltak – mert pártok alig működtek –, hanem közbizalmat élvező tanultabb közrendűekből: respektussal bíró gazdálkodó, híveivel maradó lelkipásztor, tanító, ahol volt, orvos és a községháza egyik-másik maradó irodistája került a közösség ügyében eljáró falubizalmi testületbe. Ők kezdték szervezni a járónap körben fellelt halottak eltemetését, lótetemek elföldelését, a beszállásolt ármádia utáni tetvetlenítést, a duhajkodásoknak áldozatul esett nők abortuszát és a „cserébe” hátrahagyott sebesült, lestrapált gebék esmeg paripává táplálását. A szovjet „nacsalnyikok” sürgette – út-, vasút- vagy hídreparálásra rendelt – közmunkások kiállítása fejében ugyanezen kommandatúrákon tudtak idővel „bumáskát” organizálni, hogy gyufát, sót, petróleumot beszerző expedíciót indítsanak néhány épen maradt fogattal, abban bízva, hogy a két nyelven kiállított pecsétes menetlevél birtokában a hiányzó közszükségleti cikkekért járókat a háterszámban cirkáló őrjáratok nem zsuppolják – kiszámíthatatlan idejű és messzeségű – „malenkij robot” transzportokba.¹⁷

A politikai átállás következő fázisában – illetve a későbbi frontvonal mögé került régiókban – vált gyakorlattá, hogy az éledni kezdő pártok lokális újdonszai részvételi igényükkel jelentkeztek a nemzeti bizottságoknál. Ez 1945 első hónapjaitól lett általános, amikor a hagyományos közigazgatási szervek – friss kormányrendeletben előírt – újjászervezése is megkezdődött. A közösségi önszerveződés fórumai akaratlan konkurensei lettek az ideiglenes kormány által reparálni kezdett – és személycserékkel „demokratizálni” próbált – igazgatási intézményrendszernek. A Moszkvából visszatért kommunista vezetők egyike, Gerő Ernő helyi szintű „kettős hatalom” létrejöttétől tartva aggodalmaskodott, ám vele érkezett társa, Révai József – orwelli „újbeszédre” emlékeztető retorikával – elkerülhetőnek vélte azt. Az átalakulás multiplikátoraként – verbálisan az egekig magasztalva – továbbra is fontosnak hirdette a nemzeti bizottságok működését, ám illetéktelennek nyilvánította azokat a helyi igazgatási szervekre testált régi és új feladatkörökben.¹⁸ A nemzeti bizottságok évekig „kukorékolhattak” még a háború utáni helyreállítás újrakerített baromfiudvarában, de már csak kappanként...

A legális működését éppen elkezdő Magyar Kommunista Párt a továbbiakban nem is a nemzeti bizottságokban való szerepvállalást, hanem az új igazgatási szervezetekben való pozíciószerezést ambicionálta. Ebben pedig „természetes szövetségesei” voltak a Vörös Hadsereg hátrahagyott kommandatúrái, amelyek a SZEB származtatott jogosítványával bábáskodtak a helyi hatalmi szervek életre hívásánál. A községi, városi szovjet katonai parancsnokok leginkább a baloldali múltat felmutatni tudó személyeket – szociáldemokratákat, 1919-es „veteránokat”, illegális kommunistákat – részesítették előnyben a közigazgatási státusok újbóli betöltésekor.

Igazoló eljárás. Némi gondot az jelentett, hogy az állami-önkormányzati intézményhálózat tisztségei többre rúgtak, mint az „új Magyarország” politikai életét reprezentáló pártok induláskori tagjainak együttes száma. E kitétel azt sugallja, hogy a háború után szóba se jöhetett párháttér nélkül pozícióba jutni. Fehér holló gyakoriságú elvi lehetőségként volt rá esély, ám nem volt köznapi realitás

fogalmazáskari vagy éppen vezető állást „pártatlanul” elnyerni. A pozícióba helyezések során inkább az lett általános, hogy – a szakképesítési kritériumok firtatását jórészt felfüggesztve – „előnyt jelentett” valamelyik új kormányzó párt támogatása. Lényegében ezt intézményesítette az ún. igazoló eljárás.

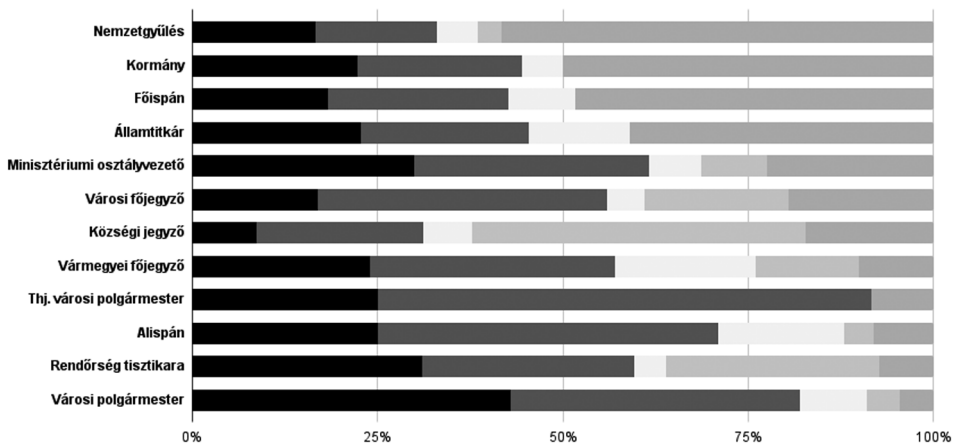
A vonatkozó rendelet alapján az igazoló eljárás volt hivatva megállapítani, hogy a közszolgálatára jelentkező – vagy ilyen korábbi tevékenységét folytatni kívánó – személy „1939. szeptember 1-jét követő *magatartása* [sic!] sértette-e a magyar nép érdekeit”. A háborúvégi helyzethez fazonírozott paragrafus kodifikációs pongyolaságát segítette érvényre jutni egy jogszabályon kívüli aktuálpolitikai megfontolás. Az, hogy a pártok – égető káderhiányuk miatt – rendre szemet hunytak a támogatásért hozzájuk forduló alkalmazásra jelentkezők nem mindig makulátlan múltbéli szerepvállalását illetően, különben hátrányba kerülhettek a posztok birtoklásáért folyó egymás közötti versengésben. Ez okból vált napi gyakorlattá az ’én támogatom a te imrédystádat, te támogatod az én kisnyilasomat’ káder-barter viszonyosság. E sub rosa alkuk szövevényében zajlott az igazolás az újjászerveződő pártok delegáltjai között, merthogy belőlük kerültek ki az igazolóbizottságok. Végeredményként a közszolga aspiráns elnyerte az állást, az egyes pártok gyarapították tagságukat, ráadásul a hatalmi intézményrendszerben ambicionált térfoglalásuk is haladt előre. A procedúra lényegét átlátva emelte fel szavát – szenteltvíz hatásfokkal – a kortárs publicisták egyike: „minél inkább baloldalt áll egy párt, annál inkább vigyázzon, mert a jobbszélről menekülők [korábbi] ballépésük nagyságát az átlépés nagyságával próbálják sokszor kompenzálni”.¹⁹

[...] Az 1945-ös ideiglenesség időszakában jórészt a megidézett algoritmus szerint zajlott az újjászerveződő magyar igazgatás szinte teljes körű pártosodása a minisztériumok „kiadmányozási jogú” fogalmazáskari tisztségviselőitől kezdve, el egészen a megyeházi portásokig és a városi-járási bábaasszonyokig.

A hatalmi rendszer dualizmusa – térfoglalás lopakodó üzemmódban

■ A körülményeket figyelembe véve semmi rendkívüli nem volt abban, hogy az újonnan igazolt garnitúrával rekrutálódó önkormányzati-végrehajtó hatalmi

A pártok részesedése a hatalmi hierarchia kulcspozícióiból 1946 tavaszán

szféra *hasonult* a – fentebb már vázolt – debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlés pártpolitikai színeképehez. Lássuk, milyen megoszlás mutatkozik, ha országos metszetben vesszük számba néhány reprezentáns poszt pártmegoszlását.

1946. márciusi datálásához képest a fentebbi diagram adattartalma azért kompatibilis mondandónkkal, mert a központi kormányzat alatti végrehajtó alrendszerben a parlamenti választás nem jelentett státusújraosztó módosulást. Az ideiglenesség időszakának térfoglalása itt töretlen maradt. Leginkább a kommunisták aprehendáltak az ellen, hogy a helyhatósági-önkormányzati választásokra is sort kerítsenek. Az országos választások tapasztalatából okulva jutottak arra, hogy az állampolgári voksok számukra hátrányos módon szabhatják újra a pártnak az új államiság fogantatása közepette helyi-regionális szinten addig megszerzett pozícióit.

Ennek kivédéséről, illetve offenzívába fordításáról szólt a Baloldali Blokk 1946. márciusi életre hívása. A végrehajtó hatalom hierarchiájának különböző posztjain a kisgazdák részesedése mindenütt alatta maradt az egynegyednyi részesedésnek: 4-22% között mozgott. A blokkpártok viszont szinte mindenütt magukénak mondhatták a stallumok kétharmadát vagy éppen háromnegyed részét. A kormányzó koalíciónak a nemzetgyűlési választások nyomán bekövetkezett polarizálódása aligha függetleníthető attól a kirohanástól, amit Rákosi Mátyás engedett meg magának az MKP Központi Vezetőségének plenumán, alig három héttel a nemzetgyűlési választások után: „*Korrigálni kell a választások eredményeit. Megengedhetetlen, hogy az ilyen [mármint a kisgazdákra adott] szavazatokat egyenrangúnak vegyük a demokrácia híveinek szavazatával.*”²⁰ Ez számottevő mértékben közrejátszott abban, hogy elutasították az önkormányzati választások kitűzését, ami tartósította a legislativa és az executiva eltérő politikai arculatát, előidézve egyúttal a rendszer *hatalmi dualizmusát*. Az új államiság létrejöttét folyamatában nézve, az 1945. évi parlamenti választások révén – időlegesen – megbicsaklott ugyan a kommunisták térfoglalása a törvényhozásban, ám a végrehajtó szféra dirigens tisztségeiben penetrációjuk töretlen volt. A kormányzó koalíció pártjai között az ideiglenesség időszakában is megfigyelhető rivalizálás a parlamenti választások, illetve a köztársasági államforma 1946. februári megteremtése után egyre inkább elmérgesedő „hideg polgárháborús” hatalmi harcot generált a – magukat baloldalinak deklaráló – „kisebbségi” pártok blokkja és a választói voksok többségét magáénak tudó kisgazdák között.²¹

Az igazgatási garnitúrát kormányzati szint alatt pásztázva, két jelenség kíván politikai-szociológiai értelmezést: az egyik a szociáldemokraták relatív túlsúlya a – diagramon is nyomon követhető – státuscsoportok többségében, a másik a pártonkívüliek hegemoniája a községi jegyzők körében. A Szociáldemokrata Párt vonzereje szinkronban volt azzal az általános korabeli politikai habitusváltással, amit tömören úgy szoktak leírni, hogy közvetlenül a háború után „egész Európa balra tartott”. (Lásd az akkori brit, olasz és francia parlamenti választásokat.) A hazai sajátosság abban állt, hogy a háború utáni szociáldemokrata „pártelhagyók” – a legalitást nyert kommunistákhoz átigazolók – veszteségét pótolták az SZDP-be ekkoriban jelentkezett új tagok.²² A magyarázat harmadik eleme – elsősorban a közszolgálatra aspirálók esetében – valamivel összetettebb. A maga idején az MKP – 1919-es, proletárdiktatúrás múltjával, továbbá inkább sejtett-vélelmezett, mint tudott moszkvai istrángjával kalkulálva – riasztóan radikális, „túl vörös” volt a magyar politikai közvélekedés számára. A kortársak ráadásul a Nemzeti Parasztpártot is a kommunista párt vidéki fiókszervezete-

ként, „agrártagozataként” tartották számon. Így jóformán csak a kisgazdák és a szociáldemokraták maradtak pártválasztéknak azok számára, akik akár egzisztenciális rátartisággal, akár Max Weber-i „érzületpolitika” szerint mérték fel a kínálatot. Utóbbi, mint – magyar viszonylatban – a legrégebbi „modern tömegpárt” ismert szak- és öngazgatási tradíciót is magáénak mondhatott. A felsorolt okok – különböző kombinációja – miatt eshetett sokak választása inkább az SZDP-re. Egyszerűbb megfejteni a falusi jegyzők többségének pártmentességét. A pártoknak nem volt elégséges – szervezeti, infrastrukturális, személyi – kapacitásuk azokra a kisebb településekre lehatolni, ahol a közvetlenebb, „tudjuk ki fia-borja” egymásismerés tradíciója meghatározóbb volt és maradt a pártkorteskedésnél. Háromnegyed évszázad múltán, még manapság is itt találkozunk nagyobb számban a pártoktól – regisztráció szerint – független tisztségviselőkkel.

De térjünk vissza a vizsgált korba, a háború utáni egy-két évbe. A már említett Baloldali Blokk életre hívásától operált egyfelől célzott és hisztérikizált „népítéletekkel”, ami Márai Sándor kortársi olvasatában „a sans-culotte-ok helyett a Moszkvában képzett könyökvédős hivatalnokok forradalma”.²³ Másfelől az 1946 késő tavasz-kora nyári B lista akcióval, harmadrészt pedig az önkormányzati közszolgálati tisztviselők alkalmazásának (felmentésének, kinevezésének és „behelyettesítő” vezénylésének) közvetlen belügyminiszteri jogkörbe emelésével érték el azt, hogy egyre inkább csak szabadalmazott kommunisták, vagy velük lojális blokkpárti káderek nyerhettek újabb kinevezést. A rendőrségi, politikai rendőrségi felügyelet kezükben tartása mellett ezért volt számukra minden más tárcánál fontosabb a Belügyminisztérium birtokba vétele. A kortársak által „vaskezünek” aposztrofált – posztját épp 1946 tavaszán elfoglaló – Rajk László belügyminiszter pedig tudta, hogy mit vár tőle pártja, s a kommunista térfoglalás eltökélt érvényre juttatásával a legmesszebbmenőkig meg is felelt ennek az elvárásnak.

Szó se róla, a pártelvű demokrácia is saját bizalmi embereit állítja mindenütt a hatalmi intézményrendszer kulcspozícióiba. Ám az egzisztenciális indíttatású – netalán az adott poszthoz felkészültséggel is bíró – pártválasztók és a pártkatonaként hivatalba helyezett káderek közül többnyire az utóbbiak vitték többre a politikának egyre nyersebben alávetett bürokrácia taposómalmában. A sajtóból kevésbé ismerhető közszolgálati belvilág pártos kelepcéjéről Bibó István hagyományozott ránk egy jellemző korabeli esetet, ugyancsak 1946 tavaszáról.

„Amikor a Nagy Imrénél sokkal energikusabb Rajk László lett a miniszter, belügyi munkám – a [közigazgatási képesítő] tanfolyamok ügyétől eltekintve – mind céltalanabbnak tűnt fel előttem, hiszen területrendezési elképzeléseim mind messzebb kerültek a megvalósulástól. 1946 tavaszától már a B listázás volt a hivatalokkal kapcsolatos politika fő témája. A hangsúly egy személycserére és számonkérésre irányuló együttes akción volt, s ez nem volt az én stílusom, és nem ebben láttam a magyar közigazgatás megújításának igazi kiindulópontját. Tudtam azt, hogy rengeteg személycsere szükséges, de azt a bizonyos kommunista módszert, amely a személycserét nem felróható dolgok számonkérésének és teljes egzisztenciavesztésnek a formájába öltöztette, én hamis és erőltetett dolognak tartottam. ... Egy kérdés felróható dolgokat számon kérni és egészen más dolog a magyar közigazgatást egy csomó reakciós ballaszttól megszabadítani. Ha a kettőt összekapcsolják, akkor az ártatlanok mentése óhatatlanul az egész akciót lefékezi, holott ennek a rétegnek az egzisztenciális biztonságérzetét aláásni nem jó.

Közben zajlott a szorosan vett közigazgatásban egy sor akció, amiket én többször nem helyesletem, mint igen. Mikor Rajk lett a miniszter, akkor az alám beosztott megyei osztály vezetője Rajk pártbéli [minisztériumi párt] titkára, Vida Ferenc lett, aki később, mint büntetőbíró lett ismeretes és nevezetes. Ő nekem évfolyamtársam volt és személy szerint jó viszonyban is voltunk. Azonban Rajk lévén a miniszter, és bizalmi embere, Vida az én beosztottam, az a helyzet alakult ki, amit a bridzsben gáblinak neveznek. A gábli az, amikor egy nem adu színből a királyné és az ász a királyt kézben tartó játékos után ütő játékos kezében van. Ha az előző játékos kiteszi a királyt, üti az ász, ha nem teszi ki, ütést kap a királyné, s a végül magára maradó királyt elviszi az adu. Hát egy ilyen gábliban voltam én: ha Vida valami számomra erőszakosnak és értelmetlennek tűnő propozícióval jött, én azt vidáman és vitézül lefújtam, és másnap ugyanazt megkaptam Rajktól miniszteri utasításként. Hol az ász ütött, hol a királyné, csak a közbulre szorult király nem. Éreztem hát, hogy nekem a belügyben való létem immár céltalan. Akkor hívtak meg a szegedi egyetemre, és 1946 nyarán hagytam ott a belügyet.”²⁴

Utólagos forrásfeltárással kezd összeállni: 1946 tavaszától, a parlamenti választások eredményeinek kiiktatását célzó – Rákosi Máttyás által forszírozott – *változó kormányzati mechanizmus, a pártközi tárgyalások kompetenciájába átcsúsztatott rendeleti kormányzás keresztülvitele* „tisztán belpolitikai ügyrendként” sikeresen gyarapította a kommunista térfoglalás-potenciált. Abba már a SZEB szovjet missziójának is csak alkalmanként, kiélezett helyzetekben kellett – Moszkva locuta, causa finita est jelleggel – besegítenie. Ennek lényege az volt, hogy a kiscgazda többségű parlamentet úgy tegyék – s tették is – „béna kacsává”, hogy közben azt folytatólagosan normális üzemmódban működőnek láttassák.²⁵ Holott az valójában már csak látszatparlamentként funkcionált.

Az éppen hogy létrejött legitim többpárti parlamentarizmusnak az 1945. évi választások nyomán szinte azonnal megindított felszámolása a kommunista térfoglalás – aktuálisan a presztálinizálás – folytatása volt, egyelőre továbbra is lopakodó üzemmódban. A kortársak némelyike Nagy Ferenc kiscgazda miniszterelnökkel diskurálva hallhatta azon keseregni a kormányfőt, miszerint „a hatalom kiesik a kezünkből.”²⁶ Ekkoriban még megeshetett, hogy vitriolba mártott tollal írják egy Rákosi Máttyás képét ábrázoló köztéri plakátra: „ha ez a feje, akkor min ül?”²⁷ Am hamarosan megmutatta nevezett, hogy egy ország apraja és nagyja sor-sa felett ül – gyakorta tort –, mint élet és halál ura. Ez azonban Magyarország világháború utáni történetének már egy következő fejezete.

■ JEGYZETEK

1. Márai Sándor: *A teljes napló, 1943–1944*. Helikon, Bp., 2006. 306.
2. Az angolszászoknak eszük ágában sem volt a propagandájukban sugallt ún. balkáni partraszállás, ám ezt – a méneteket is megtévesztve – mindvégig sikeresen kommunikálták. Lásd Borhi László: *Akár német megszállás árán is: Magyarország szerepe az Egyesült Államok külpolitikájában, 1942–1944*. In: *Századok füzetek. 2.* (Szerk: Pál Lajos) Magyar Történelmi Társulat. Bp., 2009. 7–48.
3. Cseke Péter: *Mester Miklós üzenete*. Korunk 2014. 3. sz. 108. Lásd még Mester Miklós: *Két tragikus kor árnyékában*. Tarsoly Kiadó, Bp., 2012.
4. Theodore Dreiser: *Amerikai tragédia*. Népszava-kiadás, Bp., 1930.
5. Márai Sándor: *Föld, föld!...* Helikon, Bp., 2006. Ennek értelmezéseit lásd, Pomogáts Béla: *Emigráció előtt és után. Márai pályafordulása*. Európai Utas 2000. 2. sz.; Uő: „Miért nem örülök?” *Szabadulás*. Kortárs 2000. 8. sz.; Révész Sándor: *Az antimindenes*. Beszélő 2008. 6. sz.; Kecán Mariann: *Márai Sándor 1956-os kommentárjai a Szabad Európa Rádióban*. Hitel 2008. 8. sz. 64–77.; Kulcsár Szabó Ernő: *A tudás, mint a nyelv „befagyasztása”*. In. „Nem súlyod az emberiség!”. Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára. Főszerkesztő. Jankovics József. MTA Itl., Bp., 2007.

- 1351–1370.; Szegedy-Maszák Mihály: *Legyőzhetjük-e valaha a múltunkat?* In: *Történelem és emlékezet*. Összeállította Hunyadi György és Török László. Kossuth Kiadó, Bp., 2014. 89–109.
6. Kertész István: *Magyar békeillúziók, 1945–1947. Oroszország és a Nyugat között*. Európa – História, Bp., 1995. Lásd még *A demokrácia reménye – Magyarország, 1945*. Szerk. Rainer M. János – Standeisky Éva. 1956-os Intézet, Bp., 2005. Kertész István (Putnok, 1904 – Notre Dame, Indiana, 1986) nemzetközi jogász. 1945 tavaszától a Külügyminisztérium béke-előkészítő osztályának vezetője, majd Magyarország római követe. E tiszteről lemondva, 1948-ban emigrált az Amerikai Egyesült Államokba.
7. Szakály Sándor: *A magyar királyi honvédség és a magyar katonai felső vezetés, 1944–1945*. Rubicon 2014. 11. sz. 40–49.; Kovács Zoltán András: *Nyilas-hungarista hatalomátvitel és közgazgatás*. Rubicon 2014. 11. sz. 58–69.; Markos György: *Vándorló fegyház*. Magvető Kiadó, Bp., 1971.; Palasik Mária: *Műgyetemisták odüsszeiája, 1944–1946*. Műgyetemi Kiadó, Bp., 2006.
8. Juhász Gyula: *Az uralkodó eszmék zsákutcaja*. In: *Magyarország, 1944-ben*. Szerk. Orbán Sándor. Bp., 1984. 31–32.
9. Lásd erről *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány, 1944–1945*. Szerk. Feitl István. Politikatörténeti Alapítvány, Bp., 1995. című tanulmánykötetet, benne Gyarmati György: *A parlamentarizmus korlátai és annak következményei az Ideiglenes Nemzetgyűlés tevékenységére* című írást, 152–170.
10. Nagy Lajos: *Pincenapló*. Hungária Könyvkiadó, Bp., 1945; Szép Ernő: *Emberszag*. Keresztes Könyvkiadó, Bp., 1945; Fenyő Miksa: *Elsodort ország*. Révai, Bp., 1946; Polcz Alaine: *Asszony a fronton*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1991; Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: *Napló, 1936–1946*. II. Jaffa Kiadó, Bp., 2014.
11. *Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez. 1944. szeptember – 1945. április*. I–II. Válogatta és szerkesztette: Karsai Elek – Somlyai Magda. Bp., 1970; „Törvényes megszállás”. *Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között*. Szerkesztette: L. Balogh Béni. MNL-OL. Budapest, 2015. Lásd még a két említett kiadvány közreadása közötti évtizedekben megjelent megyei levéltári köteteket az 1944 utáni évek „helytörténeti” forrásaiból.
12. Gyarmati György: *Ellenségek és bűnbakok kavalkádja Magyarországon, 1945–1956*. In: *Bűnbak minden időben*. Szerk. Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József. Kronosz Könyvkiadó – MTT – ÁBTL, Pécs – Bp., 2013. 405–432.
13. Bihari Péter: *Élet, tér, foglalás*. 2000 2008. 10. sz. 14–17.
14. Bibó István: *Válság után – választás előtt*. In: *Bibó István: Válogatott tanulmányok. II. 1945–1949*. Magvető Kiadó, Bp., 1986. 533.
15. Tony Judit: *A háború után*. Európa Kiadó, Bp., 2007. 92.
16. *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Almanachja, 1944–1945*. Főszerkesztő Vida István. Magyar Országgyűlés, Bp., 1994; *A Nemzetgyűlés Almanachja, 1945–1947*. Főszerkesztő Vida István. Magyar Országgyűlés, Bp., 1999. E két terjedelmes – együttesen 1500 oldalas – kiadvány részletesen informál a parlamentek és a kormányok létrejöttéről, s közli minden egyes korabeli parlamenti képviselő teljes épletútját.
17. Voltak, kik sikerrel jártak, mások 3-5-8 év múltán kerültek haza e háborúvégi kényszerű kalandtúrából.
18. Révai József: *Kellenek-e a nemzeti bizottságok és mire?* Néplap (Debrecen) 1945. január 10.
19. Acsay Tihamér: *Hány Igaz találatot?* Kis Újság 1945. május 17.
20. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár. 174. f. KV F. 83.
21. Gyarmati György: *Harc a közigazgatás birtoklásáért*. Századok 1996. 3. sz. 497–570.
22. Ez elsősorban ipar- és bányavidékeken, illetve a nagyobb városokban volt jellemző. A falvakban, agrárkörzetekben az SZDP látványosan „alulteljesített” a parlamenti választásokon.
23. Márai Sándor: *Napló, 1945–1947*. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Bp., 1990. 32.
24. *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Közreadja Huszár Tibor és Hanák Gábor. Magyar Krónika, Bp., 1989. 97.
25. A hatalomszerzés hasonló mechanizmusát magyarázta Berlinben keletnémet párttársainak a szintén Moszkvából visszatért Walter Ulbricht: „demokratikusnak kell látszani, de mindent az ellenőrzésünk alá kell vonnunk”. Tony Judt: *A háború után*. i. m. 188.
26. Izinger Pál – akkor a mezőhegyesi állami mintagazdaság igazgatója – egy 1946. decemberi vádászatra datálja Nagy Ferenc rezignált kiszólását, míg Palasik Mária ugyanebből a hónapból talált egy olyan, Nagy Ferenc tollából származó – miniszterelnöki tevékenységének mérlegét megvonó – hosszabb írást, amelynek az idézett konklúzióval egybevágó a gondolatmenete. Vö. *Izinger Pál életútja*. Hanák Gábor interjúja alapján szerkesztette Izinger Anna. Osiris, Bp., 2014. 74.; Palasik Mária: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon, 1944–1949*. Napvilág Kiadó, Bp., 2000. 155–156.
27. *Izinger Pál életútja*. i. m. 81.

EÖRSI LÁSZLÓ

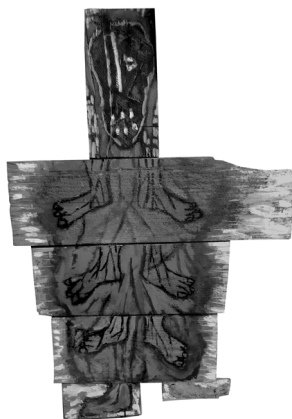
AZ 1956-OS FORRADALOM ÉS HATÁSA

1956 világtörténelmi jelentősége

■ Az 1956-os forradalom a magyar történelem egyik legjelentősebb eseménye volt, amit mi sem bizonyít jobban, hogy a külföldiek közérdeklődése messzemenőig ekkor nyilvánult meg leginkább: ebben a két hétben az egész a világ minden nap megkülönböztetett figyelemmel követte a magyarországi történéseket. Ezekben a napokban 18-szor került a *New York Times* címlapjaira, vagyis többször, mint más években együttvéve. Ha a *Hungary* kulcsszóra rákeresünk a nagy angolszász kiadók adatbázisaiban messzemenőig a forradalom időszakáról kapunk legtöbb találatot.¹

Ráadásul – ellentétben azzal, ahogy többségében értékelték a magyarságot – ekkor a szabadságszerető hősiességüket emelték ki, ahogy Dávidként szembe szállt a szovjet Góliáttal. Különleges tisztelet övezte a magyarokat, amiért – igaz, csak átmenetileg – kivívta a függetlenségét és a szabadságát, ami 1526 óta csak ritkán sikerült elérni. Korábban viszont Magyarország még a szovjet birodalom országain belül is csekély jelentőségűnek minősült, a nyugati közvélemény alig ismerte. Ha mégis, akkor kevésbé szimpatizált vele, nyilván a két világháborús ellenségkép miatt. (Lengyelország és Csehszlovákia mindig is sokkal rokonszenvesebb volt Nyugaton.)

A magyar forradalom legfontosabb világpolitikai jelentősége abban nyilvánult meg, hogy elsőként rázkódtatta meg az addig mozdíthatatlan betonerődítménynek vélt szovjet birodalmat.²

A magyar forradalommal végképp elbukott a reformkommunizmus eszméje, és 1989 már nem ezeket az eszméket valósította meg, hanem a magyar nép szabadság- és függetlenségi törekvéseit, amelynek szimbóluma 1956 marad.

A bipoláris világrendszerben ennek különleges súlya volt, hiszen a kommunista zsarnoki önkény legyőzhetetlenségének mítoszát oszlatta szét és a nyugati közvélemény előtt Budapest lett a kommunista zsarnokság elleni szembenállás szimbóluma. Emellett pedig lelepleződött, hogy a Szovjetunió politikája szöges ellentétben áll saját ideológiájával és propagandájával. 1956 nimbusza megmaradt a forradalom leverése után is, nem véletlenül választotta a *Time* magazin az év emberének a magyar szabadságharcost.

A forradalom és szabadságharc

■ A magyar forradalomnak voltak előzményei is, ám sem 1953-as berlini munkáslázadás,³ sem az 1956. júniusi poznani megmozdulás⁴ leverése nem okozott különösebb erőfeszítést a szovjet hatalomnak. Az októberi varsói események⁵ már válsághelyzetet idézett elő, küszöbön állt a katonai beavatkozás is. Ám végül a Gomulka-rendszer sem jelentett komolyabb áttörést a rendszer megváltoztatásában.

Magyarországon másképpen alakult a helyzet. Az október 23-án a tüntetés fegyveres felkeléssé terebélyesedett – teljesen váratlanul.⁶ Elsőnek a Rádió épületét vetették ostrom alá, a gyárakból, laktanyákból, rendőrőrsökből szerzett fegyverekkel. Ennek hírére a moszkvai pártelnökség azonnal elrendelte Budapest megszállását, hogy elejét vegye az eszkalálódásnak és a Varsói Szerződés esetleges fellazításának. Magyar részről Gerő Ernő, az MDP KV első titkára volt az, aki támogatást kért az „eddig soha nem tapasztalt méreteket öltő tüntetés felszámolására”.⁷

A szovjet katonai gépezet megindult: a Székesfehérváron állomásozó, Lascsenko tábornok vezette Különleges Hadtest páncélosai hajnali 2 órakor megérkeztek Budapestre („Hullám” fedőnevű hadművelet keretében).⁸ Ezenkívül a Kárpáti Katonai Körzet lövészhadteste és Románia területén állomásozó egyik gépesített hadosztály Magyarország keleti részét foglalta el. A bevetett öt hadosztály paraméterei: 31 500 katona, 1130 harckocsi-és önjáró löveg, 615 tüzérségi löveg és aknavető, 185 légvédelmi löveg, 380 páncélozott szállító harcjármű és 3930 gépkocsi.⁹ Riadókészültségbe állítottak két vadászrepülő-hadosztályt és két bombázórepülő hadosztályt is, vagyis összesen 159 vadászrepülő és 122 bombázó várt a bevetési parancsra.¹⁰

A szovjet csapatok – noha a világháborús tapasztalatoknak és a harcászati szabályzatoknak megfelelően készültek fel a városi harcra – a pártelnökség döntésére¹¹ – a Berlinben, 1953-ban bevált módszert preferálták. Úgy találták, hogy egyszerű erődemonstrációval, a magas színvonalú harci technika felvonultatásával menekülésre készítetik a szervezetlen, gyengén fegyverzett, képzetlen ellenállókat. Meglepetésre azonban nem ez történt, és a megszálló erők súlyos veszteségeket voltak kénytelenek elkönyvelni. Később súlyos tűzcsapásokkal több körzetben szétszórták a felkelőket, de Nagykörút és az Üllői út kereszteződésének környékén továbbra is vereségeket szenvedtek.

Szovjetunió első ízben került szembe egy forradalmi – elsősorban munkástömegekből álló – néppel. Kende Péter szerint „a lengyel forradalom üzenete az volt, hogy a társadalom él, a budapesti pedig, hogy a kommunizmus megdönthető”.¹²

A főváros területén kisebb-nagyobb felkelőcsoportok alakultak meg. Összlétszámuk mintegy 15 000 főre tehető. Tagjai főleg fiatal munkásokból, segédmunkásokból és diákokból rekrutálódtak, akiket meghurcolt, elkeserített, megalázott a sztálinista rendszer. Az idősebbek közül többen megjárta a szovjet fogolytá-

borokat is. Ezek egyetértettek a forradalom követeléseivel. A nyolc évig tartó terror tapasztalatával a diktatúra megszüntetéséért és az ország függetlenségének kivívásáért fogtak fegyvert. A döntő többségük homályosan definiált „igazi szocializmust” akart, és a restaurációnak minden formáját elvetette. Megállapítható, hogy kevésbé tájékozott társadalmi rétegek is részt vettek a harcokban.

Október 28-én a magyar politikai vezetés végre elismerte a forradalmi követelések létjogosultságát, és Nagy Imre miniszterelnök kormánynyilatkozatában „nemzeti demokratikus mozgalomnak” nevezte az eseményeket. Ez meglepte a Kremlt, amely szembesült azzal, hogy csapataik összetétele nem alkalmas a győzelem kivívására. Másrészt a beavatkozás következményei miatt is aggódtak. A moszkvai pártelnökség október 30-án elfogadta Nagy Imre kormánynyilatkozatát.¹³ „Ma el kell fogadni a nyilatkozatot a csapatoknak a népi demokratikus országokból való kivonulásáról (ezeket a kérdéseket meg kell vitatni a Varsói Szerződés ülészakán) azon ország véleményének figyelembe vételével, amelyben csapataink tartózkodnak.”¹⁴ A pártelnökség tagjai – még a legszektásabbak is – egyetértésüket fejezték ki.¹⁵ A szovjet csapatok nagyrésze kivonult a fővárosból.

Október 31-én azonban felülbírálták ezt a döntést.¹⁶ Észlelték, hogy a kialakuló helyzet a kommunista rendszert végveszélybe sodorja (többpártrendszer bejelentése), ezért az újabb intervenció mellett döntöttek.¹⁷ Egységeiket alattomosan szivárogtatták át a határon. A Nagy-kormány tiltakozásul felmondta a Varsói Szerződést, és bejelentette a semlegességet. Így, mivel legfontosabb követeléseket is teljesítette, teljes bizalmat élvezett. Ez a fordulat sem korábban, sem ezt követően nem fordult elő a szatellitországok történetében.

A szovjet pártelnökség utasítása értelmében november 4-én négy órakor kezdetét vette a „Forgószél” hadművelet, amelyben szintén a Különleges Hadtest, a Kárpáti Katonai Körzet alakulatai vettek részt.¹⁸ A hatalmas túlerő, a korábbi tapasztalatok felhasználása, a kíméletlen hadászati módszer a legtöbb helyen hamarosan letörte az ellenállást, néhány körzetben – a Nyugat és az ENSZ támogatásában bízva – hat-hét napig kitartottak.

Ezt megelőzően – szovjet nyomásra – Kádár János új pártelnök, aki hitet tett a forradalom mellett, Münnich Ferencsel Moszkvába repült, és elvállalta a báb-kormány vezetését.

Tito és a jugoszláv vezetés cinkossága is immár nyilvánossá vált: együttműködtek a szovjetekkel a beavatkozásban, Nagy Imréék törbeccsalásában és a Kádár-kormány gyors legalizálásában.¹⁹ Az utóvédharcok, a politikai ellenállás, a munkástanácsok tevékenysége az év hátralévő napjaiban folyamatosan szűkült.

A forradalom és szabadságharc leverését súlyos megtorlás (így 226 kivégzés) követte, erre ezúttal nem térünk ki. Illetve csak annyiban, hogy a Nagy Imre és társai perét elsősorban Kádár János siettetette és a halálos ítéletek is elsősorban az ő érdekében születtek. A Kreml viszont elsősorban a nemzetközi szempontokat vette figyelembe: az ENSZ-határozatokat, Jugoszláviával alakuló viszonyát és a nagyhatalmi csúcsértekezlet esélyeit.²⁰

Mintegy 200 000 magyar menekült Nyugatra.

1956 hatása a térségre

■ A szatellitországokban a következő megmozdulásra 12 évet kellett várni. Az 1968-as „prágai tavasz”²¹ a szocializmus megreformálására törekedett, a magyar 1956-nál jóval szerényebb programmal állt elő. Részben a magyar előzmény

folytatásának tekinthető. „Kérdéssé tették, de nem döntötték meg a párt egyeduralmát.”²² a Kremlnek természetes még ez is sok volt, így a brezsnyevi haderő – a szövetségeseivel, így a magyarokkal is – véget vetett a reformkísérleteknek. Ez az intervenció cáfolja azt az állásfoglalást, hogy ha 1956-ban, a magyar vezetés gátat szabott volna az általános radikalizálódásnak, a szovjet beavatkozás sem következik be.²³ A „prágai tavasz” szétzúzásával bebizonyosodott, hogy Moszkva a rendszer finomabb reformját sem tűri el, nemhogy 1956-ban bekövetkezett radikális változásokat.²⁴

Lengyelországban több jelentős rendszerellenes megmozdulás történt: 1968-ban,²⁵ 1970-ben,²⁶ 1976-ban,²⁷ 1980–81-ben.²⁸ E legutóbbi okozott legnagyobb fejfájást a hatalomnak. A szovjet tömbön belül ez volt legtovább tartó ellenzéki mozgalom volt. Ám még a Solidarnosc is jóval kevésbé mutatkozott radikálisnak, mint a magyar '56. Vezetői a politikai hatalom megragadását meg sem kísérelték – az 1956-os és 1968-as példák kellő óvatosságra intettek.²⁹

Természetesen Szovjetunió összeomlását több más tényező együttesen idézte elő. Az intervenciók politika szempontjából nyilvánvalóan az afganisztáni fiaskó bizonyult legsúlyosabbnak – de ez az ázsiai ország nem tartozott a tömbhöz.

Summázva: „a magyar 1956 egyike volt azoknak a jelentőségteljes eseményeknek, amelyek a szovjet rendszer fejlődési trendjét az ellehetetlenülés és az összeomlás irányába terelték. Hruscsov személyes szerepe nem lebecsülendő, már csak azért sem, mert nélküle – talán – magyar forradalom sem lett volna... Annyi bizonyos, hogy Titónál tett Canossa-járás és az 1956. februári szovjet pártkongresszuson elmondott titkos beszéd szükséges, ámbar nem elégséges előzménye volt a magyarországi néplázadás kirobbanásának. [...] 1989 az 1956-os örökség beteljesítése volt: egy olyan harc végállomása, amelyhez a magyar forradalom szolgáltatta a történelmi precedenst” – állapította meg Kende Péter.³⁰

1956 és a nyugati hatalmak

■ A korábbi hiedelmekkel ellentétben a „szuezi kaland” nem befolyásolta döntően a magyar forradalom sorsát. Gamal Abden Nasszer egyiptomi elnök államosította a brit–francia magánkézben lévő szuezi csatornát. A két nyugati hatalom a beavatkozást már a forradalom kitörése előtt kítűzte, ezzel konfliktusba sodródtak az amerikai szövetségükkel is. Ebben a kérdésben Szovjetunió és USA egy platformra került.³¹ Mindemellett a brit–francia–izraeli beavatkozás Kremlt támogatta, mivel ez jó ürügyet szolgáltatott a magyar felkelés eltiprására.

Ám a magyar forradalom a másik világhatalomnak is komoly fejtörést jelentett, mivel a világháború után kialakított status quo-t a legkevésbé sem kívánta veszélyeztetni, vagyis a Szovjetunióval el akarta kerülni a konfrontációt (ez kölcsönös volt).³² Ezt bizonyítja Eisenhower elnök deklarációja is (amelyről akkor nem volt publikus): „...bár az Egyesült Államok őszintén kívánja, hogy véget érjen a szovjet hegemonia Kelet-Európában, de természetesen nem alkalmazhatunk erőszakot ennek érdekében. [...] Ugyanakkor el szeretnénk oszlatni minden olyan alaptalan félelmet, hogy ezekben a kelet-európai országokban megalakuló új kormányokra mint lehetséges katonai szövetségekre tekintünk. Nincsen semmiféle ehhez hasonló hátsó szándékunk. Ezekre a népekre úgy tekintünk, mint barátainkra, s egyszerűen csak annyit szeretnénk, ha barátaink szabadok lennének.”³³

Ez magyarázza a nyugati passzivitást, amely még a novemberi szovjet intervenció idején sem változott, meg is rendítette a magyar szabadságharcosokat.³⁴ Washington ugyanis a legkevesbé sem számított fegyveres felkelésre, annak híre kifejezetten zavarba hozta a Fehér Házat. Az alávetett országok felszabadítása mindez idáig csak szlogenként szolgált, valódi lépés nem tettek ennek megvalósításaért. Sőt a desztalinizációs évek alatti enyhülési folyamata ezt még kevésbé mozdította elő.³⁵

Ebben az 1956 utáni külpolitikai viszonyok sem hoztak változást. Csak propaganda-hadjáratot vívtak a nyugati nagyhatalmak, a világháború utáni status quo-t semmi esetre sem kockáztatták. A mindenkori szovjet vezetés voltaképpen megnyugtatták arról, hogy lemondanak a „rab népek felszabadításáról”, amelyet a magyar forradalom kirobbanása előtt hirdettek. A Szovjetunió világpolitikai szerepét még inkább megerősítette a hruscsovi évek idején az elért rakétatechnikai és űrkutatási eredmények.³⁶ Sőt egy évtized múlva az Egyesült Államokkal egyenrangú szuperhatalommá vált. Ez azonban előmozdította az enyhülést, a helsinki egyezmény megkötését és a békés egymás mellett élés gyakorlatát.³⁷

Am utóbb kiderült, hogy a Szovjetunió végül is '56 vesztese volt, mert távlatilag megpecsételte a birodalom további sorsát. „A szovjet rendszer működésének ezt követő három és fél évtizede úgy is felfogható, mint az 1956 őszén felsejlő halálos veszély elleni megelőző és kivédő intézkedések története.” „1956 megmaradt olyan ijedelemnek, amelyből a szovjet vezetők és szövetségeseik csak technikai tanulságokat vontak le. [...] 1956 után a szovjet rend hosszú időre stabilizálódott a kelet közép-európai térségben, ennek nagy ára volt: a rendszer egészében nem idomult a kor kihívásaihoz. A nyolcvanas években bekövetkezett hirtelen összeomlás voltaképpen ennek volt a következménye.”³⁸

Figyelemre méltó ez a megállapítás is: „Feltűnő, hogy a sztálinizmus bűneiből a nyugati értelmiségiek a 30-as években mennyire semmit sem akartak észrevenni, még azt sem, ami már akkor is dokumentáltan nyilvánvaló volt: erőszakos kollektivizálás, éhínség, terror, koncepciós perek. [...] Számukra ez volt a jövő, a remény.”³⁹ Az 1956-os forradalom lerántotta a leplet a szovjet mítoszról: ideológiai alapjai hamisak, igazi tömegbázissal nem rendelkezik, csak szuronyokkal tartható fenn. A magyar forradalom eltiprása drámai következménnyel járt Nyugaton: a baloldali pártok nagy része komoly megrázkódtatásokat szenvedtek, megváltoztak, és a kommunista pártok pedig elvesztették tömegbefolyásukat.

A magyar forradalmat Raymond Aron *győzelmes vereség*nek nevezte. Albert Camus szerint a 20. században senki sem tett többet a szabadságért, mint a magyar nép néhány nap alatt.

1956 utóélete

■ A Kádár-rezsim idején 1956 az első számú tabutéma maradt. A forradalomról csak hazugságok jelentek meg, bár az elhallgatás még jellemzőbb volt. Am a nyolcvanas évektől a demokratikus ellenzék szamizdat kiadványai révén szűk olvasóközönség hozzájuthatott egyes emigrációban kiadott művek, vagy itthon készült írások, interjúk. Később – még mindig csak illegálisan – már alaposabb adatgyűjtés folyt, sőt a 30. évfordulón 1956-ról szóló konferenciára is sor került.

1989-ben, amikor győzött a szabadság, legálissá vált a publikálás, hirtelen nagyszámban jelentek meg a visszaemlékezések, memoárok. A tudományos kutatás is lehetővé vált. A 34 évig tartó „össznmzeti elfojtás” után arra lehetett

számítani, hogy konszenzus teremődik 1956 értékelésében.⁴⁰ Hiszen a forradalom a nemzeti egység és összefogás ritka példája volt a magyar történelemben.

A kitüntetett érdeklődés azonban hamar elvesztette báját. Már 1991-ben a magyar társadalom nagyobb része egyre kevésbé tartotta vonzónak a forradalom emlékét. Ebben nyilván oroszlánrésze volt az ötvenhatos – és főleg álötvenhatos – veteránok gyakori, zajos, kulturálatlan civakodásának, amely inkább a korábbi kádárista propagandát erősítette. Ezeket a visszatetsző jelenségeket részben az idézte elő, hogy sokszorosan meghurcolt, megkeseredett „ötvenhatosok” csalódtak a rendszerváltásban: személyes reményeik nem teljesültek be.

1992-től tovább romlott 1956 megítélése, mivel az egyre inkább az aktuálpolitika uszályába került. Kíé '56 kérdéskör keretében a gyűlöletbeszédék állandósultak.⁴¹ Az utóbbi 30 évben szinte csak az évfordulókon, illetve a választásokon mutatkozik fontosnak 1956 emléke, ekkor is a széthúzást, a megosztottságot gerjeszti. Mindez a tudományos szférában is érezteti hatását.

Mindezek mellett egyetérthetünk Fejtő Ferencel, aki a forradalom 40. évfordulóján ezt mondta: „az 1989-ben született magyar demokrácia büszkén vállalhatja 1956 örökségét. [...] A magyar forradalommal végképp elbukott a reformkommunizmus eszméje, és 1989 már nem ezeket az eszméket valósította meg, hanem a magyar nép szabadság- és függetlenségi törekvéseit, amelynek szimbóluma 1956 marad.”⁴²

■ JEGYZETEK

1. Szalay-Berzeviczy András: *Pogány barbárok és Krisztus atléái* (bevezető a *Címlapon Magyarország* kötethez 1848 – 2000). 31–32.
2. Kende Péter szavaival: „A szovjet világ krízistörténete 1956 őszével kezdődött.” (*Még egyszer a magyar forradalom világhírességéről*. In: 1956-os Intézet 1995-ös Évkönyve. 9. Továbbiakban Kende 1995)
3. Kelet-Berlinben, 1953. június 16-án, a Stalinallee építőipari munkásai sztrájkba léptek a május 28-án kihirdetett normaemelés ellen tiltakozva. Walter Ulbricht, a pártfőtitkár és Otto Grotewohl miniszterelnök önkritikát gyakoroltak és visszavonták a normaemelést. Másnap több NDK-beli városban a munkások nyíltan szembe szálltak a hatalommal. Június 18-án azonban megjelentek a szovjet harckocsik, s ez véget vetett a megmozdulásnak.
4. 1956. június 28-án Poznanban mintegy százezer munkás követelte az életszínvonal emelését és a szabad választásokat. Az állambiztonsági erők kegyetlenül szétverték a tüntetést, amelynek száz áldozata, többszáz sebesültje maradt. Mintegy hatszáz tüntetőt letartóztattak.
5. 1956. október 19-én a Lengyel Egyesült Munkáspárt – alulról jövő nyomás hatására – a tagjai közé kooptálja W³adys³aw Gomulkát, aki 1951–54 között szigorú házi őrizetben volt. Szovjet beavatkozás fenyegetett, de végül Hruscsovék elfogadták a személyi változásokat, és leállították a csapatmozgásokat. Gomulka – akit hamarosan a Központi Bizottság első titkárává választották – meghirdette a demokratizálás folytatását. 20-án szinte minden városban szovjetellenes demonstrációt tartottak. Gomulkáké határozatot hoztak arról, hogy megszüntetik a bírósági eljárást a poznani letartóztatottakkal szemben. Ezt követően a pártvezető a megmozdulások befejezésére szólított fel.
6. Magyarországon, a rendszerváltás előtt a hatalom azt sulykolta, hogy az „ellenforradalmat” a nyugati „imperialisták” és a hazai „reakciók” készítették elő. A rendszerváltás után többek szerint a magyar forradalom valamiféle provokáció eredménye volt. A nagyszámban előkerülő források mindkét verziót cáfolják. A forradalom teljes mértékben spontán módon bontakozott ki.
7. Beszámoló az SZKP Központi Bizottságában megtartott tanácskozásról. 1956. október 24. In: *Döntés a Kremlben, 1956*. 1956-os Intézet, 1996. 176.
8. *Feljegyzés az 1956. október 23-i ülésről*. In: *Döntés a Kremlben, 1956*. 26.
9. Györkei Jenő – Horváth Miklós: *Adalékok a szovjet katonai megszállás történetéhez* In: *Szovjet katonai intervenció 1956*. Szerk. Györkei-Horváth. H&T Kiadó, Bp. 2001. 25.
10. Uo.
11. Uo. 27.
12. Kende 1995. 9.
13. Hruscsov az új nemzetközi helyzetre is utalt: „Az angolok és a franciák most kezdenek bajt keverni Egyiptomban. Ne kerülünk velük egy társaságba.” (*Feljegyzés az október 28-i ülésről*. In: *Döntés a Kremlben*. 42.)

14. *Feljegyzés az október 28-i ülésről.* In: *Döntés a Kremlben.* 51. Ld. még: *Szovjet kormánynyilatkozat.* In: *A „Jelcin-dosszié”.* Szovjet dokumentumok 1956-ról. Szerk. Gál Éva, Hegedűs B. András, Litván György, Rainer M. János. Ford. Gál Éva, N. Goller Ágota, Páll Erna. Századvég Kiadó–1956-os Intézet, 1993. 65. – *Hiányzó lapok 1956 történetéből.* In: *Dokumentumok a volt SZKP KB Levéltárából.* Vál., előszó és jegyz. Vjacseszlav Szereda, Alekszandr Sztikalín. Móra Könyvkiadó, Bp., 1993.
15. „1956. október 30. a hruscsovi időszak egyik talányos, sokáig megfejthetetlen napja” – írta Szereda. (*Szovjet döntéshozatal, 1956. október 23–30.* In: *1956-os Intézet 1996/97-es Évkönyve.* 52.)
16. Korábban úgy tudták, hogy a novemberi szovjet intervenció annak volt a következménye, hogy november 1-jén Nagy Imre bejelentette az ország semlegességét, és felmondta a Varsói Szerződést. Henry Kissinger is ezen a véleményen volt. (Borhi László: *1956 helye a nemzetközi szakirodalomban.* In: *1956-os Intézet 200-es Évkönyve.* 226.)
17. Hruscsov ekkor már így érvelt: „Felül kell vizsgálni az értékelést, a csapatokat ne vonjuk ki Budapestről, kezdeményeződőn lépünk fel a rend helyreállítása érdekében Magyarországon. Ha kivonulnánk Magyarországról, ez felbátorítaná az amerikai, angol és francia imperialistákat. [...] Pártunk ez esetben nem értené meg bennünket. Egyiptomon felül odaadnánk nekik Magyarországot.” *Feljegyzés az október 31-i ülésről.* In: *Döntés a Kremlben, 1956.* 62.
18. A katonák létszámáról, fegyvernemeik számáról nem találtam kimutatást.
19. Rainer M. János: *Nagy Imre II.* 1956-os Intézet, 1999. 340–347.
20. Uo. 387–391.
21. A szükséges gazdasági reformok 1967 nyarától Csehszlovákiában desztalinizációs folyamatot indítottak el, a reformkommunisták mellett a liberális értelmiség is szóhoz jutott. 1968 januárjától Aleksander Dubcek első titkárrá választásával – miután kiszorították a retrográd vezetőket – a KB gyökeres változtatásokra készült gazdasági, jogalkotási, kulturális téren egyaránt. Az „emberarcú szocializmus” ellen 1968. augusztus 21-én indult el a szovjet, valamint lengyel, magyar, bolgár erők inváziója.
22. Kende 1995. 9.
23. Ezt Charles Gati állította. (*Vesztett illúziók.* Osiris, Bp., 2006. 203–217.)
24. Számos baloldali, kommunista körök tragikusabban ítélték meg az 1968. augusztusi eseményeket, mint az 1956-os magyar forradalom leverését, amelyet értékelésük szerint „beárnyékolta a reakció”. Andrzej Paczkowski: *Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939–1989.* Ford. Pálfalvi Lajos. 1956-os Intézet, Bp. 1997. (Továbbiakban: Paczkowski 1997) 241. „S ha esetleg igaz is, hogy a nyugati kommunista pártokban, még valamennyire a franciában is, »Prága« nehezebben leküzdhető zavarokat váltott ki (éppen a csehszlovák kísérlet pártkereteken belül tartott, jobban »ellenőrzött« és így mérsékeltebb jellege miatt) a magyar forradalom meg éppen vakmerősége, a reformizmuson messze túlmenő jelentősége révén küldött el nem évülő történelmi üzenetet” – idézte Molnár Miklós ’56 és a franciák (Pont Könyvkiadó, 1993) bevezetőjében Claude Lefort-ot. (15.)
25. Varsóban más városokban több egyetemista tüntetett a sajtószabadságért és a demokráciáért. A spontán jellegű diákmozgalom nem állt elő konkrét politikai programmal, a követelések megmaradtak az idealisztikus szocializmus talaján. A hatóságok kíméletlenül jártak el az egyetemistákkal szemben, és számos oktatót, egyéb dolgozót elbocsátottak. Mindezt megelőzte az 1967-es júniusi arab–izraeli háborúval járó antiszemita kampány. Mintegy 15 000 ember hagyta el az országot 1968–69-ben.
26. 1970 decemberében még súlyosabb helyzet alakult ki. Gdanskban, a jelentős mértékű áremeléseket követően sztrájk robbant ki. A Gomulka-adminisztráció ellenforradalomként ítélte meg a többi tenger melléki üzemekben is terjedő sztrájkmozgalmat, és fegyvert vetett be a munkások ellen. A katonaság tüzének több mint negyvenen áldozatul estek, a sebesültek száma meghaladta az ezret, az előállítottaké a 3200-at. Mindezekért tüntetések bontakoztak több más városban is. A történetek miatt Kremlben is „módfelett aggódtak”, sőt „egész éjjel aludni sem tudtak” – ahogy ezt Brezsnyev december 17-én közölte Gomulkával, aki biztosította őt arról, hogy helyreállítják a rendet. Ha másképp nem megy „természetesen segítséget kérünk”. (Paczkowski 1997. 259.) Végül Gomulkának „az 1956 hősné” – nem kis mértékben moszkvai sugallatra – mennie kellett, a LEMP élére Edward Gierek került, és visszavonták az áremeléseket.
27. A hatalom újabb drasztikus áremeléseket jelentett be, majd megtorolta a radomi és az ursusi munkások megmozdulását (mintegy 2500 embert letartóztattak). Megalakult az első kelet-közép-európai alternatív szervezet, a KOR (Munkásvédelmi Bizottság), a Helsinkii szellemében. Ezzel indult el az ún. második nyilvánosság is.
28. 1980. július 1-jén az újabb áremelések bejelentése az addigi legnagyobb sztrájkhullámot indította el szerte az országban. Hamarosan megalakult a Független Öngazgatási Szakszervezet, a Szolidaritás is, amely rövidesen 3,5 millió tagot számlált. A korábbiakkal ellentétben az értelmiség és a munkásság komoly összefogásról tett tanúbizonyságot, ezt a hatalom különlegesen veszélyesnek ítélte, és letartóztatta a hangadókat. Miután Felső-Sziléziában kirobbant a bányászsztrájk, Stanisław Kania váltotta fel a párt élén Giereket. A továbbiakban az egyébként is silány közellátás még inkább

akadozott, és tartani lehetett a szovjet beavatkozástól is. Brezsnyevék úgy látták, hogy a gyengélkedő lengyel testvérpárt nem tudja konszolidálni a helyzetet, és burkoltan katonai intervenciót helyeztek kilátásba. Wojciech Jaruzelski nemzetvédelmi miniszter, később miniszterelnök többször megnyugtatta Kremlt, hogy a vezetés saját erővel is úrrá tud lenni a helyzeten. 1981. december 13-án Jaruzelski tábornok katonai puccsot hajtott végre, és kihirdette és másfél évig fenntartotta a rendkívüli állapotot. Mintegy 200 politikai fogoly még ezt követően sem szabadult. A rendszerváltás után Jaruzelski a rendcsinálást a szovjet beavatkozás megelőzésével indokolta. Hogy a szovjet csapatok ténylegesen bevonultak volna, nem tudjuk, mindenesetre az Egyesült Államok műholdas berendezése többször is rögzített csapatmozgásokat a lengyel határok mentén.

29. „Sem a Prágai Tavasz, sem a lengyel Szolidaritás, sem Gorbacsov hullócsillagpályája nem tudta elfeledtetni Budapestet” – írta Molnár Miklós az '56 és a Franciaország bevezetőjében. (15.) 30. Kende 1995. 17–18.

31. Békés Csaba: *Hidegháború, enyhülés és az 1956-os magyar forradalom*. In: *1956-os Intézet 1996/97-es Évkönyve*. 204. (Továbbiakban: Békés)

32. E témakör kutatója, Békés Csaba többek között ezt írta erről: „A kelet-nyugati viszony ötvenes évekbeli alakulásának vizsgálata azt mutatja, hogy minden ellenkező előjelű amerikai propaganda illetve kelet-európai várokozás ellenére 1953–1956 között [...] amerikai, illetve nyugati részről nem léteztek olyan törekvések, amelyek ezen országok felszabadítását célozták volna. Ellenkezőleg: ezek az évek a kelet-nyugati viszonyban minőségileg új szakaszt nyitottak (konfrontáció helyett tárgyalások), és a két szuperhatalom kifejezett közeledését eredményezték; mindez a kelet-európai országok vonatkozásában 1955–56-ban már olyan szuperhatalmi konszenzus kialakítását vetítette előre, amelynek tulajdonképpeni kodifikálására, azaz az európai de jure elismerésére végül 1975-ben a helsinki záróokmány aláírásával került sor. A magyarországi felkelés kirobbantása ezért nem csak hogy nem állt az Egyesült Államok érdekében, hanem kifejezetten kellemetlenül érintette az amerikai vezetést, hiszen a budapesti események megzavarták, egy rövid időre visszavetették az addig oly ígéretes eredményeket hozó enyhülési folyamatot.” (Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában*. 1956-os Intézet, 1996. 15.)

33. Idézi Henry Kissinger: *Diplomácia*. (Panem – McGraw – Hill–Grafo, Bp., 1996. Ford. Baik Éva, Kálmán András, dr. Magyarics Tamás, Rózsa György, Szabó Klára. Továbbiakban: Kissinger 1996) 549–550. Mindehhez Kissinger a következőket fűzi hozzá: „A magyarországi forradalom idején Amerika alaposan alulmaradt saját retorikájával szemben. A kelet-európai kommunista hegemonia megdöntéséért háborús kockázatot nem vállalni – egy évtizeden keresztül ez volt az amerikai politika. De Washington kudarcra, hogy komolyabban vizsgáljon más, nem háborús megoldást az események kedvező irányba terelésére, megmutatta, hogy mekkora szakadék tántog között, amit Washinton hirdetett, s amit valóban hajlandó volt megtenni.”

34. Hogy az 1945-ben létrejött európai status quo kölcsönös elismerése mennyire sarokköve volt a két szuperhatalom politikájának, azt a későbbi kelet-európai reformkísérletek bukásai bizonyítják. A Nyugat éppúgy magukra hagyta őket, mint a magyar forradalmat.

35. Békés 205.

36. „Egy világosabb, határozottabb amerikai kiállás nélkülözhetetlen lett volna abból a szempontból, hogy a szovjet beavatkozást kevésbé kiszámíthatóvá, vagy legalábbis nem minden következmény nélkülív tegye. Kreml vezetőit figyelmeztetni kellett volna, hogy a magyarországi forradalom eltiprása komoly politikai és gazdasági következményekkel jár, s beláthatatlan időre befagyaszthatja a kelet-nyugati kapcsolatok alakulását is.” (Kissinger 1996. 554.)

37. Békés Csaba: *Hidegháború, enyhülés és az 1956-os magyar forradalom* In: *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. II. rész. KLTE, Debrecen, 2000. 112.

38. Kende 1994. 11. Kende kétféle értékelés említ: 1. Hruscsovék helyesen jártak el, mert a szovjet rendszer 35 év haladékat kapott. 2. Hruscsovék 1956-ban kényszerpályára terelték a szovjet rendszer, amelyből nem volt kiút.

39. Kosáry Domokos: *A magyar 1956 történeti jelentőségéről*. In: *1956-os Intézet 1996/97-es Évkönyve*. 19–20.

40. „Az 1956-tal való foglalkozás kétségtelenül 1989-ben érte el a csúcspontot alighanem minden területen: a közbeszédben, a sajtóban, a könyvkiadásban s a politikai megnyilvánulásokban is. Ezt teljesen értetővé teszi, hogy abban az évben támadtak fel a feledetéstől a temetetlen holtak, találta meg, majd tárták a világ elé a kivégzettek sírjait, akkor zajlott le a nagy újratemetés, s álltak nyilvánosság elé az 1956 után börtönbe zárt, hallgatásra ítélt vagy emigrációba kényszerült tanúk.” (Litván György: *Politikai beszéd 1956-ról – 1989 után*. In: *1956-os Intézet 2002-es Évkönyve*)

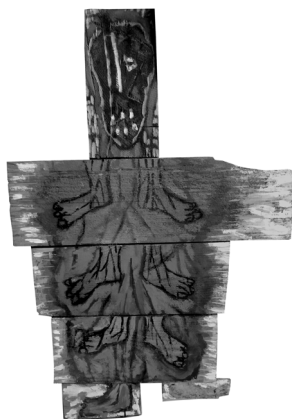
41. A vita főleg arról folyt, hogy kiknek az érdeme volt a forradalom: a pártellenzéké, vagy a felkelőké. Nyilvánvaló, hogy forradalom előkészítésében a pártellenzék, az értelmiség, a fegyveres ellenállásban az utca játszotta a főszerepet.

42. Kerekasztal-beszélgetés 1956 örökségéről. In: *1956-os Intézet 1996/97-es Évkönyve*. 33.

ROMSICS IGNÁC

A RENDSZERVÁLTÁS OKAI ÉS HÁTTERE

Szekfü Gyula és mások 1946–47-es pesszimista jóslataira¹ rációfolva a Szovjetunió kelet-közép- és délkelet-európai hegemoniája nem évszázadokig, hanem csak 45 évig tartott. A szovjet uralom 1989–90-es megszűnése együtt járt a Magyarországra és a térség más országaira 1945 után rákényszerített életkeretek radikális megváltoztatásával. A II. világháború után a szovjet érdekszférában a magántulajdont állami és társadalmi tulajdon, a piaci szabad versenyt tervgazdálkodás, a politikai pluralizmust egypártrendszer, a szellemi sokszínűséget a marxizmus hegemoniája váltotta fel. Az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején egy ugyanennyire mélyreható belső átalakulás vette kezdetét a régióban, csak éppen fordított irányban. Ekkor az állami és társadalmi tulajdon magánosítására, a központi tervutasításos rendszer lebontására és a piac szerepének rehabilitálására, az egypárti diktatúra többpárti parlamentarizmussal való felváltására, a szellemi életben pedig a legkülönfélébb irányzatok intézményesítésére és szabad versengésük feltételeinek a biztosítására esküdtek fel az állampárti vezetők helyébe lépő új elitek. Ezek az összefoglalóan rendszerváltásnak vagy rendszerváltozásnak nevezett folyamatok azóta Magyarországon és a régió minden más országában lezajlottak. A világtörténelem legtöbb nagy fordulatához hasonlóan ezt az átalakulást is több külső és belső tényező összetalálkozása és ezek egymásra hatása idézte elő. Alapvetőnek a nemzetközi erőviszonyok át-

Az azóta eltelt időszak megítélése különböző. 1989 történelmi jelentőségéhez, amelynek lényege a kádári „puha”diktatúra összeomlása és a demokratikus átmenet játékszabályainak a kidolgozása volt, azonban semmi kétség sem férhet.

rendeződése, vagyis a II. világháború vége óta tartó szovjet–amerikai rivalizálás amerikai győzelemmel történő befejeződése tekinthető. Ugyanilyen, de legalábbis ehhez hasonlóan fontos szerepet játszott azonban az állami és társadalmi tulajdonon alapuló központi tervgazdálkodás történelmi veresége is a magántulajdonra és a piaci mechanizmusok automatizmusára épülő kapitalizmussal szemben. S végül nem maradhatnak említés nélkül azok az egyéni kezdeményezések és belső társadalmi mozgalmak sem, amelyek a kínálkozó lehetőségeket kihasználva, sőt azokat olykor megteremtve belülről bomlasztva és/vagy reformálva járultak hozzá a változáshoz.

A külpolitikai dimenzió

■ A szovjet–amerikai rivalizáció gyakorlatilag a II. világháború befejeződése óta tartott. A Kelet-Közép- és Délkelet-Európában kialakított szovjet hegemoniát, amely létrejöttének erőszakossága miatt ellentmondott az 1945-ös jaltai megállapodás demokratikus szellemének, az Egyesült Államok elvileg sohasem ismerte el legitimnek. Hallgatólagosan, a mindennapok gyakorlatában viszont egyre inkább elfogadta, és megbékélt vele. Ez a „reálpolitikai” megközelítés az 1970-es évek első felében, Richard Nixon elnöksége (1969–1974) és Henry Kissinger nemzetbiztonsági tanácsadósága (1969–1976) idején jutott tetőpontra. A Kongresszusnak készített 1970. februári jelentésében Nixon, illetve külpolitikai stábjára a szovjet táborral kapcsolatos felfogását és céljait így összegezte: „Az Egyesült Államoknak nem szándéka a Szovjetunió legitim biztonsági érdekeit aláásni. A modern technológia fejlődésével kétségkívül elmúlt az az idő, amikor Kelet-Európa kihasználásával bármely hatalom stratégiai előnyre tehetne szert a Szovjetunióval szemben. [...] E megfontolás alapján az Egyesült Államok Kelet-Európa országait szuverénnek tekinti. [...] Készen állunk arra, hogy a kapcsolatok fokozatos normalizálása érdekében tárgyalásokba bocsátkozzunk a kelet-európai nemzetekkel.”²

Ez a Szovjetunióval és Kelet-Európával szembeni békülékeny és megengedő amerikai külpolitika Jimmy Carter 1977 és 1980 közötti elnöksége alatt kezdett megváltozni. Az új elnök nemzetbiztonsági tanácsadója, a lengyel származású Zbigniew Brzezinski, számos nyilatkozatában és belső tájékoztatójában tette nyilvánvalóvá, hogy a „Kelet-Európával szembeni nyájas érdektelenségnek” vége; hogy az Egyesült Államoknak legalább akkora érdeklődést kell tanúsítania Kelet-Európa iránt, mint amekkorát a Szovjetunió mutat Latin-Amerika iránt; s hogy a „kommunista rendszeren belüli változás előmozdítása érdekében” nemcsak az egyes országok hivatalos vezetésével, hanem a „lojális ellenzék képviselőivel, liberális értelmiségiekkel, művészekkel és egyházi vezetőkkel” is fejleszteni kell a rendszeres kapcsolattartást.³

A „politikai változás tudatos bátorításának” egyik bevált eszköze a müncheni Szabad Európa Rádió volt, amelynek növelték a költségvetését, és amelyet hatékonyabb propagandára ösztönöztek. A másik pedig az 1975-ös helsinki megállapodás emberjogi dimenzióinak (ún. Harmadik kosár) komolyabban vétele. Sok egyéb kikötés mellett ez az egyezmény ugyanis azt is kimondta, hogy „A részt vevő államok tiszteletben tartják az emberi jogokat és az alapvető szabadságjogokat, beleértve a gondolat, a lelkiismeret, a vallás és meggyőződés szabadságát, amely mindenkit megillet, nemre, nyelvre és vallásra való tekintet nélkül”.⁴

Ronald Reagan 1981 és 1988 közötti elnöksége alatt folytatódott a szovjet táborral szembeni emberjogi offenzíva. „Az emberi jogok – olvasható a *State Department* 1981 végi állásfoglalásában – külpolitikánk lényegéhez tartoznak.” Ezek „biztosítják számunkra a legjobb lehetőséget annak kifejezésére, amiben a szovjet blokkal végtére is vitában állunk”. Sőt nemcsak folytatódott az ideológiai konfrontáció, hanem általánosabb értelmezést is kapott. A szorosán vett emberjogi problematikát a közismerten és elkötelezetten antikommunista Reagan az általános polgári és politikai jogok védelme irányába terjesztette ki. Az Egyesült Államoknak – fejtette ki például 1982 nyarán Londonban – nem egyszerűen a Szovjetunióban és másutt tapasztalható emberjogi sérelmek orvoslása a feladata, hanem a „demokratikus infrastruktúra” létrehozása, illetve erősítése, vagyis egy új „keresztes háború a szabadságért”, hogy a marxizmus-leninizmus oda kerüljön, ahová való: a „történelem szemétdombjára”.

A Reagan-adminisztráció által meghirdetett „keresztesháború” céljainak elősegítése érdekében jött létre 1983 decemberében a *National Endowment for Democracy*, vagyis az Országos Alapítvány a Demokráciáért elevezésű washingtoni szervezet. A CIA és a Külügyminisztérium helyett, ám velük együttműködve a továbbiakban elsősorban ez támogatta azoknak az országoknak a pártjait, szakszervezeteit, újságjait, könyvkiadóit, valamint egyéb szervezeteit és intézményeit, amelyekben „a demokrácia gyenge lábakon állt vagy nem létezett”. A kelet-európai ellenzéki csoportok közül az egyik legfőbb támogatott a lengyel Szolidaritás, illetve ennek földalatti kiadói és terjesztői hálózata volt, amely egyebek mellett „másoló és nyomdai felszereléseket” kapott. Kisebb mértékben, de a magyarországi „független csoportok” ugyancsak részesültek különböző juttatásokban.⁵

A két szuperhatalom rivalizálása az 1970-es és az 1980-as évek fordulóján a fegyverkezési verseny terén is új szakaszba érkezett. A Szovjetunió 1979-ben 150 új SS-20-as rakétát telepített a Varsói Szerződés tagállamainak területére, és az év végén megszállta Afganisztánt. A NATO, illetve az Egyesült Államok erre 500 Pershing és cirkáló rakéta nyugat-európai rendszerbe állításával, valamint az ún. csillagháborús terv, vagyis az űrbe telepített védelmi rendszer (SDI) kifejlesztésének a bejelentésével válaszolt. Washington célja ezzel az volt, hogy a jóval kevésbé hatékony szovjet gazdaságot, illetve csak a fogyasztás tartós és drasztikus visszafogása révén versenyképes szovjet hadiipart teljesíthetetlen feladatok elé állítsa. „Ki akarunk fejleszteni egy olyan komplex fegyverrendszert – nyilatkozta ezzel kapcsolatban maga Reagan 1985-ben –, amely – amennyiben hatékony védelmet akar vele szemben találni – szükségszerűen csődbe viszi a Szovjetuniót.”⁶

A szovjet vezetés érzekelte a válságot, ám a válaszadással késlekedett. A problémákkal való nyílt szembenézés egészen 1985. március 11-ig váratott magára, amikor Mihail Gorbacsov személyében 54 éves, tehát szovjet mércével mérve rendkívül fiatal és döntésképes személyiség került a Kreml élére.⁷

Gorbacsov egyik legfontosabb törekvése a nemzetközi feszültség, illetve a szovjet–amerikai ellentét csökkentésére, és ezáltal a szovjet gazdaság tehermentesítésére irányult. A hivatalba lépését követő hónapokban számos jól hangzó kezdeményezéssel hívta fel magára a világ figyelmét. 1985. április 8-án bejelentette az SS-20-as rakéták telepítésének felfüggesztését, majd augusztus 6-án, a hirosimai atomtámadás évfordulóján a földalatti kísérleti atomrobbantások moratóriumát. Közben különböző propagandaanyagokat adatott ki a csillagháborús tervek globális veszélyességéről, és diplomáciai úton jelezte: az amerikai

kísérletek leállítása fejében kész 30 %-kal csökkenteni saját stratégiai fegyverzetét. E gesztusaival és javaslataival mintegy beismerte, hogy a szovjet gazdaság nem bírja elviselni a fegyverkezési verseny, az afganisztáni háború és a belső szociális válság egyidejű terheit.

A szovjet kül- és katonapolitika újragondolásával párhuzamosan Gorbacsov jelentős belső reformokat is elindított. Elgondolásainak középpontjában a gazdaság dinamizálása (*uszakorenijje*) állt. A gazdaság dinamizálását, majd később reformját (*peresztrojka*) Gorbacsov kezdettől fogva összekötötte a nyílt beszéd, a kritika és a vita, illetve az „átláthatóság” (*glasznosztj*) pártolásával. Az addigi szovjet gyakorlathoz képest talán ez volt a legnagyobb újítása. Gorbacsov maga ezt ugyan csak az állami és a pártbürokrácia nehézkességének és visszaéléseinek a leleplezésére szánta, a szovjet értelmiség azonban hamarosan az egész szovjet múlt és jelen kritikus átértékelésévé szélesítette. A *demokratizácija*, vagyis a politikai intézményrendszer reformja 1987-től képezte a *peresztrojka* részét. Az új választójogi törvényt, melynek lényege a lakosság által történő többes jelölés volt, 1988. december 1-én fogadták el, s teljes körűen az 1989. márciusi parlamenti választásokon alkalmazták először. Az eredmény várható, mégis megdöbbentő volt. Az addigi notabilitások közül igen sokan kiestek. Megválasztották viszont Andrej Szaharovot, az ország legismertebb és éveken átüldözött polgárjogi vezetőjét, valamint Jevgenyij Jevtusenko és Csingiz Ajmatov író. A szavazatok 89%-ával ekkor került Moszkva élére Borisz Jelcin is.

Az 1980-as évek végéig Gorbacsov minden jel szerint őszintén hitte, hogy a katonai terhek csökkentése, a gazdaság dinamizálása, a társadalom felrázása, s végül a politika rendszer reformja révén a Szovjetunió lélegzetvételhez juthat, s az új alapokról elindulva megszilárdíthatja külsőleg és belsőleg egyaránt megrendült helyzetét. A szovjet blokk belső kohéziós erejét és a keleti-európai szovjet rendszerek legitimációs tartalékait ugyancsak túlbecsülte. Feltételezte, hogy a *peresztrojka* révén a bajok ezekben az országokban is leküzdhetők lesznek, s a szocializmus visszanyeri vonzerejét. A lengyel és különösen a magyar reformtörekvéseket, amelyek minden téren a szovjet kezdeményezések előtt jártak, ezért nemcsak eltűrte, hanem kifejezetten támogatta a helyi adottságokat figyelembe vevő politikát. Gorbacsov készen mutatkozott az ún. Brezsnyev-doktrína felülvizsgálatára, és a Kelet-Európában állomásozó szovjet erők részleges visszavonására is. Ezt először az ENSZ 1988. decemberi ülészakán elmondott beszédében jelentette be.⁸

Az amerikai aktivitás, a Szovjetunió gyengesége és Gorbacsov engedékenysége jelentősen növelte a kelet-európai országok mozgásterét. A belső gazdasági problémák ugyanakkor a rendszer legitimitását, vagyis elfogadottságát rendítették meg.

A gazdasági nehézségek

■ 1956 és 1980 között a magyar KSH adatai szerint az egy főre jutó magyarországi GDP 3,7-szeresére, a legújabb nemzetközi számítások szerint 2, 3-szorosára nőtt. 1980 és 1988 között viszont csak 1,2-szeresére (KSH), illetve 1,1-szeresére (Maddison). Vagyis míg az 1960-as és 70-es években évi 3-6%-os növekedést valószínűsíthetünk, addig az 1980-as évek első felében már csak 1-2%, majd az évtized második felében már csak 0, 5% körül.⁹

A kialakulóban levő gazdasági válság elkerülhetetlenné tette az áremeléseket. Először – 1974 őszén – az üzemanyag és a fűtőolaj ára emelkedett, majd 1976-

ban a hús, 1977–78-ban a kávé, a déligyümölcs és az egyéb „luxusjellegű” élelmiszerek, 1979-ben ismét az olaj – 75%-kal! – és – 50%-kal! – a kenyér ára. És ettől kezdve szinte mindené és minden évben... 1975 és 1985 között az átlagos árszínvonal közel megkétszereződött, miközben az azt megelőző tizenöt évben csak 20%-kal emelkedett. Az áremelések jövedelemcsökkentő hatását a kormány – legalább részben – béremelésekkel kompenzálta. Ezek, valamint a külkereskedelmi deficit és a gazdaság általános veszteségeinek fedezésére nagy összegű külföldi kölcsönöket vett fel. Az ország nyugati adósságállománya 1970-ben még csak bruttó 0,8 milliárd dollárt tett ki. 1975-re ez 3,1, 1980-ra pedig 9,1 milliárdra emelkedett, tehát több mint megtízszereződött. 1970 és 1980 között a fogyasztásra és beruházásokra fordított összegek évi átlagban 2,2%-kal múlták felül azt, amit a gazdaság megtermelt. A deficit, illetve a túlköltekezés aránya 1978-ra 5%-ra szökött. Ebben az évben fordult elő először, hogy az exportbevételek már a felvett hitelek kamatterheit sem fedezték, s ennek következtében az adósságszolgálatokat is csak újabb hitelből lehetett teljesíteni. A törlesztő részletek és kamatok fizetése többször idézett elő kiélezett helyzetet. 1982-ben például a Nemzetközi Valutalaphoz és a Világbankhoz való csatlakozás, s a tőlük kapott gyorssegély mentette meg az országot a csődtől.

A kormány részben hitelekből finanszírozott életszínvonal-politikájának köszönhetően 1975 és 1979 között a reálbérek – ha jóval mérsékeltebben is, mint a megelőző két évtizedben – még mindig emelkedtek, s csak 1980 és 1985 között kezdtek stagnálni, majd csökkenni. Az 1950-est 100-nak véve a reálbérek átlagos szintje 1978-ra 251%-os értéket ért el. 1985-re viszont visszaesett 233%-ra, 1988-ra pedig 225%-ra. A reáljövodelemek azonban, amelybe a különböző szociális juttatásokat is bele kell érteni, csökkenő ütemben ugyan, de egészen 1987-ig nőttek. A hanyatlás e téren csak 1988-ban kezdődött.¹⁰

Az egyre inkább hiteleken nyugvó szociálpolitika és a különböző túlmunkákkal megszerezhető kiegészítő jövedelmek az emberek túlnyomó többsége előtt sokáig elfedték a helyzet súlyosságát. Pontosabban azt hitték, hogy ügyeskedéssel és az önkizsákmányolás fokozásával ellensúlyozni tudják annak negatív következményeit. A gazdasági válsághoz társadalmi és politikai válság – eltérően például Lengyelországtól és Romániától – az 1980-as évek közepéig Magyarországon ezért nem társult. A tömegelégedetlenség olyan látványos kitöréseinek, mint amilyen a Zsil-völgyi bányászok 1978-as s a lengyelországi munkások 1980–1981-es sztrájkjai és demonstrációi voltak, Magyarországon a jelei sem mutatkoztak. Arról tehát, hogy a Kádár-rendszert a nép elementáris erejű tömegmozgalmai döntötték volna meg, nem beszélhetünk. A rendszer támogatottsága mindazonáltal rohamosan csökkent, ám ez nem sztrájkokban és egyéb szociális jellegű megmozdulásokban, hanem a lakosság csöndes hangulatváltozásában fejeződött ki. Ezt mutatták annak az akkor titkos vizsgálatnak az eredményei, amely arra volt kíváncsi, hogy az emberek hogyan ítélték meg Magyarország helyzetét a Nyugathoz viszonyítva. Arra a kérdésre, hogy a nyugati országokkal összevetve miben vezet, és miben marad el Magyarország, 1981-ben az emberek még meglehetősen optimista és a rendszer szempontjából megnyugtató válaszokat adtak. A megkérdezetteknek ekkor több mint 90%-a gondolta úgy, hogy a gyermekek iskoláztatásának, az egészségügyi ellátásnak és a munkához való jognak a lehetőségei Magyarországon jobbak, és több mint 60%-a hitte, hogy Magyarországon a pénz értékállóbb, és könnyebb lakáshoz jutni. A válaszadók többsége az anyagi jólét és a külföldi utazások tekintetében ismerte el a nyugati

országok fölényét, de többnyire ezt sem túlzottan magas arányban. Mérsékeltében, mint 1981-ben, de a 19 összehasonlítási szempont közül 1986-ban 9-ben még mindig Magyarország vezetett, s csak 10-ben került a nyugati országok mögé. A drasztikus változások az emberek felfogásában 1986 és 1988 között következtek be. Ekkor már csak a munkához való jog szempontjából vezetett Magyarország, amely a teljes foglalkoztatottság lényegében még mindig érvényes elvével volt magyarázható. Minden egyéb tekintetben a nyugati országokban uralkodó viszonyokat tartották jobbnak a megkérdezettek. Az emberek különösen nagymértékben veszítették el bizalmukat a forint értékállóságában, a megfelelő gyermeknevelés, illetve iskoláztatás lehetőségében, az egészségügyi rendszer színvonalában, valamint a mindenki számára egyenlő előrejutási esélyek biztosításában.¹¹

Az ellenzék megszerveződése

■ Ha társadalom nagyobb része nem is mutatott politikai aktivitást, az értelmiség körében – és ez tekinthető a rendszerváltozás harmadik okának – kezdtek körvonalazódni azok a csoportok, amelyek elégedetlenségüknek nyilvánvaló jeleit adták. A magyar szellemi élet immár évszázados megosztottságát leképezve az ellenzéknek két nagy ága formálódott ki: az ún. demokratikus, emberjogi vagy urbánus és az ún. nemzeti vagy népi. Előbbiek számára sokáig az általános emberi jogok és a civil szerveződés lehetőségeinek biztosítása, utóbbiak számára pedig a magyar kisebbségek hatékonyabb védelme és a társadalmi devianciák elleni küzdelem voltak a legfontosabb hívószavak. Alapvetően azonban mindkettő a rendszer demokratizálására törekedett.

Az ellenzék e két nagy áramlata mellett az 1980-as évek első felében számos más ellenzéki jellegű tömörülés is megszerveződött. Az egyetemisták körében ilyennek tekinthető a Jogász Szakkollégium (1983), a későbbi Fidesz bölcsője; a művészvilágban az 1970-es évek második felétől működő Fiala József Attila Köre és az *Inconnu* csoport; valamint az ún. klubmozgalom.

Az egyes ellenzéki irányzatokat kezdetben az együttműködés és a hatalommal szembeni közös, antikommunista jellegű fellépés igénye jellemezte. Ennek az 1980-as évek első felében számos jele mutatkozott. 1980–81-ben ilyen volt a Bibó István tiszteletére összeállított emlékkönyv, amelynek 76 szerzője között népiek és urbánusok, antimarxisták és egyfajta demokratikus szocializmussal rokonszenvező revizionisták, állástalanok és vezető kutatóintézeti dolgozók egyaránt találhatók voltak. Az ellenzéki együttműködés másik fontos eseményének az 1985 nyarán Monoron megszervezett találkozó tekinthető. Ennek előadói közül a demokratikus ellenzéket Kis János, Kenedi János és Szabó Miklós, a népi-eket Csoóri Sándor és Csurka István, az '56-osokat Donáth Ferenc és Vásárhelyi Miklós, a reformközgazdászokat pedig Bauer Tamás és Laki Mihály képviselte.

A monori találkozót követően az ellenzék a programalkotást tekintette fő feladatának. Az első részletes javaslatlaltal (*Fordulat és reform*) a reformközgazdászok egy csoportja (Lengyel László, Matolcsy György, Antal László stb.) jelentkezett 1986-ban. A gazdasági jellegű teendők mellett, amelyek a piaczgazdaság követelményeit tartották szem előtt, az anyag politikai javaslatokat is tartalmazott. Szerzői a csoportérdekek intézményes artikulálásának biztosítását, azaz a monolit és autoriter rendszer pluralizálását és demokratizálását ajánlották. A következő év nyarán a *Beszélő* szerkesztői – Kis János, Kőszeg Ferenc, Solt Ottilia – tettek köz-

zé részletes programot *Társadalmi Szerződés* címmel. Bár a szerzők politikai ideálja a pártok teljesen szabad versenyén alapuló nyugati típusú parlamentáris demokrácia volt, az adott helyzetben ezt még „távoli álomnak” tartották. Közvetlen célként ezért a jogállamiságnak és a politikai demokráciának olyan korlátozott formáját körvonalazták, amelyben a kommunista párt még élvezett volna bizonyos privilégiumokat. A harmadik részletes programot Bihari Mihály dolgozta ki *Reform és demokrácia* címmel. Az 1987 őszén elkészült munka ugyancsak az egypártrendszer keretei között mozgott. Legfontosabb javaslatai az MSZMP-en belüli platformszabadság biztosítása, valamint a hatalmi ágak különválasztása, és ennek keretében a parlament törvényhozói szerepének a visszaadása, továbbá a parlamentnek s nem a pártnak felelős kormányzati tevékenység helyreállítása voltak.¹²

A népi-nemzeti szárny nem állt elő saját politikai programmal. Elsőként hozta viszont létre a maga legális mozgalmát. A szervezet, amelyet Magyar Demokrata Fórumnak (MDF) kereszteltek el, 1987. szeptember 27-én alakult meg Lakitelken, a Lezsák Sándor helybéli költő és tanár udvarán felállított sátorban. A második ellenzéki szervezetet a KISZ-szel elégedetlen fiatalok hozták létre 1988. március 30-án Fiatal Demokraták Szövetsége (Fidesz) néven. A demokratikus ellenzék vezetői kezdetben abban bíztak, hogy valamennyi vagy legalábbis a legtöbb ellenzéki szervezet összefogására képesek lesznek. Ennek érdekében hívták életre 1988. május 1-jén a Szabad Kezdeményezések Hálózatát. A feltartóztathatatlan pártosodás jeleit érzékelve később Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) néven hozták létre saját szervezetüket. 1988-ban az ellenzék befolyása már nem százakra vagy ezrekre, hanem tízezrekre terjedt ki. Erről tanúskodott az 1988. március 15-i budapesti tömegdemonstráció, amelyen mintegy 10-15 ezren vettek részt, valamint a Magyar Demokrata Fórum taglétszáma, amely 1988 végére elérte a 10 ezer főt.¹³

Az állampárt bomlása

■ A társadalom csöndes elégedetlenkedése és az ellenzéki szervezetek „hangos” aktivitása mellett a kádárizmus hitelvesztésének eklatáns jele volt a párvezetésen belül kiéleződött ideológiai harc és magának Kádárnak a bukása is. Ezt tekinthetjük a rendszerváltozás negyedik okának. A szétesésnek indult pártot és az ellenzékiekkel gyakran együttműködő kritikus pártértelmiséget 1988 elején Kádár és a mögötte álló „régí gárda” több figyelmeztetésben részesítette. A lavinát azonban többé nem lehetett megállítani. Az 1988. május 23–24-re összehívott rendkívüli pártértekezlet a vezető testületek teljes átalakítása mellett döntött. A 13 addigi PB-tagból a küldöttek mindössze 3-at választottak újjá. Beválasztották viszont Nyers Rezsőt és Pozsgay Imrét, akik a pártelit legelkötelezettebben reformbarát újítoi voltak. A párt első titkárává az élre törő Grósz Károlyt választották, a meglepett és megalázott Kádár pedig az újonnan létesített és hatalom nélküli pártelnöki pozícióval kényszerült megelégedni.¹⁴

Az új vezetés az 1988. július 13–14-i KB-értekezleten nézett szembe az egyre kilátástalanabb helyzettel. A testület beletörődött a teljes foglalkoztatottság feladásába, vagyis a munkanélküliség elkerülhetetlenségébe. Belátta azt is, hogy a tulajdonváltás, azaz az állami tulajdon legalább részleges magánosítása nélkül a termelékenység érdemben nem növelhető. 1988 októberében a parlament ennek alapján fogadta el az ún. társasági törvényt (VI tc.), amely engedélyezte az

állami vállalatok magántársaságokká alakulását. Ezzel visszafordíthatatlan folyamatok indultak el a társadalmi tulajdon összeomlása és a magántulajdonon alapuló piac- és versenygazdaság kialakulása terén.¹⁵ A pártvezetés és a közvélemény által vitatott másik nagy kérdéskör a politikai intézményrendszer reformja, azaz a „szocialista pluralizmusnak” nevezett elképzelés pontos mibenlétének a tisztázása volt. Azt az ellenzéki követelést, hogy a pártot a társadalom, a kormányt pedig az Országgyűlés ellenőrzése alá kell helyezni, erre az időre a párt reformerei is elfogadták. Tisztázásra várt azonban, hogy a hatalommegosztásnak ez a formája és az érdekek nyílt artikulációja az egy- vagy a többpártrendszer keretei között valósuljon-e meg. Grósz és a párt körülötte tömörülő technokrata vezetői az egypártrendszeren belüli pluralizmus álláspontját képviselték. Pozsgay, Nyers és a párt velük tartó radikális reformerei viszont már ekkor többpártrendszerben gondolkodtak.

Az új vezetés és az ellenzék viszonya ellentmondásos volt. A Nagy Imre kivégzésének 30. évfordulójára emlékező 1988. június 16-i budapesti tünetést, amelyen mintegy 400-an vettek részt, a rendőrség durván feloszlatta. Az erdélyi falurombolás ellen tiltakozó június 27-i tömeggyűlést, amelyen több tízezen jelentek meg, viszont engedélyezték a hatóságok. 1956 óta ez volt az első olyan nagy tömegmegmozdulás, amelyet nem a párt vagy szatellit-szervezetei szerveztek. 1988. szeptember 12-én felvonulhattak a bős-nagymarosi vízlépcső megépítése ellen tiltakozók is. Pozsgay Imre, aki nemcsak PB-tag, hanem júniustól a kormány államminisztere is volt, november 25-én bejelentette, hogy az MSZMP párbeszédet kezd az ellenzéki szervezetekkel. Röviddel ezután, november 29-én Grósz Károly viszont arról beszélt a budapesti Sportcsarnokban összegyűlt pártaktivisták és munkásór-parancsnokok előtt, hogy az MSZMP az egypártrendszer viszonyai között képzeletben el a politikai pluralizmust, s hogy „fehérterror” réme fenyeget.¹⁶

A pártvezetésen belüli megosztottságot tovább élezte Pozsgay Imre 1989. január 28-i rádiónyilatkozata, melyben az 1956-os „ellenforradalmat” népfelkelésnek minősítette, és egyben a többpártrendszer bevezetése mellett is állást foglalt. A Központi Bizottság február 10–11-i ülésén vitatta meg a Pozsgay nyilatkozata által előtérbe állított kérdéseket. Késhegyig menő vita után a testület végül bizalmat szavazott a kommunista reformpolitika szimbólumává magasodott politikusnak. Az ülésről kiadott közlemény hangsúlyozta, hogy a népszuverenitás és a jogállamiság elvéből kiindulva a Központi Bizottság folytatni kívánja a politikai intézményrendszer mélyreható reformját, s hogy a politikai rendszer pluralizálása az adott helyzetben a többpártrendszer keretei között valósítható meg.¹⁷

Átkelés a Rubiconon

■ A közlemény megjelenésekor az egypártrendszer ténylegesen már a múlté volt. A Magyar Demokrata Fórum és a Fiatal Demokraták Szövetsége után 1988 végén és 1989 elején számos más pártszerű képződmény jött létre. A Szabad Kezdeményezések Hálózatából 1988. november 13-án megalakult a Szabad Demokraták Szövetsége. Ezt november 18-án a Független Kisgazdapárt újjáalakulása követte. A Szociáldemokrata Párt 1989 januárjában, a Nemzeti Parasztpárt – Magyar Néppárt néven – 1989 februárjában szerveződött újjá. Az ún. történelmi pártok színre lépését a Kereszténydemokrata Néppárt április 2-i újjáalakulása tette teljessé. A pártok száma 1989 nyarára 30, az év végére 60 fölé emelkedett.

Az ellenzéki pártok és szervezetek 1989. február 17-i nyilatkozatukban üdvözlötték, hogy az MSZMP elfogadta a többpártrendszer mint a hatalomgyakorlás egyedül demokratikus formáját. Egyben – a lengyel példát szem előtt tartva – javasolták, hogy a párt és a kormány kezdjenek tárgyalásokat az ellenzékkel a hatalom megosztásáról és a demokráciába való békés átmenet módozatainak a kidolgozásáról. A hatékonyabb fellépés érdekében a legfontosabb nyolc ellenzéki szervezet 1989. március 22-én megalakította az Ellenzéki Kerekasztalt (EKA). Ezt megelőzően, 1989. március 15-én legalább százezren vettek részt az ellenzéki szervezetek immár senki által sem zavart megemlékezéseiben, miközben a hivatalos ünnepségen alig húszezren jelentek meg. Az ellenzéki megmozdulások csúcspontjaként Csegey Dénes, az MDF politikusa jelképesen lefoglalta a Magyar Televíziót, Cserhalmi György színész pedig felolvasta a 12 pontba foglalt, 31 ellenzéki szervezet által aláírt követeléseket. A megemlékezéseket és az ünnepi eseményeket a televízió egyenes adásban közvetítette. A magyar nép nagy tömegei számára a rendszerváltás programja ekkor körvonalazódott először.

1989 tavaszától lélegzetelállító ütemben peregtek az események, omlott össze a pártállam, és haladt előre az a folyamat, amely a modellváltáson túllépve immár félreérthetetlenül a rendszerváltás irányába mutatott. Az előremenedülés politikáját választva április 22-én feloszlott a KISZ. Május 8-án az ekkor már nagybeteg Kádár Jánost minden vezető beosztás alól felmentették. Ugyanezen a napon a Magyar Tudományos Akadémia rehabilitálta azokat a tudósokat, akiket politikai okokból megfosztottak akadémiai tagságuktól. Május 13-án a kormány felfüggesztette a negatív szimbólummá vált nagymarosi vízlépcső építését. Június 8-án Glatz Ferenc művelődési miniszter bejelentette az orosz nyelv kötelező oktatásának megszüntetését.

Az egész társadalmat megrázta Nagy Imre, Maléter Pál és társaik ünnepélyes újratemetése június 16-án. A kegyeleti aktus hatását fokozta, hogy július 6-án elhunyt Kádár János. E két szimbolikus tartalommal is rendelkező esemény félreérthetetlenül jelezte, hogy egy történelmi korszak a végéhez közeledett. A látványos eseményekkel párhuzamosan – 1989. június 13-tól szeptember 18-ig – a nyilvánosság kizárásával folytak az Ellenzéki Kerekasztal, az MSZMP és az ún. harmadik oldal (szakszervezetek, Hazafias Népfront stb.) tárgyalásai (Nemzeti Kerekasztal) a rendszerváltás alapkérdéseiről, illetve a leendő magyar köztársaság alkotmányos alapjairól. Ennek eredményeként kiáltották ki 1989. október 23-án a Magyar Köztársaságot, és rendezték meg 1990 tavaszán az első szabad választásokat. Az azóta eltelt időszak megítélése különböző. 1989 történelmi jelentőségéhez, amelynek lényege a kádári „puha” diktatúra összeomlása és a demokratikus átmenet játékszabályainak a kidolgozása volt, azonban semmi kétség sem férhet.¹⁸

■ JEGYZETEK

1. Moszkvából hazalátogatva 1946 telén tanítványai és bizalmasai körében Szekfű „egy új török hódoltságához” hasonlította Magyarországot helyzetét, és azt valószínűsítette, hogy ez az állapot nem 150 évig, hanem esetleg „évszázadokig”, illetve addig fog tartani, „ameddig a Szovjetunió tart”. – Hanák Gábor interjúja Kosáry Domokossal. Országos Széchényi Könyvtár. Történelmi Interjúk Tára és Kovács Imre: *Magyarország megszállása*. Bp., 1990, Katalizátor Iroda, 307–308.
2. Bennett Kovrig: *Of Walls and Bridges. The United States and Eastern Europe*. New York University Press, New York, London, 1991. 5–119. – Idézet a 117. old.-on.
3. Uo. 125. és Zbigniew Brzezinski: *Power and Principle. Memoirs of the National Security Adviser 1977-1981*. New York, 1985². 146–150. és 296–300.

4. Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1945–1982*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Gondolat Könyvkiadó, Bp., 1985. 546.
5. David K. Shi: *Missionaries for Democracy: U. S. Aid for Global Pluralism*. New York Times June 1. 1986. Vö. Bennett Kovrig: i. m. 181–182.
6. John Rees: *Az új imperializmus*. Eszmélet 9–10. (1991. május) 151.
7. A szovjet utódlás folyamatát és kulisszatitkait részletesen tárgyalja Kibicz Gyula: *Változások a Szovjetunióban?* Magyar Füzetek 18 (1987) 55–73.
8. Minderre részletesebben lásd Ilya Zemstov – John Farrar: *Gorbachev. The Man and The System*. Transaction Publishers, New Brunswick, Oxford, 1989. 105–177. és Stephen White: *After Gorbachev*. Cambridge University Press, Cambridge, New York, 1993.
9. Részletesebben lásd erre Romsics Ignác: *Félperifériától a félperifériáig. A magyar gazdaság 20. századi teljesítménye*. In: Uő: *Történelem, történetírás, hagyomány*. Osiris, Bp., 2008. 155–157.
10. *Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen*. KSH, Bp., 1996. 94–100., 194–211. Vö. Perczel György: *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza*. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 1996. 102–119.
11. Nagy Lajos Géza: *A kettészakadt társadalom*. Jel-Kép 1989. 4. sz. 55.
12. *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999*. II. Szerk. Romsics Ignác. Osiris, Bp., 2000. 396–407.
13. Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. Monográfia. T-Twins Kiadó, Bp., 1995. 318–460.
14. Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Rubicon, Bp., 2002. 71–79.
15. Közli *Magyar történeti szöveggyűjtemény...* i. m. II. 432–436.
16. Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás...* i. m. 98–107.
17. Népszabadság 1989. febr. 13. Közlemény az MSZMP Központi Bizottsága február 10–11-ei üléséről. – A határozat autentikus szövegét közli *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1985–1989*. Szerk. Vass Henrik. Interart Stúdió, Bp., 1994. 553–555. Vö. Tőkés Rudolf: *A kialakított forradalom*. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1998. 307–308.
18. Az 1989–90-es események nagyon alapos és részletes leírását adja Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Napvilág Kiadó, Bp., 2006. 359–547.

CSAPODY MIKLÓS

„ELTÜNT IDŐMRE LÁTOK”

Markó Béla: *Kufárok a templomban*

■ „Szeretnék visszatérni oda, ahol / sohasem jártam” (*Déjà vu; Már nem közös*), miközben „Kíváncszom / vissza oda, ahonnan el sem mentem soha” (*Közvers; Autóbusz Kufsteinba*). A költő újabb, ismét briliáns szonettben, arra emlékezik, „ami soha nem történt meg velünk” (*Hazafelé Annával*). Ami félszázados pályáján megtörtént, akkor kezdődött, amikor első verseskönyve, *A szavak városában* 1974-ben megjelent a fiatal írók Forrás-sorozatában. A gyermekkor csodavilága hamar elszűnyedt a múltban: „Málnaszemek érett illata / vérzi be emlékeimet” (*Alkony; A szavak városában*), a már a nyolcvanas évek elején felívelő pálya azóta az eltűnt idő felhalmozása a lét értelmezésének számtalan képi és gondolati változatában. Markó másfél évtizeddel első kötete után, a *Friss hó a könyvönben* (1987), majd az *Égő években* és a *Mindenki autóbuszában* (1989) talált végleg saját otthonra a szonett kötött formájú szabadságában. A *Friss hó...* szonettjeit a könyv szerkesztője, Egyed Péter ezzel ajánlotta: „A jellegzetes szabadversekhez szokott olvasó joggal kérdezheti Markó Bélától, hogy most vajon a szabadversről mondott le, vagy a szonettéről? [...] ez csak látszólag ellentmondás, hiszen a kötet ötven szonettjének fegyelmezett sorain is átüt a szabadvers lélegzetvételi és gondolati ritmusa.” Negyven év múlva, amikor Markó a hirtelen eltávozott költőtárs életművén át tekintett vissza a klasszikus formák történetére, azzal vett búcsút Kovács András Ferencről, hogy „nélküled csak Petrarcáig látok, / messzibbre nézni nem is akarok, / te sem hihetted, hogy reánk hagyod, / kit Berzsenyi hagyott reád, Horácot, // Szapphót, Catullust és mind-mind a többi” (*Költőhalál*). A korai szonettek után – a haiku és a szabadvers váltogatásával – a „tiszta” szonettkönyvek sora következett, legutóbb az *Amit az ördög jóváhagy* száznegyvenöt versével (2019). A *Kufárok a templomban* ötven remek darabja ezt a sort folytatja.

A könyv Markó első „ötven szonettje” után majdnem ötven évvel később jelképesen a második ötven: a *Friss hó...* kisalakú, puha fedelű szerény füzetkéjét töredező, rossz papírra nyomták a diktatúra utolsó éveinek papírinségében, a *Kufárok...* majdnem négyszer nagyobb formátumú, kemény kötésű, színes borítójú mutatós versalbum műnyomó papíron, nagy, elegáns betűkkel. Amellett, hogy kivételes küllemével is méltó alkalmat kínál a visszatekintésre, Markó lírájának újabb magaslata. Nem újabb számvetés, hanem a pályakezdés évfordulóján a hatalmas szonettkorpuszt reprezentáló válogatott versek gyűjteménye. Szinoptikus lírai napló-panoráma múlttal és emlékezéssel, fénnel, kerttel, tengerrel, Istennel. 2019–24-ben írott darabjai „régí és új versek”, pontosabban az *Amit az ördög jóváhagy* óta „kötetben meg nem jelent versek”. Nevezhetők fél évtized „szövegközi” szonettjeinek is, mivel egy időben születtek *A költészet rendeltetészerű használatáról* (2019) esszéivel, az *Egy mondat a szabadságról* (2020) és *A haza milyen?* (2021) szabadverseivel, a *Zsarnokra várva* (2022) esszéivel, a *Már nem közös* és az *Autóbusz Kufsteinba* (2024) újabb szabadverseivel. Hogyan olvassuk az újabb szonetteket, hogy önmagunkra találjunk bennük? A *Használati utasítás* előhangjának olvasáslélektani bevezetője az irodalmi művek újraolvasásakor végbemenő folyamat leírása figyelmeztetéssel. A verset a lélek fogja fel, a ráció értelmezi a régi élmény emlékének és a jelen valóságának találkozásakor. Az állandó változásban

nemcsak a holt betű a valóság része, hanem a befogadás és az értelmezés is, miközben a világ érzékelése az ember pillanatnyi lelkiállapotának függvénye: „Nem változik, és mégis mást jelent / minden mondat egy kiolvasott könyvben, / ha újraolvasod”, mert „magadban hordod // a változást [...] élettelen a szó, // mint egy tükör, s amikor belenézel, / mást nem mutathat, csak amit te érzel / és gondolsz éppen, kedves olvasó.” Az előhang nemcsak a könyvekre érvényes, hanem a „kép-versekre” is, amelyek a képzőművészeti alkotásokat formálják szonetté, újabb alkotássá. Markó ugyanis változatlan kedvvel műveli az ekphrasziszt, tízenyolc új festményszonettel toldva meg az eddigi több mint kétszázat. A Rembrandt, Vermeer és Chirico, Repin és Szerov, Csontváry és Nagy István mesterműveitől, az ismerős kortársak közül Aknay János, Kákonyi Csilla, Kopacz Mária képeitől ihletett verseket a megszokott katalógus-adatokkal látja el (a festő nevével, a mű címével, a keletkezés idejének, a kép anyagának, méretének, őrzési helyének feltüntetésével). Az erős intenzitású bölcséleti versek bontakozó drámájának valóságos helyszíne többnyire Marosvásárhely, visszatérően a görög versek megszokott nyári háttere, Nea Potidea teli napfénnel és a tenger háborgásával, néhányszor Pécs a Modern Magyar Képtárral, Moszkva a Tretyjakov Képtárral, Szentpétervár a Névával és az Ermitázzsal. Az elővers kivételével Markó most is megtartja a *Tulajdonképpen minden* (2010) óta többnyire a szonettkönyvekben követett időrendi keltekezést. A kötetben nincsenek ciklusok, a kompozíciót 1 + 49 költemény alkotja néhány, hangulati-tematikai összetartozásuk folytán párba állított, egymásnak felelő verssel.

„A vers elválaszt, és magunkba zár, / kettéoszt költőre meg olvasóra, / mert csak annak van szüksége a szóra, / aki más rímre, más ritmusra vár” (*A teremtés éjszakája*). A *Kufárok a templomban* virtuóz szonettjeiben az élmény és a gondolat, az idő, a fény, a szó és a csend mégsem elválaszt, hanem még közelebb hozza a befogadóhoz a behatárolt idejű létezés minduntalan felsejlő, ám megfejthetetlen értelmét, a szakralitást és a kor világát, a hétköznapiak rajzát, Istent a költőhöz, a költőt olvasójához. A markói létszemléletet a szokott fegyelemmel művelt klasszikus forma hordozza a gondolat és a forma harmóniájában. Az embert a könyv ritkán kimondott alapeszméje, a szeretet emeli ki a létezés formátlanságból, a megbocsátással megnyitva az utat az újrakezdés előtt (*Messzeség*. Rembrandt: *A tékozló fiú hazatérése*). Markó egyik jellegzetes paradoxonjában mégis feloldhatatlan ellentétbe kerül az Ige szentségének védelmezése és a feltétlen szeretet parancsa, mert maga Jézus szegül szembe vele, amikor a templomból kiűzi a kufárokat, akik „adtak-vettek, a pénzváltók asztalait és a galambárusok padjait pedig fölforgatta. »Írva vagyon, kiáltotta: Az én házam az imádság háza, ti pedig rabló-barlanggá tettétek.«” (Máté 4,12–13.). Erőszakhoz folyamodik, amikor „Nem volt elég a meggyőző erő? / A párbeszéd? A tárgyalás? A béke? / Mindez csupán a gyávák menedéke?”, mert „Az eredmény a fontos? / Miért nem megy másként? / Igen, ez a pontos, / bár nyers fogalmazás, a rímeket // ostorral igazítva, hogy kikergesd / őket. De ára is van a sikernek. / Megtagadtad, míg védted Istenedet” (*Kufárok a templomban*). A különös választás dilemmája a versben erkölcsi-bölcséleti intonációjú, könyvcímmé emelve, az evangélium mozgalmas jelenetében Jézus harcos fellépését idézve ítélet a korról a jelen tapasztalatával.

Az idő a szonettekben nemcsak kiterjedés, hanem verstárgy is, pedig „Semmi sem örök, / csak fent az ég és lent a víz. Derűt, // borút próbálgat, olykor mennydörög, / máskor nyugodt, de nem múlik, s nekem / ilyesmi kell most, ami végtelen” (*Görög minta*). Az idő ebben a könyvben is az emlékezés belső utazásának helyszíne; a tengerparton elhaló sirályhang mutatja, „milyen a jelen, / mert tudok róla, és még sincs velem, / s ha látok is, eltűnt időmre látok” (*Árnyak az Égei-tengeren*). Az emlékezés, a szerelem és a szeretet, a hiány és az elmúlás tudata éppolyan állandó, mint amilyen elkerülhetetlen a közeledő halál, a képzelet szabadsága mégis előbbre való az érzéki tapasztalásnál: az Olümposzon „réges-régen //

nyüzsögtek még a halhatatlanok, / aztán kihaltak. [...] // Mégis remélem, hogy nem volt hiába / sok gyarló isten, s hátha nem lehet / továbbra sem megmászni a hegyet, // és szükség lesz még a fantáziánkra. / Pedig ma már akárki fel tud menni. / De aki felmegy, annak nincs ott semmi” (*Görög hegy*). A élet egy pillanat, de lehet teljesség is, vagy a létezés emléke, mert „Elférhet két hangjegy között az élet, / csak tartsd vissza majd a pillanatot, / s akár egy ajtót, nyitva hagyhatod / a történetet, hol bárki beléphet // ebbe a hallgatásba”, két hang között pedig, mint a haikuban az idő a pillanat megragadásával „a hangközök / mégis tágíthatók, már-már örök / minden szünet, és nincsen folytonosság / [...] csak szaggatott / idő, s a halált várakoztat, / míg arcodat ecsettel sokszorozzák” (*Nincs folytonosság*. Vermeer: *A félbeszakadt zenelecke*). A tenger is maga az örök változás, „hiába képzelem, hogy visszavisz, / ahonnan jöttem, és hogy változatlan, // mit létrehív, s nem halhat meg soha, / mert ami volt, annak már nincs nyoma” (*Hiába képzelem*). A költő máskor a jelenből néz vissza a múltba, a partról a Néva vizébe, ahol a mélyben az elsüllyedt másik Szentpétervárt látja: „egy elmúlt város világít az éjben, / s magukra hagyott hintók serege / imbolyog ott lent” (*Orosz szonett*). A párversben ez a világ néz föl a jelenbe, ahol a látogató hiábavaló reménye, „hogy hátha lenről végre idelátszik / egy elsüllyedt világ, amely nekünk // is otthonunk, de nincs odalent semmi” (*Haza felé Annával*); „Soha / nem próbálok már semmiféle mércét // keresni a múltban. [...] ami van, nem emlék, / s nem is hasonlat már. Más lét. Más nemlét” (*Kidőlt akác*).

A kép és a gondolat a világ valóságos érzékelése a kinti és a benti, a lenti és a fenti világ képzeletbeli átélésével, amikor „belül / van minden, vagy ott sem, [...] nem rajtunk kívül történik, / ha történik akármi. Mintha végig / csak tőlünk függött volna, hogy fehér // a hó, mi hull reánk, holott a víznek / nincs színe. Kezdem hinni, hogy a színek / bennünk vannak. Akár a nyár s a tél” (*Belül van minden*). A melegen sugárzó, végül eltompuló színek, a felszikkázó napfény és a feketébe sötétülő árnyék nemcsak a képekkel folytatott párbeszédnek állandó kelléke. A lírai alany a nyárból őszbe forduló kert forgatagába vágyik, hogy részese lehessen saját idejének az „el nem múló színes képkeretben, // hol mostantól fogva minden közös, / a csontfehér, tollszürke, vérvörös”. Mindez mégsem állókép, mert „mozgásba rejtem // a sok-sok fölösleges részletet, / s hogyha belépek, már nem én leszek, / mert élek még, de múltamat felejem” (*Készülődés*. Kopacz Mária: *Kezdődik a tánc*). Mivel a fény és az árnyék ellentéte valamennyi szonettben jelen van, a fény jelentése a *Kufárok*... verseiben fontosabb, mint az eddigiekben, a zárt vagy végtelen tér és az idő képi látványában éppúgy, mint az év- és napszakokban, gondolati dimenziókban (*Halaldóság*), vagy a téli fa boldogságában, élet és halál okzerű összetartozásának elfogadásában: a téli tájban „látható lett mindenütt a lényeg, / hogy feketében ott van a fehér, / mert fény az árnyal mindig összeér, / s ha nincs halál, nem látható az élet” (*Ha nincs halál*. Nagy István: *Erdélyi táj télen*). A fény nem a halál hideg ragyogása, hanem az élet, a szeretet és az otthon melege, a megvilágosodáshoz vezető felismerés útmutatója, a természeti és az egzisztenciális létezés forrása, a múlt nosztalgiája, az elmúlást távol tartó boldogság reménye. A drámai jelenet sötét terében „egyetlen arc világít a képen, [...] meg-megszakad / a félhomály s a fellobbanó fényben / jól látható, hogy apa és fia / megbonthatatlan tömbbé olvad össze” (*Messzeség*), „nem szűrhatják át a csillagok / a lámpafényt, amely a messzeséget / elrejt előlem” (*Éjjeli ég*). Egy másik képen „ez még a dél, és nem látni sehol / egy leheletnyi árnyékot mögötte, / [...] a tépett virágban / egy-egy nyaláb kialvó napvilág van” (*Kívánság*. Repin: *Őszi csokor. Egy lány portréja*); „este jön föl // a nap a versben” (*A teremtés éjszakája*), amikor „tele van fénnel, / és véges-végig látható az éjjel” (*Ami mögötte van*), „külön van minden, / nincsen iránya, és árnyéka sincsen, / mossa a nap a part menti utat” (*Nincsen árnyéka*), „Lent a vízen már a nap, de fent még / megcsillan a fény a sirályok szárnyán. / [...] Cs-

pa visszfény. Csupa visszaverődés” (*Görög tanulság*). A könyv egyik legszebb versében, a *Halandóságban* Jézus születésekor a fény és a csoda áll szemben a hiány sötétjével: „nélküle nincsen / az égvilágon semmi, csak sötét, / de megvilágítja anyja ölet, / s általa lesz a semmiből minden, / [...] még nem tekint / reánk, csak megkísérel végre formát // öltetni, s most történik meg vele, / amire vágyott már, egy fekete / öröklét helyett fényes halandóság.”

A lírai önreflexió legfontosabb eszköze most is az alkotási folyamat bizonyos elemeinek asszociatív képi-bölcséleti beleszővése a szonett drámájába, a nyelvre és az írásra, a szóra és a versre való gyakori utalás. Szavakkal méri a költő a múlt időt is: „ha rendelt időmből mégis kilépek, / s majd néhány szóval később érek véget” (*Verstan*). Nem feltétlenül ellenpólusként, de jelen van a hang és a zene, a madárdal és a csend is (*Nincs folytonosság, Verstan, Összhangzattan*). A verscímbe foglalt állítással szemben a folytonosság (állandóság) mégis létezik az élet továbbadásával és az ember vágyainak ismétlődésével; „a szétszórt betűk / csak együtt adnak értelmet a szónak, / mert kint az élet, és bent a halál, / akár egy abbahagyott hosszú mondat, / amely régóta folytatásra vár” (*Ismétlődés*). Az esőtől, vihartól tépázott vadceresznye virága „nem múlik el, hanem folytatódik // valami másban, ízek, illatok / idézik később, vagy naiv vagyok, / s a helyünk, mint a seb, végül beforrik?” (*A tegnapi csoda*), és bár a tél „darabokra szaggat, / míg mondatainkból szavak maradnak” (*Erdélyi színek*. Kákonyi Csilla festményeire), addig is, mint Lázár feltámasztásakor, „csak a hozzánk intézett szavakban / élünk” (*Véletlen halál*). A szó az eszköze az Isten keresésének is, mert „nem lehet / elválasztani tartalmat és formát, / ahogy felépítik, aztán lebontják / a hullámok mindegyik versemet, / be kell látnom, hogy míg a szótár véges, / nem férek hozzá Isten lényegéhez” (*Vissza az Égei-tengertől*). Egy váratlan fényjáték látványemléke szent és profán, transzcendens és érzéki egybeolvadása, az evilági megszentelődése az élő felidézésével a halott test által: „Mint Jézus-szobrok nyers erotikája, / ha a falusi templomablakon / besüt a nap a néma orgiára, / s fehér vetítövászon-falakon // vibrál a kép, [...] úgy nézik a keresztet, / hogy együtt van most rajta a gyönyör / és szenvedés, egyetlen pillanatban, / [...] ami van, csak az van, / pucér betűk a megszentelt szavakban” (*A költészet értelme*). A versben „minden fordítva van, utánanyúl sz, / de ami felemelt, most visszahúz”, és ahogy a rézlemezbe karcolt világos vonal a levonaton már fekete rajzolatot mutat, ha „árkot karcolsz acélszeggel, / a kész művön majd kiemelkedik, / s ami gyötör ma, holnap megsegít” (*A teremtés éjszakája*). A lírai alany a tavaszi kertben a természettel azonosul, a hanggal és a látvánnyal, a rigófüttel és barackvirágzással (*Hátha valaki*), vadceresznyével, körtével, meggyel és a kifesző virágú liliomfával, a teljes pompában megjelenő díszfa jellemzése a szinte erotikus látvány előtti hódolat, belefoglalva az erőszakos álszent megbélyegzés kritikáját is: „nem volt kislány, de felnőtt, rózsaszín / szépség lett egyből a magnólia, / [...] // mert táncol úgyis telt idomain / a fény, tiltott könyv, tépett fólia, / s mint Gioconda, nem szégyelli, hogy boldog” (*Kalauz egy festményhez*).

A változás nemcsak pusztulás és megújulás, a természet örök körforgása, hanem fájdalom is, a bizonytalanság és örök veszteség terhe: „megpróbáltam álmodban végigélni, / hogy mi jön még. Hiába. Amikor // úgy tűnik, hogy rátok találok végre, / senki sehol. Valami szörnyűségre / gondolhatnék. De nem. Csak valahol // eltévesztettem az irányt. Vagy éppen / ezért is kell álmodnom. Hogy megértsem, / nem túlfelől van a menny s a pokol” (*Nem túlfelől*); „Merre vannak, akik hazataláltak? / Már nincs ott ajtó. Nincs terített asztal. // Ennyi hazám volt csak. Napfény egy szárnyon. / Hogy szerethessem, messziről kell látnom. / [...] / Akár a villámlás utáni dörgés. / Ami elmúlt, csak az hallszik idáig” (*Görög tanulság*). A Balla Zsófiának ajánlott *Az a hazánk* az ugyancsak neki címzett *Írtál egy hazát* (*Már nem közös*) ismétlő párverse: „hazát írtál nekünk. Szerethető hazát” (*Írtál egy hazát*), amely „Velünk marad? El sem rabolható? / Le sem igazható? Nincs róla tér-

kép? / Csak ott belül? Mint láthatatlan mérték? // [...] Kívül-belül hibátlan ritmusok. / Ahogy a szél, ahogy a lomb susog. // Ilyen hazát! Verseket! Könyveket! / Mert aki szól, annak lesz igaza. / Ahogy írunk, úgy találunk haza” (*Az a hazánk*), mert „akárhol leszel, úgyszintén itt leszel” (*Nyitott bőrönd*. Kákonyi Csilla: *Exodus*). Egy görög élmények ihlette képre írott szonettben a mitológia mutatja a jelent: bár a királylány és a nőrábló nem vágnak egymásra, Európé sorsa a kietlen északi tájon Zeusz kezében van, „senki másától nem függ majd, hogy milyen / lesz eljövendő otthona”, mert (világpolitikai értelmezésben, öt évvel a Krím orosz megszállása után) „mi kiegészül, az ki is elégül” (*Hideg égbolt*. Szerov: *Európa elrablása*); „Nem tudom, úgy gondoljak-e a hazára, / mint az isteni bika hátán / egyszerre jajgató és örvendező / Európéra” (*Hófolatok*; *Már nem közös*).

Az elmúlás rezignációja fizikai tapasztalat, előérzet és lelkiállapot: már „fogy belőlünk is a nappal” (*Görög tanulság*), „még kevés // a pusztulás körös-körül, csupán csak / egy pillanat valahol legbelül” (*Kívánság*), de „Hosszabb a nappalunk. Az éjjelünk / mind rövidebb” (*Mínél tovább*). A halálról „azt hittem, elkerülhetetlen. Kivétel / lehettem volna. Hátha csak telik, / de mégsem múlik el az élet. Éjjel- // nappal ezen dolgoztam. Ne lehessen / majd abbahagyni”, ám megszűnik lassan a kint, a bent, a fent és a lent, mert „mégis minden változik, / hogy tükre voltam. Mert leáldozik / persze, de már tudomást vett magáról” (*Rossz végem lesz*). A költő képzelete szerint a végzet nem törvénytörően elkerülhetetlen, „nem tudjuk, lesz-e végítélet, / de rajtunk múlik, hogy ki hova áll, // ha választani kell, s testünkbe zártan / csak tőlünk függ, mi történik velünk, / leszünk-e még, s amikor nem leszünk, / nem bízhatunk akkor sem a halálban” (*Véletlen halál*). Az emelkedni vágyó lélektől elválík a lélek, a teremtésben rá szabott készruha, mert „maradékból raktak mindent össze, // drótból van a kert, papírból az ég, / s a közelség miatt a messzeség / elérhetetlen marad mindörökre” (*Közelség*), közben „morzézik folyton kétségbeesetten / valaki fent, de nincsen üzenet, // [...] minden csak akkor él, hogyha egészen // hozzám férközhet, s ennek ára van, / mert Isten réges-rég magára van, / s néha érzem is, már úgysem értem” (*Éjjeli ég*). Mint lélek a testtől, különválik a fütty a rigótól: a hang forrása lehull a földre, de a hang odafent marad, mint a múlt elfelejtett emléke; a halált azok sem kerülhetik el, akik a szabályokat elvetve úgy hiszik, hogy örökké élnek: „Akik a kötött formát megtagadják, / azt remélik, hogy hátha nem talál / szabott keretben rájuk a halál, / mintha a romló testet odahagynák, // ahogy egy pillanatra legalább / a rigót is a fütty, mivel lehullhat / az ágról a madár / [...] // mert nincs a hangszer, de még zeng a reggel” (*Verstan*).

A teremtés a születés és a pusztulás örök ismétlődése: Isten minden virága úgy hiszi, „örök, míg nyújtózkodik, aztán lepörög, / s mégsem nyugszik le végleg, ami felkel, / Uram, és én sem általed vagyok, / mert él a kép, bár a festő halott” (*Más-más anyagból*. Csontváry: *Mandulavirágzás*). A teremtés célja és értelme az ember, ám a „sors nélküli örökkévalóság / éppen hogy bennem lelte meg a sorsát, / s már rég nem ő a válasz, hanem én” (*Mulandóság az Égei-tengeren*). A költészet mitológiai toposza szerint a test halálát legyőzi a szerelem, a metafizikus festészet remekén az által, hogy a geometrikus térben álldogáló színes, szögletes, arctalan bábu „magukra / leltek egymásban, közös sorsa van // már mindkettőnek [...] győz a halálon az egyformaság” (*Győznek úgyszintén*. Chirico: *Hektor és Andromakhé*). Vagyis a halál úgymond megcáfolható (*Költőhalál*), de nem távoltartható vagy elhalasztható, a gyász vesztesége pedig a hiány fájdalma. Amikor elpusztult a kert korhadt vadcsereznyefája, melynek keserű termését csak a költő és a család kutyája szerette, kidőlt, bár „Nem teljesen magától. / Segítettünk neki. Mert aki ápol, / el is takar. Tovább nem lehetett // nézni, hogy küszködik. A mosolya / volt egykor sok kibuggyanó gyümölcse. / Most pedig egyre inkább csak a könnye. // Elpusztult már a kutya is. Soha / semmi sem lesz többé olyan. Nem másra / törekszem én, csak erre a hiányra” (*Csak a hiány*).

RANCZ MÓNIKA

A MÚZEUM HELYE

Kísérlet egy gadameri gondolat újrányítására

A gadameri felvetés

■ Hans-Georg Gadamer az *Igazság és módszer*ben éles kritikát fogalmaz meg a múzeummal mint a képek helyével szemben.¹ A múzeumban, szól a kritika, az az esztétikai tudat munkál, amely a műalkotást elszigetelt eredeti működésének életvilágától, és ezzel együtt egy olyan beállítottságot követel meg a művekkel szemben, mely a pusztá szemlélésben jelöli ki a befogadás aktusának tétjét. Az elizolált esztétikai tárgy mentes azoktól a történeti-konkrét létvonatkozásoktól és élő-keletkező folyamatoktól, amelyekben egy mű jelentést és jelentőséget nyerhet. Az esztétikai tudat létesítette fehér kockákba – éppen a tiszta szemlélet kedvéért – zárva megszakad a hatástörténeti játék, és a műalkotást az elmúlt, tehát a nem aktuális státuszába helyezi.

Gadamer nem a művek szemléletének és megőrzésének jelentőségét vitatja, hanem azt a helyet kérdőjelezi meg, amelyet a modern esztétikai kontextusban az elnyerhet. Rámutat arra a sajátos illúzióra, amit a múzeum mint gyűjtőhely teremt. A múzeumi tér ugyanis – miközben látszólag a semleges kiállítótér környezetét kínálja fel – elrejtí saját gyűjtemény jellegét és eredetét, azt a tényt, hogy korábbi gyűjtemények gyűjteményeként működik, amik a maguk részéről „egy meghatározott, válogató ízlést tükröztek” – írja Gadamer –, szemben a modern múzeummal, amely „elpalástolja, hogy ilyen gyűjteményekből hízott nagyra – akár úgy, hogy az egészet történetileg újrendezi, akár úgy, hogy a lehető legátfogóbbá egészíti ki magát”.² A nagy intézmények saját univerzalitásuk vagy reprezentativitásuk igazolására azt a látszatot keltik, mintha itt szimultán össze volna gyűjtve mindaz, amit valaha művészetnek tartottak, és ezzel egyúttal művészetként is kategorizálja azt, ami terébe kerül. Így a művek egyszerű egymás mellé rendezése elrejtí a gyűjtés esetlegességét, ízlésvezérelt jellegét. A művek ideje a múzeumi totalitássá merevedik, amely látszólag mindent felölel és szemlélhetővé tesz, amit másfelől éppen történetietlenségbe süllyeszt az, hogy itt többé számukra már nem telik az idő.

Az esztétikai tudat izoláló működése a műalkotásoknak nemcsak történeti, hanem az esztétikai vonatkozásait is érinti. Súlyos választóvonal keletkezik a valós valódisága és a kiállítótér mesevilága, élettől való távolsága közé. A műalkotás pusztá élmény, kellemes vagy éppen kellemetlen benyomás, játszadozás, gyermekese. Ha a valóság és a nem valóság dichotómiája mentén különítjük el a műveket a „valódi” dolgoktól, akkor a múzeum válik e különös szféra kizárólagos terévé. Gadamer figyelmeztet: ha így gondolkodunk, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy felocsúdhatunk a műalkotások hatása alól, kijózanodhatunk varázslatukból, és ráébredhetünk a valós valódiságra.³ Ha pedig már nem vagyunk bűvkörökben, a művek egyszerűen elveszítik érvényüket, igazságukat. A szép látszatok világában a művészet elveszti – a hermeneutika számára központi kérdést jelentő – igazság lehetőségét, és dekoratívvá, történeti kuriózummá válik, amely már nem képes megszólítani bennünket.

Vesztőhely vagy egy új kezdet?

■ A múzeumi kiállítás tagadhatatlanul elválasztja a műalkotást attól, amit nem művészetként értünk meg. Az esztétikai tudat megkülönböztető tekintete meghatározza, hogy mi az, ami „csak művészet”, és mi az, ami már nem az. Bár beszélhetünk „múzeumfunkcióról”, arról a mediális szerepről, amit egy ilyen intézmény betölthet, amikor szelektálja, rendezi, kategorizálja, kiállítja és kutathatóvá teszi a műalkotásokat, mégis kérdés marad, hogy e megkülönböztető mozzanatok voltaképp megszüntetnek-e egy eleven viszonyt. A múzeum mint intézmény egyrészt megőrzi és bemutatja az alkotásokat, másrészt azonban megváltoztatja a feltételeket, amelyek között azok valamilyen helyet töltöttek be az életösszefüggésben.

Különösen élesen merül fel az esztétikai tudat kérdése az olyan művek esetében, amelyeket már eleve a képtári környezet viszonylatában hoztak létre. Tulajdonképpen a 18. századig ismeretlen az a gyakorlat, hogy képet alkossanak *pusztán* a múzeumi kiállítás kedvéért. A modern táblakép számára többnyire nincs előkészítve más hely, mint a múzeum vagy a galéria kontextusa. Ez lesz az az összefüggés, amiben minden egyéb vonatkozástól függetlenül megsejmelhetővé válik a mű. Így itt merül fel a leghangsúlyosabban a probléma: múzeumi használatában vajon a képnek milyen lehetősége van, hogy egy világegészhez, illetve ennek folytán egy igazságmozzanathoz hozzátartozóként értsük meg?

A kérdésre, ha teljes és kimerítő választ nem is adhatok, egy szempontot megemlíthetek, ami olyanként mutatja be a múzeumi kontextusban kiállított művet, mint amelynek helye és igazsága van. A hozzátartozás egy sajátos módjaként – az esztétikai tudat megkülönböztető intencióival szemben – a múzeumi összefüggésben való lakozás lehetőségét is felvethetjük. S hogyan vethetném fel ezt közelebből, mint egy konkrét műalkotás példáján?

Fontos először is hangsúlyozni, hogy a problémát nem az okozza, hogy különálló tér áll elő a képek számára, ami múzeumként elkülönül más életfolyamatoktól. A színház már az antik kultúra óta ismeri az olyan épületet, amit csak a játék kedvéért alakítanak ki, annak szükségleteit tartva szem előtt. Ugyanígy a vers szava is megkülönböztetődik annak a nyelvnek egyéb használataitól, amiben elhangzott. Gadamer érve szerint az elkülönülőzés bár szükségszerűen fennáll, másodlagos jelentőségű, ahhoz a hozzátartozáshoz képest, amit a művészet különállóságában is megvalósít.⁴ A művészet idézőjeles, „mintha” valósága révén egyrészt olyan játéktér és -idő jön létre, ami sajátos és csak rá jellemző, elkülönülő tapasztalatot nyújt, amibe a játészó maga is bevonódhat (ti. a gadameri nálalétbe), másrészt azonban ez a mindennapisággal kontinuuusként adódik, olyasmiként, ami folytatása annak, amit valósnak értünk meg, és éppen jobban érthetősége miatt fontos.⁵

A művészet igazságtapasztalatának feltétele a játék kettőssége. Innen persze még feltételezhetjük azt, hogy a játékmozzanatot akár a múzeumi tér is támogathatja. A probléma azonban abban áll, hogy az esztétikai tudat megsérti a játék két oldalát, amikor egyrészt a régi műveket történeti lenyomatként érti meg, olyasmiként, ami már nem kontinuuus a jelennel, másrészt az új esztétikai környezetben keletkező alkotásokat a „csak művészet” (tehát álom, illúzió, nem valós) státuszára szorítja. Így a funkciónak megfelelően a művek helye is csak arra való, hogy megőrizze, konzerválja, elszigetelje a műalkotásokat azoktól a terektől, amelyekben az élő beszélgetés zajlik azokról a kérdésekről, amelyek ténylegesen foglalkoztatnak bennünket. A múzeumfunkció illetén való túlajtása minden más szerep megszüntetését kívánja meg.

Talán innen már látható: mégis felvethető az, hogy a múzeum nem pusztán az esztétikai tudat játékötere, amiben az végrehajtja szélsőséges megkülönböztető munkáját. A múzeum lehet sajátos lehetőség arra, hogy a műveket ne pusztán egy tudat tárgyaiként, hanem igazságtapasztalatként érthessük meg. Ezt a lehetőséget

abban látom, ha megkeressük a múzeumtapasztalat időbeliségét, időbelivé tételének lehetőségét, amit a szerialitás jelenségében és az ismétlődés temporális aspektusában lelhetünk fel.

Az ismétlés hermeneutikája

■ Gadamer elemzésében az ismétlődés a művészet lényegi mozzanataként értett bemutatás jelenségéhez kapcsolódik: annak, hogy a művészetben valami előlép, lényegéhez tartozik, hogy újra és újra megtörténik. Természetesen „itt az ismétlődés nem azt jelenti, hogy a szó szoros értelmében megismételnek valamit, tehát valami eredetire vezetik vissza”.⁶ Ezzel szemben az ismétlődés ugyanannak újként való visszatértét jelenti.

A szerző megvilágító példája az ünnep: a periodikusan ismétlődő ünnepek minden alkalommal másképp zajlanak le; bár nem mondanánk, hogy egy másik esemény, ami független az előzőtől, mégis valami olyasmi, aminek megvan az egyedülállósága. Ugyanakkor az ismétlődések vonatkoznak egy azt megelőző alapító mozzanatra, egy kiinduló szituációra, mégsem annak pusztá másolatai. Az eredeti fennállás valamiféle indok, ami magyarázza a ma ünnepét.⁷ Ha ez így van, akkor nem csak az a kérdés, hogy miképp *volt*, hanem, hogy miképp van *most* a kortárs ünneplők számára. Következésképp az „olyan létező, amelyik csak akkor van, ha mindig más, radikálisabban időbeli, mint bármi, ami a történelemhez tartozik. Csak a levésben és a visszatérésben van léte.”⁸

A tranzitorikus művészetek⁹ bemutatójellege könnyen illusztrálható az ünnep példájának alapján. Azok ugyanis az ismétlés élő tapasztalatát hordozzák, mely minden újabb előjövételében szükségszerűen másképp történik meg. Ugyanaz, mégis más – ez a paradoxon, ami jellemzi az alkotás jelenlétét. Gadamer számára a kép – mint a példaszerű statuáris művészet – létmódja kapcsán épp az lesz a kérdés, hogy az ismétlődésben való megújulásnak van-e, és ha igen, miféle alapja van.¹⁰

Ha úgy gondolunk a képtárra, mint lehetőségre, melyben a képi ismétlés megtörténhet, akkor a funkcióját sikeresen kibővítettük a pusztá megőrzés feladatán túl is. A múzeumban a művek ugyan bizonyos elhatárolódáson mennek át, ami elválasztja azokat az élet más területeitől. Ugyanakkor ezzel egy időben többfajta összefüggést is nyernek kiállítottságukban (olyanokat, amiket a helyel korábban rendelkező képek sem birtokoltak, a múzeumi létüket megelőzően). Az ismétlődést több aspektus szerint igyekszem meghatározni.

Triviálisnak, de vitathatatlanak tűnik az első szempont, ami annak a nyugtázása, hogy a kiállítóteret az ismétlés szervezi: több mű kerül egymás mellé, melyek egyeznek a minősítésükben (mindannyian eredeti műalkotások). Többek között az indokolja, hogy megjelenjenek a képtárban, hogy mindegyiket egyaránt műalkotásnak tartjuk. Olyannyira erőteljes a múzeum minősítő hatása, hogy felmerülhet a gyanú, pusztán attól lesz egy tárgy műalkotás, hogy bekerül annak terébe. A sok különbözőnek az egymás mellé való sorolása magyarázza tehát az összegyűjtés intencióját; az a tudat lép fel, hogy ebben az elzárt térbe kizárólag azt fogjuk látni, ami *mű*. Ezt a meggyőződést az esztétikai tudat radikalizálja, amikor azt állítja, hogy amit látunk, az kizárólag *csak* mű. Ehhez képest a hermeneutika kinyithatja a kérdést: a műveket az tartja össze, hogy egyszerre többek is, mint ami e szűkös meghatározásban látható.

Következtethetünk ezután arra is, hogy a képtár maga több, mint a képek pusztá egymás után való sorolásának tere. A múzeum egyfajta helyként kezd el funkcionálni, amikor megteremti a lehetőséget, hogy a szemlélet révén részt vegyünk a mű tapasztalatában és összefüggésében. A nálalét megismétlődésének tere lehet a képtár, amelyben újra és újra másképp szólalhat meg a képi mű (de nem pusztán a néző szubjektív diszpozíciójának köszönhetően, hanem azért, mert maga az alkotás lép elő másképp). Az ünnep analógiájánál maradvá, a szent hely párhuza-

maként képzelhetjük el a múzeumot, amit arra jelölnek ki és avatnak fel, hogy a konkrét hely- és időfeltételeket biztosítsa az általánosan értett alkalom számára. Ebben mindig újként áll elő az, ami a liturgia rendjében lényegében azonos.

Harmadrészt mondhatjuk, hogy a múzeum ma a szemlélet felavatott helye, és bizonyítéka annak, hogy a mű bemutatásra szorul: a hely, ahová kerül, mediális tér, mely közvetít, és keretezi annak jelentőségét és jelentését. Következésképp a múzeum lehetővé teszi, hogy a művek szeriálisan forduljanak elő, sorozatokba és variációkba szervezve, és így összefüggve egymással. Sosem a véletlen irányítja az elhelyezés rendjét, hanem a gondos kurátori elgondolás jelöli ki az egyes képek helyét – ezeket a pozíciókat elfoglalva pedig a műalkotások önállóan össze kezdenek függni egymással, és irányítják a szemlélő mozgását. A múzeum voltaképpen lehetősége, amit a hermeneutika számára előirányoz, talán épp ebben keresendő: az ismétlődés helyét teremti meg, ahová visszatérhet a szemlélő a képekkel való találkozásra, mely képek sosem egy neutrális háttérben, hanem élő összefüggésben mutatkoznak meg, belehelyezik a befogadót abba a sajátos mozgás- és egyben vonatkoztatásrbe, ami csak a múzeumban teremthető meg. Ez persze nem ugyanolyan szerves elhelyeződés, mint egy használatba helyezett kép esetén (amit bizonyít, hogy a múzeumi környezetben könnyen át is helyezhetők a műtárgyak), mégis egy egyedi lehetőséget jelent, amit csak a képtár tud adni: annak látása, hogy a képek miképp vannak egymás között és egymással.

A múzeum mint a szeriálitás helye

■ A hozzátartozás e különös nemében minden múzeumba került kép részesül. Nézzünk erre egy példát. A Szépművészeti Múzeum gyűjteményének egyik alkotását fogom abból a szempontból megvizsgálni, hogy miképp találja meg helyét egy kiállításon. Vera Molnár magyar származású francia művész hat lapból álló sorozata, mely *Anyám levelei* címen ismert, a Szépművészeti Múzeum időszaki kiállításán volt látható 2024. április 25-e és szeptember 15-e között. Világos, hogy ezeket a műveket a múzeumi környezetbe nem egy korábbi lakozás állapotából telepítették át, nincs számukra egy eredeti hely, amelynek számára készültek volna. A hely számukra egy mindig újként kialakított, változó környezet és idő, aminek megalapítása kreatív, kurátori erőfeszítés eredménye. Azonban a képek itt saját szerepük betöltésében csakúgy, mint például egy templom szakrális közegében funkciót ellátó mű esetében, nem pusztán illusztratíván vesznek részt, hanem gyarapítják azt, amiben részesülnek. Számomra most éppen e második fajta részesülés válik kérdésessé.

A múzeum a grafikai tér 2023-as megnyitása óta rendszeresen állítja ki gazdag Grafikai Gyűjteményének darabjait időszaki kiállítások keretében. Szükségszerűség a gyűjtemény számára, hogy csak időszaki és ne állandó tárlatokat szervezzon, ugyanis a grafikai munkák többsége olyan érzékeny anyagokból készül, mint a tinta, a grafit vagy a papír, amit védelmük érdekében csak rövidebb időszakokra lehet kiállítani. A grafikai kiállítótér nagyszerű példája a múzeumban helyet kapó művek vándorlásának. Ezek időnként más konstellációban mutatják meg maguk, és útjaik során újszerű kapcsolatokba lépnek. Egy-egy jelentős időszaki kiállítás, mely több múzeumtól kölcsönözve alakítja ki a tárlaton látható képek sorát, lényegében új értelmi keretet állít fel az adott téma számára. Ebben a keretben a művek szeriálisan függnek össze, vagyis egymással valamilyen ismétlődő összefüggést mutatnak. E térben az egymástól világosan elkülönülő darabok újra és újra lefolyó egységbe szerveződéséről van szó.

A gyűjtemény második kiállítása a *Folyt. köv. Sorozatok, variációk, ismétlődő mintázatok a 16. és a 20. század grafikai művészetében* címet kapta, és a minket is foglalkoztató kérdést, a szeriálitást tanulmányozta. Ahogy a cím mutatja, a tárlat a választott témát egy kontraszt alapján mutatja meg, mely során két időt igyek-

szik egymással párbeszédbe állítani: a 16. század munkáit, amikor először érvényesülnek az önálló (tehát nem illusztrációnak szánt) szériák, illetve a 20. század grafikai sorozatait, amelyek újszerűségét az ipari sokszorosítás tényerése és a képalkotás forradalmian modern felfogása biztosítja.¹¹ A két korszak a sokszorosítás és a sorozatiság kérdésében egy-egy új paradigmát hozott, aminek megközelítéséhez a kurátorok, Bódi Kinga és Kardos Eszter művészettörténészek hangsúlyosan nem egy történeti perspektívát választanak, hanem a munkákat az összekapcsolódások és az oppozíció logikája szerint rendezik többdimenziós viszonyokba. A szerialitás témáját feldolgozó kiállítás maga is szerialitásokban gondolkodik.

A tárlat elsősorban a különböző nyomótechnikákkal készült munkákat helyezi előterébe, de más képzőművészeti alkotásokat is megmutat, mint a „sorozatművészet” részét. Megfontolandó a fogalom kiterjesztése egy szélesebb, az előbbieken javasolt irányba, hogy a múzeumfunkciót pozitív lehetősége felől megérthessük. A sorozatművészet a képtári összefüggésében állhat elő, abban a dialogikus térben, ami szükségszerűen rendet hoz létre, egy értelmi hálót alapoz meg a művek számára. Ez persze nem azt jelenti, hogy a képek ne fordulnának elő sorozatokban a múzeum terén kívül, hanem pusztán azt, hogy ott a sorozatiságnak van egy sajátos szerepe és hangsúlya. A szükségszerűség itt azt jelenti, hogy a művek az ismétlés, a variációk, a változatosság és a rendszerezett struktúrák folytán újszerű hozzátartozásokat nyernek el, aminek megalapozása minden kiállítás sajátos feladata. A képtár tehát, mivel sorozatokban állítja ki a művészeti anyagot, lehetővé teszi új értelmi dimenziók megalapozását, amit a művek önmagukban nem nyitottak meg. A művek hozzátartozása egy sorozathoz nem mellékes körülmény: a mű kapcsolódása egy gyűjteményhez és egy tárlathoz egy helyet alapoz meg számára. A hely a múzeumi összefüggésben egy eleven, dinamikus közeg, amely igényli az újszerű kapcsolatok állandó képződését.

A múzeum bemutatótevékenységének logikáját a sorozatiság határozza meg, mely játékra hívja meg a szemlélőt. A szemlélő tehát mint játészó bele van vezetve az értő tevékenységbe. A lehetséges összefüggések megértése azonban nem kizárólag saját teljesítménye lesz, hanem a múzeumi tér és idő fogja őt mozgatni. Az esztétikai tudatot akkor van lehetősége meghaladni, ha komolyan veszi a játékot, ami így több mint „csak játék” vagy „csak művészet”. Összegezve tehát a művek részéről egy sorozatviszony, a szemlélő részéről pedig egy játékviszony kiképződése lesz az a lehetőség, amit a múzeumi *hely* nyújt.

Térjünk át a sorozatiság meghatározására, ahogy a Grafikai Gyűjtemény kurátorai segítenek definiálni nekem. A katalógus azt bocsátja előre, hogy elsődleges „értelemben sorozatnak nevezzük minden olyan, több önálló elemből álló egységet, amelyben a részek egymással valamilyen szempont (tematikai, vizuális stb.) szerint összefüggnek”.¹² Ez a klasszikus értelmezés jelentősen kibővül a 20. századtól kezdődően: „ma a szerialitás ernyőfogalma alatt értünk minden narratív, kronológiai, tematikai, vizuális szériát, nyitott műegyüttest vagy zárt ciklust. Szeriális munkáknak tekintjük továbbá a szín-, forma- és témavariációkat, különböző kombinációkat, permutációkat, elforgatásokat, ismétlődéseket, repetitív megoldásokat, fázisátmeneteket vagy teljesen egyszerű, egymáshoz lazán kötődő, adott esetben a sorrendiségen szabadon változtatható egymásutániságokat.”¹³

A szerialitás rendkívül tág fogalmába az ismétlődés bármely formáját beemelhetjük, amely valamilyen keret egységes rendjébe hozza a repetitív formát. A rendszerszerű vagy rendszeres vizuális gondolkodás eredhet az alkotó vagy a kurátor tevékenységéből, nem kizáró jellegű, hogy a véletlent kihasználó alkotói folyamat vagy tudatos szerkesztés felelős-e a létrejött mintázatért. A szeriális alkotás felhívás a szemlélő számára, hogy ő maga ismerje fel az összefüggést, mely így nyitottak lesz akár az átértelmezésre is. Az értelem nyitottsága a rendszer bizonyos zártaságával kapcsolódik össze.

A szerialitás pontosan jelzi az ismétlés természetét: a korábbi paradoxonhoz fordulhatunk, az „egy és ugyanaz, mégis más” elvéhez. Az ismétlés ugyanis nem lehet a tökéletesen azonos produkciója; az egyes másolatok, amik létrejönnek, ugyanannak a másképp való visszatérései. Egy klasszikus sokszorosító eljárással készült alkotás sosem egyszerű másolat; minden ismétlés tartalmaz valamilyen eltérést, ami a darabot egyedivé teszi. Akár a használt anyagok, akár az elkészítés (például a festékezés vagy nyomtatás) folyamata különbséget fog tenni a sokszorosított példányok között. Csak a modern nyomdatechnika ígérheti a tökéletes azonosságok megvalósítását. De ez az ideál egy gép megvalósítása lehet; a maradéktalan azonosságban találni valami elidegenítő és embertelen vonást, olyannyira, hogy az ember által kalibrált gép többnyire maga sem képes létrehozni a tökéletes egyformaságot, és a példányok ugyancsak szeriálisak, másolatlétükben különbözőek lesznek. A modern művész a kombinációk, variációk és az ismétlődés különböző neveit a képi rend előterébe emeli, gyakran a figuralitást nélkülöző képeken a ritmikus formákból alakítja ki a látványt. Úgy tűnik tehát, hogy a szerialitás az eltérők egységét és az egységbe rendeződés ritmikusságát jelenti.

Az ismétlés levelei, levelei, levelei

■ Nézzük meg közelebbről a grafikai kiállítás egyik központi darabját, amelynek tárgyalása által további következtetésekre juthatunk a szerialitás kérdésével kapcsolatosan. Vera Molnar műve centrális a fentebb elemzett kiállítás szempontjából már az elhelyezése folytán is: épp a határvonalat képviseli a régi és az új alkotások között, mintegy elválasztó a két beidézett kor számára, hiszen közvetlenül a 16. századi művek után következik, tőle indul a modern sorozatművészet alkotásainak sora.

Az átvezető jelleg másodsorban technikájában is visszaköszön: a hat egyesével kiállított lap szitanyomattal készült, ami egy hosszú történettel bír, de a modern művészek által is igen kedvelt sokszorosító technika. A szitanyomat még egy kézi vagy gépi eljárás, amely a modern nyomtatási technika automatizált, digitálisan vezérelt rendszerei előtt létezett. A mű azért lesz végül is radikális határjelenség, mert az eredetijét, amelyről a nyomatok készültek, számítógépes tervezéssel hozta létre az alkotó, ami alapján a kiállításon is látható szitanyomatokat állította elő.¹⁴ Az *Anyám leveleinek* lapjai tulajdonképpen két technikát és ezzel két időt ötvöznek úgy, hogy mindkettő teljességében jelen van.

Az átmenet harmadik formája a képen látható tartalmi elemeket érinti. A hat lap mindegyikén szorosan rendezett, sorokba állított mintázatokat látunk, amelyek az emberi kézírásra emlékeztetnek. Erről a cím is biztosít, amikor úgy értelmezi a betűket nem tartalmazó, pusztán rendezetlen vonalak ritmikus ismétlődését magába foglaló képet, mint egy levél sorait. A kettőség ebben a mozzanatban is utolérhető, ami harmadszor is átvezető jellegűvé teszi a kiállításon belül ezt az alkotást: szó szerint az emberi kéz nyoma látszik – legalábbis megidézettként – a művön (ahogy ez minden régi művet jellemez a tárlaton), míg az teljes mértékben egy gép megvalósítása (ami csak az új művek számára lehetőség). Molnar műve a két világ között fekszik, megjelenítve a két időt, ami hozzájuk tartozik.

Az *Anyám leveleit*, csakúgy, mint ahogy a kiállítást magát, a kontraszt szervezi. Eddig láttuk, hogy a régi és az új, az emberi és a gépi, az idegen (kézírás) és a saját (újraalkotás) pólusai jelennek meg. Ebbe a felsorolásba illik az a tény is, hogy a hat lap fokozatosan sötétedő tintával írt sorokat mutat, ami eredményeképpen három világoskék és három sötétkék képet kapunk. Ugyanígy graduálisan változik az „írás” rendezettsége is, a szabályosnak tetsző soroktól az egészen kaotikus írásképig mozdul el. Ellentét áll fenn a képen azért is, mert miközben az emberi kézírást imitálja, voltaképpen egy algoritmikus folyamat eredménye. Molnar alkotómódszere ugyanis abban állt, hogy véletlenszerű vonalakat generált számítógépes

program segítségével. Már-már ironikus szembeállítás ez, amiben egymással feszültségbe kerül a nyelv értelmessége, mely az írásban kifejeződik, és az algoritmus teljes mértékben esetleges formagenerálása.

A számítógép tudattalan, mechanikus működtetése eredményezi az írásképet, ami meg tudja idézni azt a szubjektív és élő nyelvet, amit az ember a levelezésben használ. A levél „szavai” voltaképp képként realizálódnak az alkotásban, mintha távolról és kissé hunyorítva néznénk rá, hogy ne maguk a leírtak, hanem azok vizuális hatása beszéljen. A levél műfaja azért is olyan mélyen személyes, mert az írás módja maga is jelentőségteli: jelzi egyrészt az egyén csak rá jellemző vonalait, ahogy megrajzolja a betűket, de mutatja azt a lelkiállapotot is, amelyben a mondotak megszületnek. A kéz apró remegését, az egyedi íráskészség vonalait, a hangulatok nyomait, a testre érzékeny írás formáit Molnar az algoritmus véletlenszerű generatív munkájával adja vissza.

E paradox jelleg a hiány jelenségének többszintű megteremtéséért lesz felelős. A hiány első vonatkozása az emberi alkotó kezé, melynek fizikai jelenléte oly sokáig nélkülözhetetlen volt a művészet számára. Molnar alkotásának fondorlata, hogy a gép mechanikus jelenléte mégis a személyes és szubjektív megalapozójává válik, a véletlenszerű mozzanat egy akarattal bíró szellem nyomaként tűnik fel. A mű ellenállást fejt ki a gépi eredetű művészet leértékelésével szemben. Ezzel együtt azonban a kompozíció és a hagyományos figuratív ábrázolás hiányával is szembesít, olyan technikával dolgozik, amely bár leveleket mutat, nem áll másból, mint kusza vonalakból, amelyeket papírra nyomtat. Csak a szemlélő értő teljesítménye, hogy mégis *mint valamit* látja meg a képet.

Másodrészt a képen a hiányzó emberi kéz mint az emberre való emlékezés idéződik be. A címmel összhangban egy hiányzó anya jelenik meg, aki levelet ír, mert nincs jelen, messziről küldi saját magát helyett írását. Talán már levelet írni sem tud, és éppen ezért kell e technikai megfogalmazásban újrateremtteni őt. A kép mint emlékhely a hiányt nem oldja fel, nem pótolja és teszi semmisé a távolságot, hanem éppen ekként teszi láthatóvá: halottként, máslétként, átváltozottként tárja fel.

A harmadik hiányforma rögtön az előbbihez kapcsolódik: a múlt idő az írásképp változásaiban áll elő. A kézírás fokozatos rendezetlensége a levélíró fokozódó lelkiállapotát fogalmazhatja meg, azt az utat, amit bejár a világos és átlátható formától egyfajta kaotikus, zavart állapotig. Nemcsak a betűk vonallá való átalakulásában adódik a jelentésvesztés, hanem a képek egymásutániságában is előáll az értelem fokozódó halványulása. A folyamatot a kiállítás látogatója maga is átéli, hiszen a tér kialakítása olyan, hogy a lapokat nem tudja egyetlen pontról kényelmesen belátni. A képek úgy mozgatják őt, hogy magának is el kell vonulnia az egyes lapok előtt, meg-megállnia a különbségeiket latolgatva, majd rendre tovább kell mozdulnia a következő felé. A szemlélő tehát nemcsak térben, hanem időben is meg van határozva, elidőzésre van készítve.

A hiánymozzanatok megfogalmazása a műben a szintén több szinten jelentkező ismétlések formájában történik meg. Az alkotói folyamat két értelemben is ismétlésszerű. A művész édesanyjától az emigrálása után kapott, a vasfüggöny másik oldaláról érkező levelek alkotják azt a személyes tapasztalatot, amelyet később lefordít a gép nyelvére. Úgy nézi az édesanyjának – az idő teltével egyre olvashatatlanabbá váló – leveleit, mint belső, benne megképződő képet, amit mintegy megismétel és kivetít egy másik médiumban. De maga a létrehozás módja is ismétlésszerű: minden lapot mint egy-egy új kísérletet ír le, amelyben mindig másképp fogalmazza meg a levelek látványát.¹⁵ A Szépművészeti Múzeum tárlatán látható sorozat hatot emel ki az eleve nyomtatási technikával sokszorosított, vagyis megismételt művekből. A széria hat tagja egymást ismétli meg hasonlóságában előálló variációkban, de az egyes műveken is ritmikus, repetitív formákat látunk. Minden említett kontraszt egyúttal visszatükrözi a kiállítás logikáját is, illetve pozicionál-

ja a Molnar-képeket a teljes tárlaton belül, egy olyan kontextusban, amelyben minden darab egy egész vagy széria részének tekinthető.

A kísérlet lezárása

■ A kísérletben, hogy a múzeumból és a képtárról mint a művek helyéről új szempont szerint gondolkodjak, tudatosan nem léptem ki a hermeneutika által felkínált elméleti keretből, hogy más utakon jussak el a lehetséges megoldásokhoz. Úgy látom ugyanis, hogy az esztétikai tudat kritikájának kontextusában joggal fogalmazódik meg a gadameri felismerés a képek helyvesztettségéről, ugyanakkor éppen ez a kritika nyit lehetőséget arra, hogy továbbgondoljuk: létezhet-e olyan múzeumi helyzet, illetve maga a hermeneutikai szemlélet megengedi-e annak feltételezését, hogy megképződjön az a múzeumi tér, amelyet nem az esztétikai tudat határol be?

Egy lehetséges választ az ismétlés tapasztalata kínál, annak eseményyszerűsége és nyitott struktúrája révén. E mozzanatot szemléltetni mi sem mutatkozott alkalmasabbnak, mint egy szeriális műalkotás értelmezése, ami éppen egy az ismétlés jelenségét tematizáló kiállításon kapott helyet, ennek folytán pedig gazdagon szemléltetni lehetett az ismétlés sokarcúságát. Sikeres volt a kísérlet? Ha igen, akkor majd megismétljük.

■ JEGYZETEK

1. Lásd Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer*. Egy filozófiai hermeneutika vázlata. (Ford. Bonyhai Gábor) Gondolat Kiadó, Bp., 1984. 79.

2. Uo. 79.

3. Vö. uo. 77.

4. A hozzátartozás értelmi aspektusáról beszélve Gadamer kifejti: „Világossá vált: az utánzásban az utánzott, az, amit a költő alakít, amit a játékos bemutat, és a néző megismer, olyannyira nem egyéb, mint értelem, az, amiben a megmutatás jelentése rejlik, hogy a költői alakítás vagy a megmutatás teljesítménye mint olyan egyáltalán nem különül el. Ahol mégis megkülönböztetik, ott az alakítástól elkülönítik az anyagát, a »felfogástól« a költészetet. De ezek a megkülönböztetések másodlagos jellegűek.” Uo. 97.

5. A „mintha” játékanak e teljesítményét Veress Károly bontja ki részletesen egy tanulmányában. A szerző rámutat különösen a művészet játékaival szemben él az előítélet, hogy az egyfajta alternatív valóságot kínál, amely a fikció könnyedségével elszakad attól, ami reális és konkrét. Ugyanakkor lényegében minden játékszituációban fennáll egy csak a játék számára elkülönített tér (és vele együtt idő), aminek keretében felfüggesztődnek a szokásos szerepek és tevékenységek, a hétköznapi célracionális viselkedést felváltják a játékcélok. A hermeneutika újszerű meglátása az, hogy ez az elkülönülőzés másodlagos. Bár külön koordináták alapján állítódik fel a művészet világa, abban nem egy idegen vagy irreális lét nyilvánul meg, hanem az igazság egy kimunkált, világos, átlátható formája. Akár a játék, akár a műalkotás esetében a valós átváltozásával találkozunk, mely a maga átláthatatlan és zavaros voltából, ahogy azt a mindennapokban találjuk, világosságra kerül. Lásd: Veress Károly: A játék mint átváltozás. In *Uő.: Lehet-e másként élni? Életgyakorlati kérdések*. Korunk Komp-Press, Kvár, 2016. 102–124.

6. Gadamer: i. m. 100.

7. „A visszatérő ünnep se nem másik ünnep, se nem pusztá visszaemlékezés egy eredetileg ünnepelt valamire.” Uo. 101.

8. Uo. 101.

9. Gadamer megkülönbözteti egymástól a tranzitorikus és a statuáris művészeteket. A tranzitorikus műalkotás pusztán az időbeliségben létezik, az előadás pillanatnyiségében, a szó elillanó temporalitásában vagy egy mozzanat lefolytában. A mű létmódja a változásban-keletkezésben levés. Ez jellemzi az előadóművészeteket, a szavalt költészetet vagy a zenét. A statuáris művészet ezzel szemben anyagban fogan, térbeliségében nyílik meg egyfajta maradandó jelenlétben. Így példái lehetnek a festészet, szobrászat vagy más képzőművészetek. Gadamer azt kísérli meg, hogy e második típusnak is felvesse időbeliségét, s így a művészet tapasztalatát a maga *temporalitása* felől értse meg.

10. Vö. uo. 107.

11. Vö. Bódi Kinga – Kardos Eszter: *Folyt. köv. Sorozatok, variációk, ismétlődő mintázatok a 16. és a 20. század grafikai művészetében. A Grafikai Gyűjtemény Füzetek. Szépművészeti Múzeum, Bp., 2024. 5.*

12. Uo. 6.

13. Uo. 6–7.

14. Az elkészítés mikéntjéről maga az alkotó beszámolóját olvashatjuk. Lásd Vera Molnar: *My Mother's Letters. Simulation by Computer. Leonardo* 1995. 3. 167–170.

15. Lásd uo. 169–170.

BALÁZS IMRE JÓZSEF

KREATÍV ÍRÁS – MÁSKÉNT

**Molnár Krisztina Rita: *Ilyen kék virágok.*
*Személyiségfejlesztő írásgyakorlatok***

■ Aki valaha foglalkozott a kreatív írás tanításával, megélhette, mennyire bensőséges tapasztalat az, ahogyan a résztvevők megosztanak valamit önmagukból a többiekkel. Az írás technika is természetesen, és valamelyest tanulható. Erre a koncepcióra épült például Horváth Viktor *A vers ellenforradalma. A versírás és versfordítás tanulása és tanítása* című, 2014-es kötete. Az anyag viszont, amellyel dolgozunk közben, elsősorban a saját személyiségünk, a saját tapasztalatvilágunk, ettől rugaszkodnak el végső soron a fikciós történetek, versek is.

Molnár Krisztina Rita íróként, költőként, műfordítóként egyaránt aktív volt az elmúlt egy-két évtized magyar irodalmi közegében, szövegei empátikus, problémaérzékeny, távoli elemeket összekapcsoló jellegzetességeik révén keltettek figyelmet. Néhány éve *„Jól lenni” íróműhely* címmel vállalt írókurzusokat, különböző korosztályok számára. A résztvevők között az idők folyamán kamaszok és felnőttek is voltak. Ezeknek a találkozásoknak a nyomait őrzi az *Ilyen kék virágok* című kötet, amelyik a kamaszolvasmányokra szakosodott Tilos az Á Könyvek kiadásában jelent meg. Gráf Dóra illusztrációi, illetve az egyszerű, hozzáférhető leírások valóban megközelíthetővé teszik a könyvbe foglaltakat tizenévesek számára is. A szemlélet viszont, amelyik meghatározza a könyvet, lényegesen túlmutat azon, ami egyszerűen a kamaszokkal foglalkozó tanári-nevelői pozícióból következne. A könyv végső so-

ron azt mutatja meg, hogyan kapcsolódhat össze az önismeret útja az írás gyakorlásával. Az írás pedig a könyvben nem valamiféle grafomán nyomhagyást jelent, hanem mindannyiszor része és előzménye az elmélyedő rákészsülés. Molnár Krisztina Rita voltaképpen annak a feltételei közé is bevezet, amit az írás valódi elmélyülésként jelenthet.

A szerző megközelítése összhangban van a legtöbb kreatívírás-módszertannal abból a szempontból, hogy nagy hangsúlyt fektet az előkészületek, az ötletek összegyűjtésének fázisára. A könyv bevezetőjében ezzel kapcsolatban szerényen azt mondja, hogy „a könyv írásgyakorlatainak origója többnyire egy érdekes műalkotás, néha egy-egy természeti jelenség. Egy elgondolkodtató festmény vagy graffiti, egy szokatlan film, egy talán jól ismert vagy soha nem olvasott vers. A műalkotásokkal megismerkedni – az első fontos lépés az önmegismerő alkotás útján.” (5.) Ennél azonban lényegesen többről van szó. Molnár Krisztina Rita valójában egy teljes szemléletmódot ad át, amitől a könyv gyakorlatai valóban „személyiségfejlesztő írásgyakorlat” jellegűek. A könyv igazából figyelni tanít, a kilépésre a rutin keretei közül. Ezenkívül az egyedüllétre is, ennek pozitívumaira és szükségességére az elmélyült alkotáshoz. Tárgyi elemeiben, a figyelem irányait tekintve gyakran épít távol-keleti szemléletmódokra, mint amilyen a zen. Máskor az archetipikus képzetek (fény, fák, biz-

tonságot nyújtó védett belső terek stb.) segítik az elmélyülés fókuszait pontosabban megtalálni.

A kötet szépen őrzi a személyesség és a szakmaiság egyensúlyát. Példaként iktat be olykor, egy-egy fejezet végére saját írásokat, de korántsem tolakodó módon. A szövegek nem artisztikumokkal próbálnak lenyűgözni ezekben az esetekben sem, hanem éppen azt a finom határt próbálják éreztetni, ahogy az egyszerű megoldások egy-egy elem jó helyen történő, alig észrevehető kibillentésével a művészi reflexió terepévé változtatják egy-egy „feladat” megoldását. A személyes élethől vett példák pedig arra valók a könyvben, hogy megéreztessék: kinek-kinek a megélt tapasztalatanyaga a legfőbb támpontja, amire építhet.

Egy ilyen jellegű könyv ismertetésének nem célja, hogy konkrétan a feladatok jellegét részletezze, maga a kötet így összegzi, mit remélhet az, aki végigköveti a szerzővel együtt a felkínált utvonalat: „az írás révén megtaláljuk a szavakat, feltűnjenek részletek, eltűnjenek a kérdőjelek, megtaláljuk a történetet, megértjük, miért, rájövünk, hogyan, lássuk, mi volt, mi van, végre ne tartsuk magunkban, ami eddig nem talált utat kifelé”. (6.) Látható: a könyv a személyiségfejlődést elsősorban belső munka, reflexió, elmélyedés által gondolja elérhetőnek, és ezt kapcsolja gyerekként, kamaszként, felnőttként megélhető élethelyzetekhez.

A konkrétumok, elemek, amelyekről a gyakorlatok elrugaszkodnak, a már említett műalkotásokon túl gyakran kavicsok, növények, falevelek, tavak tükre, vagy olyan, bármelyikünk számára hozzáférhető tárgyak, mint egy párna vagy egy szék. A gyakorlatokban pedig újra és újra megismétlődik az, hogy valamiféle készenlét, „fél-refigyelés”, másra figyelés az, amire szükségünk van az íráshoz. Az elkalandozó agyműködés, képzelet lesz az, amire szükségünk van a kreativitás pil-

lanataiban – az, hogy merjük és tudjuk is használni az ebben rejlő potenciált.

Ugyanakkor – és ebben Molnár Krisztina Rita szintén követi azt a logikát, amelyet talán kivétel nélkül minden kreatívírás-kézikönyv: a szöveg csiszolása, véglegesítése munkát jelent, gyakran adatok, információk gyűjtését is egy-egy témával kapcsolatban. Ennek egyik jellegzetes példáját a könyv 57. oldalán találjuk, ahol egy szerepjáték kedvéért az alábbiakat kell megtennünk: „végezzünk egy kis gyűjtőmunkát: keressünk jellegzetes holland férfi- és női neveket, nyomozhatunk korabeli holland ételek, jellegzetes holland ruhaneműk után” – ilyen adatokra lehet szükségünk ahhoz, hogy fogódzókat kapjunk egy 17. századi, holland környezetben játszódó jelenet felépítéséhez. A kortárs információszerzés módszerei és médiumai realissá, személyre szabhatóvá teszik a hasonló belemélyedő munkát: ki-ki úgy alakíthatja ezt a rákészülést, ahogyan számára megfelelő. A könyv viszont jelzi: a komolyan vett játékoknak szabályai vannak, személyiségünk épülése munkát igényel. A megnevezés és az azzal kapcsolatos bizonytalanság persze egyaránt termékeny lehet egy irodalmi műben – épp ezt jelzi a könyv címe: „Ilyen kék virágok”. Egy Borbély Szilárd-vers enyhén módosított részlete ez a cím, Molnár Krisztina Rita a vonatkozó fejezetben pedig éppen arról gondolkodik el különféle megközelítéseket mutatva, hogy lehetnek olyan helyzetek, amikor egy megnevezett katángkóró, vagy máskor egy megnevezetlen, bizonytalan identitású kék virág az, ami a versbe talál. Mindkét megközelítésnek következményei vannak, ennek függvényében vet ki magából vagy tesz hangsúlyossá bizonyos elemeket a szöveg.

A szövegek nem „maguktól” tudnak mindent, hanem a befektetett csiszoló, kézműves munka, a türelem nyomai lesznek azok, amiktől megemelkednek.

A MAGYAR IRODALMI MODERNITÁS KÉTARCÚSÁGA A SZÁZADFORDULÓN

Szilágyi Márton: *Torlódások*

■ Szilágyi Márton *Torlódások* című kötete innovatív vállalkozás, mert a modernségképzeteinket lebontva, olyan tanulmányokat foglal magába a 19. század második felének prózairodalmáról, amelyek egyértelmű bizonyítékai annak, hogy a magyar irodalmi modernitás a meglévő tradíciókkal való éles szakításként való hagyományos értelmezésekhez képest inkább sajátos hagyományértelmezésként képzelhető el. Ebben az értelemben az interpretációk tárgyaül választott regények és novellaciklusok leginkább prózapoétikai szempontból való vizsgálatai rendre azt erősítik, hogy ezek ugyanúgy táplálkoznak a megelőző századok bejáratott poétikai elveiből, mint amennyire előkészítik vagy éppenséggel megvalósítják a 20. századi új eszmei áramlatokat.

A tanulmánykötet az 1870-es évektől a huszadik század első évtizedéig terjedő időszakból származó szövegekből válogat, tizenegy mű szoros olvasása révén bizonyítja az újragondolt modernitás kétarcúságát, miközben olyan alkotásokra hívja fel a figyelmet, amelyek méltatlanul merültek feledésbe vagy kaptak kevés visszhangot. A laza kronológiát követő írások keretes szerkezetben helyezkednek el: a kötetet nyitó két elemzés Jókai egy-egy művét veszi górcső alá, az utolsó tanulmány pedig szintén egy Jókai-alkotást helyez középpontba. Az említett értékezések Toldy István, Petelei István, Reviczky Gyula, Ambrus Zoltán, Justh Zsigmond, Tolnai Lajos és Lovik Károly egy-egy regényéről vagy novelláskötetéről szóló elemzését fogják közre.

A *Bevezetés*ben Szilágyi Márton először munkája ihletforrásait tárja az

olvasó elé, kifejtve, hogy műelemzéseit nagymértékben a koronavírus-járvány eredményezte, mivel a karantén nemcsak teret biztosított a fokozottabb elmélyülésre, hanem lehetőséget teremtett egy olyan egyszemélyes kurzus indítására is, amely során a kötetben tárgyalt műveket alkalma nyílt elidőzően elemezni, azokról kiemelten gondolkodni. Ennek fényében a szerző munkájára „egy olvasónapló-szerű tanulmánykötetként tekint, amely egy szeminárium műelemző tapasztalatait gyűjti egybe.” (12.) A bevezetőben Szilágyi műválasztásait is indokolja, és körülírja azokat a főbb irodalomtörténeti kérdéseket, amelyek köré a tanulmányok szerveződnek. Három fontosabb csomópontot emel ki, amelyek közül az első Eötvös József *A karthauzi* című regényének 19. századi művekben nyomon követhető rejtett hatástörténete. A második a 19. századi novellaciklusok kötetsszervező poétikája. Az utolsó kérdésfeltevés pedig a korszak irodalmának és popularitásának viszonya, amely szintén kapcsolatba hozható a vonatkozó művekkel. Az említetteket a címmagyarázat követi, amely a szerző szerint a bevezetőben kifejtett modernitás kétarcúságában és az ebből következő, egymásra torlódott irodalmi hagyományok feltárásában értelmezhető.

Az első csoportba tartozó nagyepikai alkotásokkal kapcsolatban a szerző egyik legfontosabb kérdése, hogy a századvég néhány művében milyen poétikai sajátosságokban követhető nyomon Eötvös József *A karthauzi* című regényének hatása? Az első ilyen regény Toldy István először 1872-ben megjelent, *Anatole* című alkotása. Szilágyi

Márton tanulmánya elején kifejti, hogy Toldy műve több regénytípusból is kölcsönöz elemeket, mivel azonban a szóban forgó regényben egy múltbeli esemény jelenbeli feltárulása szervezi a cselekményt, a szerző a legerőteljesebb előképként az analitikus regényt emeli ki. Ezt követően narratopoétikai szempontból veti össze a művet Asbóth János *Álmok álmódója* című regényével, majd a tanulmány további egységeiben amellezt érvel meggyőzően, hogy miért tekinthető Toldy műve több szempontból is a néhány évtizeddel korábban írt Eötvös-mű újraírásának. Így emeli ki példának okáért a főhős viselkedésének megváltozását, amely egy traumából kerül levezetésre; mindkét mű francia környezetben való láttatását, illetve az implicit intertextuális kapcsolat sokatmondó jellegét az utóbbi regény zárlatában. Ugyanakkor a szerző rámutat a két regény közötti különbségekre is, amelyek közül az egyik legfontosabbnak azt tekinti, hogy a 18. század végén keletkezett mű nem kezeli ironiával hőseit, ezzel szemben az *Anatole* már a regény felütésénél ezzel a narrációs technikával operál.

Szilágyi Márton kötetében az Eötvös-hatást Ambrus Zoltán *Midás király* (1891–1892) című művében is elemzi. A szerző az Ambrus-művet értelmező tanulmányában – amellezt, hogy megvilágítja, a cím poétikájának értelmezései miként fedték el a további interpretációs lehetőségeket –, nyomatékossítja, hogy az utóbbi regény főhősenek személyiségalakulását középpontba állító gesztusa nem csupán a korábban keletkezett művel való tartalmi összefüggést jelzi, hanem tudatos poétikai jelentőségű döntésnek minősül. A szerző a regény szerkezeti egységeinek görcső alá vétele után a művészlét – mint a regény egyik legfontosabb aspektusa – mibenlétét tárgyalja, majd a Midász-mitosz regényben feltűnő, ám hosszú ideig rejtélyként lappangó jellegére hívja fel a figyelmet. Végül az öntükrözőz motívumok tárgyalásán belül, a Sátánnal való párbeszéd kapcsán rávilágít egy olyan középkori tradíciókövetési gesz-

tusra, amelyet Goethe modernizált a *Faust*ban.

A második csoportban a szerző Petelei István és Justh Zsigmond egy-egy kisprózai alkotásokat összegyűjtő kötete révén érvel amellezt, hogy miért érdemes a pályakezdők műveiben feltűnő novellákat megszerkesztett egységként interpretálni. Szilágyi Márton a Petelei István 1882-es dátummal megjelent, *Keresztek* című novelláskötetét értelmező tanulmánya elején leszögezi: noha a kötet piaci értelemben nem volt sikeres vállalkozás, átgondoltságát és megkomponáltságát már az első kritikusok érzékelték és értékelték. A szerző ennek értelmében megvilágítja azokat a ciklusszervező elemeket, amelyek a *Keresztek* című kötet tudatos összeállítását mutatják. Az első ilyen lenyomat Szilágyi Márton szerint a szerzői intenció, ugyanis Petelei nem kívánta minden addigi írását fölvenni a kötetbe, hiszen kizárólag a budapesti lapokban közölt kisprózait gyűjtötte egybe. De a ciklus megkomponáltságának bizonyítékeként emeli ki azt is, hogy Petelei egy előszót is tervezett a kötet elejére, amelyet végül elhagyott, és egy csupán *Régi énekként* feltüntetett mottóval helyettesített. Emellezt a szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy a cselekményt szinte minden egyes novella esetén az életkudarok és az egész életet átható öncsalások szervezik; az árva jelző is több novellában feltűnik, ráadásul a halál ugyancsak domináns szerkezeti elemként tételeződik a történetekben. Ugyancsak figyelemreméltó aspektusként tekint a kötet sajátos lokalitáshoz való viszonyára – nemcsak azért, mert „a szöveg alakulástörténete a konkrét meghatározottságtól a körvonalazatlan kisvárosi lét koordináta-rendszerének az irányába mutat.” (95.), hanem azért is, mert mindez összekapcsolható a szerző szerint a már korábban említett Petelei publikációs stratégiájával is. Szilágyi Márton úgy véli, hogy noha a Mikszáth által bevezetett, novellaciklusokat érintő poétikai újítás egyértelműen ösztönzően hatott Petelei munkájára, fontos

kiemelni, hogy Petelei nemcsak épít a meglévő poétikai lehetőségekre, hanem tovább is gondolja azokat, mivel egyes megoldásaiban – hatástörténeti értelemben – több szempontból kapcsolódik egy-egy 20. századi író kötetének alapkoncepciójához.

Justh Zsigmond 1890-ben megjelent, *A puszta könyve* címet viselő kötetében Szilágyi Márton szintén a mikszáthi hatás egy sajátos újragondolását fedezi fel. A szerző ugyanis azt láttatja, hogy az irodalmi regionalizmus áramában született Justh-kötet újító jellegű nemcsak abból a szempontból, hogy egy olyan szűkebb régiót tüntet ki, amelyre korábban nem sok figyelem irányult, hanem azért is, mert Justhnál elődjéhez képest nem a közösség mint a mentalitást és a morált meghatározó erő a legfontosabb, hanem a kívülálló narrátor közösséggel kapcsolatban kifejtett reflexiói. Mindezt a kötet írója azért is tartja fontosnak kiemelni, mert véleménye szerint az előbbiekből kifejtettekből következik az is, hogy a justhi világban a táj mellett fontos aspektusként jelenik meg a felekezeti hovatartozás is. A szerző rámutat a Mikszáth és Justh művekben feltűnő hasonló poétikai megoldásokra, kiemelve azt, hogy ezek nagyon gyakran eltérő célokat tűznek ki. Ugyanakkor a két írói világ összehasonlításával az is célja, hogy hangsúlyozza: Justhra nem érdemes Mikszáth-epigonként tekinteni, hiszen az előbbi kreatívan viszonyult azokhoz a poétikai sajátosságokhoz, amelyek felé az utóbbi utat nyitott.

A harmadik csoportban a 19. századi irodalom és popularitás viszonyának kontextusában értelmezi a szerző a műveket. Pontosabban: olyan alkotásokat vizsgál, amelyek egy-egy későbbi zsáner korai előfutárainak tekinthetők. Az első ilyen mű Jókai 1872 és 1874 között íródott nagyepikai alkotása, a *Jövő század regénye*, amely a tudományos-fantasztikus irodalom körébe tartozik. Az 1852 és 2000 között, azaz a jövőben játszódó, ám valójában a saját jelenéről szóló regényt Szilágyi Márton Jókai legátfogóbb történelmi regényé-

nek tekinti, és ezt elsősorban azzal támasztja alá, hogy a mű sajátos történelemszemléletéből adódóan a történelem végére kérdez rá, és mindezt egy üdvtörténeti keretben elhelyezve teszi. Az imént kifejtettek bizonyítékaként és a mű további érdemeinek kiemelése érdekében Szilágyi a teljesség igénye nélkül azokat a tradíciókat, regénypoétikai elemeket és szerteágazó eszmetörténeti hagyományokat vizsgálja, amelyeket Jókai egyszerre képes működtetni művében. Így emeli ki például Jókai poétikai jelentőséggel bíró hősteremtési eljárását, amely Vörösmarty *Zalán futása* című eposzával hozható kapcsolatba, hiszen Habsburg Árpád és Tatragi Dávid kettős hősteremtése az Árpád és Ete közötti hasonló kapcsolódásra emlékeztet. De ugyanilyen távlatban tárgyalja a keresztény allúciónak tekintő elemeket, Jókai 18. század iránti érdeklődését, a csillagászati eredményekre való támaszkodást, amely a regény üdvtörténeti alapszerkezetét erősíti, vagy azt a korabeli regényhagyományt is, amely a birodalom ábrázolását helyezte előtérbe.

A második mű, amelyet a gyűjtemény szintén a fenti kategóriában értelmez, ugyancsak Jókaitól származik, és nem más, mint az útleírás valamint a kalandregény sajátos ötvözeteként is tekintett Benyovszky-regény. Az említett tanulmány, ahogyan azt az alcíme is jelzi, arra vállalkozik, hogy a Jókai-regény műfaji kérdéseit tárgyalja textológiai vetületben. A szerző először felhívja a figyelmet arra, hogy a Benyovszky-regény a Jókai életműben jól elhelyezhető, hiszen Jókainak több olyan műve is napvilágot látott, amelyek 18. századi emlékiratokból merítettek ihletet (*Rab Ráby*, 1879; *Két Trenk*, 1892; *Trenk Frigyes*, 1893). Nem mellesleg, azt is hangsúlyozza, hogy ezekben a művekben közös pontként emelhető ki Jókai 18. század iránti érdeklődése mellett a fogságból való szabadulás ígérete, és a szabadság mindent felülmúló értéként való megjelenítésének lehetősége. Ezt követően annak jár utána, hogy

Jókai milyen szempontból közelítette meg az említett művek alapjául szolgáló forrásokhoz képest eltérő módon a Benyovszky- emlékiratot, mindezt mi motiválhatta, és nem utolsó sorban mindennek milyen poétikai következményei voltak a regény egészére nézve.

Szilágyi Márton Mikszáth első regényét, az 1878-ban napvilágot látott *Apám üzen* című művét szintén az irodalom és popularitás viszonylatában tárgyalja, mivel a szerző szavai szerint Mikszáth már ebben a pályakezdő művében a bűnügyi regény mint „populáris regényszűzsé irodalmi teherbírását próbálta ki figyelemre méltó módon.” (77.) A szerző a regény prózapoétikai sajátosságainak kiemelésével hangsúlyozza, hogy Mikszáth későbbi nagyszerű műveinek témái, narrációs technikái, de még az anekdotakezelésének sajátos módja is megmutatkozik már e korai alkotásban. Ennek tükrében értelmezi példának okáért a rejtély feltárulásának folyamatát és ontológiai státusát, a bűn státuszát, az időbeli koordinátákat mint a poétikai megformáltság egyik funkcionális jellemzőjét, de a regény anekdotakezelését is. Ezenfelül a szerző a bűnügy megoldásának poétikai megvalósulásával kapcsolatban hívja fel a figyelmet a Mikszáth-műben kimutatható Edgar Ellen Poe-detektív-történetek modelljének követésére. Mindezzel pedig árnyalja a kritikai kiadásban tett, Mikszáth ihletforrásaival kapcsolatos megjegyzéseket.

Szilágyi Márton Lovik Károly *A leányvári boszorkány* című regényét a szórakoztató lányregény változataként értelmezi *Mutatio rerum* című tanulmányának felütésében. A szerző kifejti, hogy az először 1904-ben megjelent alkotás érdemét a korabeli kritikák leginkább a szórakoztató jellegében látták, nem mellesleg a szerző hangsúlyozza, hogy a mű egy olyan könyvsorozatban látott napvilágot, amely bevallottan az imént említett jellemzőt tűzte ki célul. Mindezek okán nem találja véletlennek, hogy fontos, de nem túl terjedelmes kihagyások után a művet még szerzője életében, 1910-ben kiadták er-

kölcsnevelő célokat szolgáló lányregényként. Ezek után Szilágyi Márton az expliciten be nem vallott, de egyértelműen felsejlő intertextuális utalásokat értelmezi a regényben, rámutatva arra – többek között –, hogy Sáros vármegye regénybeli megjelenítésében mikszáthi hatás mutatható ki, ugyanakkor a regény címe is egy korábbi elbeszélő költeményre (Zichy Géza 1881-ben megjelent művére) utal, amely ugyancsak előzményekkel rendelkezik (Mednyánszky Alajos német nyelvű munkája). A forrásként használt szövegek összefoglalása és a Lovik-regénnyel való összevetése után a szerző amellest érvel meggyőzően, hogy a koraujkori eredetű történet modern románcként éled újra Lovik regényében. Ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy a 20. század elején megjelent mű cselekményét az eredeti történetben olvasható dolgok megváltozása uralja, azaz a *mutatio rerum*.

Az utolsó csoportba a szerzőnek azok a műértelmezései tartoznak, amelyek az előszóban kifejtett irodalomtörténeti problémák közül egyikbe sem illeszthetünk, mégis tanulságos bizonyítékai annak, miként mutatkozik meg egyértelműen a modernitás kétarcúsága – azaz a különböző századok irodalmi hagyományainak egymásba fonódása – a századvég regényeiben. Ezek közül az első tanulmány Reviczky Gyula először 1884-ben kiadott, majd 1887-es dátummal újra megjelentetett, *Apai örökség* című művét tárgyalja. Pontosabban a tanulmány annak jár utána, hogy a mű első megjelenéséhez képest a szerző a második nyilvánosság elé bocsátáskor milyen okokból kifo-lyólag dolgozhatta át művét. Szilágyi Márton feltárja a két változat különbségeit, illetve azok természetét és megvalósulási formáit. Rámutat arra, hogy a Reviczky-életműben valójában két különböző, ám azonos címen megjelentetett szöveg található. Ugyanakkor azt is folyamatosan láttatja, hogy Reviczky művének változatai milyen magyar vonatkozású és világirodalmi hagyományokba illeszkednek, valamint annak

is utánajár, hogy milyen volt a regény hatástörténete. A tanulmány egésze pedig azt bizonyítja, hogy miközben új tendenciák uralkodnak a 20. századi szépirodalmi művekben, Reviczky regényei egyértelmű bizonyítékai annak – a szerző szavait visszhangozva –, hogy „milyen nehéz következetesen és mindenestől elszakadni attól, amit lát-szólag teljesen magunk mögött vélünk hagyni.” (118.)

E tömb második tanulmányában Szilágyi Márton egy az 1870–1880-as évek irodalmi életének szempontjából tanulságos olvasmányt, Tolnai Lajos *A sötét világ* című alkotását veszi górcső alá. A kötet írója a mű kiadási problémáinak részletezése után, az azokból is kikövetkeztethető műfaji kérdéseket tárgyalja, hangsúlyozva azt, hogy ha a Tolnai-művet eredeti létmódjának megfelelően, folytatásos regényként, és nem a legerősebb hagyomány nyomásának engedve, önéletírásként vizsgáljuk, akkor számos módon kérdőjelezhető meg a szöveg igazságtartalma, és sejlenek fel eltérő narrációs technikák. Ennek megfelelően a szerző az emlékek feljegyzéseken alapuló, és az életesemények Tolnai egocentrikus és kritikátlanul szemlélt egyéniségének alárendelt felmutatására épülő memoár regényszerű megszerkesztettsége mellett érvel. Mindezt – többek között – a szöveg Arany Jánost és Gyulai Pált megjelenítő ábrázolási stratégiái révén szemlélteti, és hangsúlyozza, hogy míg Arany karakterábrázolásában egyértelműen helyet kap Tolnai vele szemben érzett kisebbségi érzése és az előd nagyságának elismerése, addig Gyulai esetében ez a kettősség még inkább jelen van, hiszen a kritikus leírásában „Tolnait nem fékezi a nagyság elismerésének kötelező retorikája sem.” (166.) Noha Szilágyi Márton úgy véli, hogy például az Aranyra vonatkozó információk nem érdektelen adalékok, amellet érvel, hogy azok mégsem tekinthetők életrajzi dokumentumoknak, és azt is meggyőzően támasztja alá, hogy az Arany János néven megjelenített karakter, akárcsak Gyulai alakja,

sokkal inkább regényfigurákként értelmezhetők a műben, mint valós személyiségekként.

Harmadik alkotásként, szintén az utolsó tömb részeként, Szilágyi Márton a Jókai-életművet lezáró, 1904-ben megjelent, *Ahol a pénz nem isten* című regényt tárgyalja. Legfontosabb kérdésfeltevése, hogy a romantikusként leírt Jókai-epikába sorolható az említett nagyepikai alkotás, vagy sokkal inkább a modernitás jelenlétének bizonyítéaként értelmezhető. Elemzési szempontjai közé a főkérdésnek megfelelően a felhasznált irodalmi tradíciókhoz való viszonyulás tartozik, illetve az, hogy miként rendezi át és helyezi új összefüggésbe az író korábbi műveit ez a mű. A szerző értelmezésében a szöveg szoros olvasása révén érvel a narráció összetett képződményként való feltárulása mellett, értelmezi a műben felsejlő toposzokat, és hívja fel a figyelmet a regény egyik legfontosabb hatástényezőjére. A szerző szerint az utóbbi aspektus a *Bevezető*ben megnyilatkozó és a regény további részében feltűnő narrátori hang különbözőségében, ezzel egyidőben pedig az elbizonytalanító jelleggel bíró kétértelműségben ölt testet.

Szilágyi Márton tanulmánykötete a benne található műértelmezések révén meggyőző bizonyítéka annak, hogy a modernséget célszerűbb sajátos hagyományértelmezésként vizsgálni, hiszen a 19. század végén és a 20. század elején született művek ugyanannyira táplálkoznak a korábbi évszázad hagyományaiból, mint amennyire újításokat vezetnek be. A gazdag szakirodalmi forrásokra támaszkodó és azokat sok esetben árnyaló prózapoétikai elemzések révén Szilágyi nemcsak olyan alkotásokra kívánja ráirányítani a figyelmet, amelyek méltatlanul kerültek ki az irodalomtörténeti kutatások homlokteréből, hanem meggyőző és meglepő aspektusokat is kínál az egyes művek értelmezéséhez, illetve a magyar irodalmi modernség újraértelmezéséhez.

ABSTRACTS

Balázs Ablonczy

■ *Trianon: Layered Collapses*

Keywords: *Trianon, Austria-Hungary, World War I peace treaties, national self-determination, political collapse*

The study examines, in five points, the international political developments that led to the dismemberment of the Kingdom of Hungary after World War I. The poor international image of the Habsburg Empire and the Allies' realization that it was no longer capable of blocking Germany's advance in Eastern Europe and the Balkans, certainly played a role in this process, which unfolded in three or four stages beginning in 1916–17. The author argues that the dissolution of Austria-Hungary – in the form envisaged by the peacemakers – was essentially the result of a decision by the great powers, with national self-determination orchestrated by the successor states playing a much lesser role. The domestic political circumstances and the lasting impact of the Trianon experience were largely shaped by the conditions of the 1918 collapse: the post-war realities, foreign occupations, red and white terror, three years of incessant regime changes, economic breakdown, and fierce competition for housing, labor, and food caused by the influx of refugees fleeing neighboring countries.

Miklós Csapody

■ *"I See Into My Lost Time": On Béla Markó's Kufárok a templomban*

Keywords: *Béla Markó, Hungarian poetry, sonnet, memory, sacred and profane, ekphrasis*

This study offers a comprehensive reflection on Béla Markó's most recent sonnet collection, *Kufárok a templomban* (2024), placing it within the arc of a poetic career spanning half a century. Csapody interprets the volume as both a continuation and culmination of Markó's formal and thematic concerns – chiefly the tension between memory

and temporality, poetic tradition and innovation, the sacred and the profane. The collection, structured around fifty sonnets, is presented as a symbolic counterpart to *Friss hó a könyvön* (1987), and deepens Markó's dialogic use of ekphrasis, philosophy, and lyrical self-reflection. The study explores how poetic form becomes the vessel for existential insight, where light and shadow, presence and absence, sacred gesture and ethical paradox cohere in the metaphysical lyricism that defines Markó's mature voice.

László Eörsi

■ *The 1956 Revolution and Its Impact*

Keywords: *1956 October, Hungarian Revolution, political impact, memory, Kádár regime*

The 1956 revolution was one of the most significant events in Hungarian history, as demonstrated by the unprecedented level of international public interest at the time. The Western world admired the freedom-loving heroism of the Hungarian people.

The most important geopolitical consequence of the Hungarian Revolution was that it was the first event to shake the Soviet empire, which had previously seemed like an immovable concrete fortress, and it dispelled the myth of the invincibility of communist tyranny. It is no coincidence that *Time* magazine named the Hungarian freedom fighter as its Person of the Year.

Under the Kádár regime, 1956 remained the number one taboo topic. Only distorted accounts were permitted, though silence was even more typical. In 1989, when freedom was regained and independent publishing became legal, a flood of memoirs and recollections appeared. Scholarly research also finally became possible.

Márta Font

■ *Founding the State: The Age of Prince Géza and King Stephen (970–1038)*

Keywords: *state foundation, state organization, King Stephen, coronation*

Expressions such as “founding a state” and “organizing a state” highlight a historical process in which King Stephen could build on the achievements of his father, Prince Géza. Géza supported Christian missionaries and ensured peace along Hungary’s western frontier. Yet the entire Carpathian Basin was not under Árpáadian control during his reign – a task Stephen completed through military campaigns and state-building efforts.

A decisive step in this process was Stephen’s coronation and the establishment of an independent archbishopric. His intentions are clearly articulated in the Admonitions to his son and reflected in his legal codes. Crucial to the enforcement of royal decrees was the army, which necessitated the creation of royal counties, each governed by a king-appointed count. These counts included both foreign dignitaries and local clan members.

Stephen likely understood that his work as a statesman remained incomplete, which made the unresolved issue of succession especially significant. His canonization in 1083 – initiated by Ladislaus I, grandson of Vazul, whom Stephen had once had blinded – underscores the enduring success and legacy of his reign.

Sándor Gebei

■ ***Prince Francis II Rákóczi’s Relationship to the Principality of Transylvania***

Keywords: *principality without a prince, lands liberated by arms and blood, princely legitimacy, universal peace*

The Rákóczi War of Independence unfolded simultaneously on two fronts: in Hungary and in “Transylvania”. With the election of Francis II Rákóczi as prince, a new chapter began in the fate of the so-called “principality without a prince” that had existed since 1690. The goal of restoring the autonomous Principality of Transylvania to its pre-1690 status was unacceptable to the Viennese court,

which declared both Hungary and Transylvania to be royal territories liberated by arms and blood.

Rákóczi, who considered himself a legitimate ruler by virtue of his election and inauguration, sought to frame the Hungarian and Transylvanian causes within a broader European context. In pursuit of international recognition, he appealed not only to anti-Habsburg powers such as France and Sweden, but also – when these failed – to Russia and even the Ottoman Empire. These efforts, however, proved fruitless.

Rákóczi could not realistically address Transylvania’s exclusion from the peace settlements of 1713–1714. In exile in Rodosto, he continued to uphold the idea of the “Transylvanian princely court”.

György Gyarmati

■ ***Change of Sovereignty, 1945 – Out of the Frying Pan into the Fire***

Keywords: *regime change, 1945, Hungary, political turning points*

The study examines the political transformation of Hungary in 1945 through several key aspects: the composition of the newly elected parliament, the percentage representation of parties in both parliament and government, and the dynamics of a “balance-seeking” local and regional administration. It also addresses the dual structure of power that emerged, the division of key positions within the political hierarchy among the parties, and the gradual dismantling of the multi-party parliamentary system.

Róbert Hermann

■ ***The Significance of 1848–49 in Hungarian History***

Keywords: *1848 revolution, independent responsible government, regime change, April laws, popular representation, freedom of the press, national guard, religious equality, emancipation of serfs*

The Hungarian transformation of 1848 can rightly be called the first (and

essentially successful) regime change in modern Hungary. In a historically extremely short period, laws were passed that radically transformed the country's public and political system as well as its social structure. The feudal government offices were replaced by an independent, responsible government which, apart from common issues to be resolved later, was almost exclusively bound to the other half of the empire by the person of the ruler. With the re-annexation of the Parts (Partium) and the union of Hungary and Transylvania, the territorial integrity of historic Hungary was restored (although this was only achieved after the Transylvanian Diet passed a law to the same effect and its royal sanction on 10 June 1848).

The established religions were emancipated, and the dominant role of the Catholic Church was abolished. The illegitimate institution of censorship was abolished, and freedom of the press made it possible to discuss differing political opinions in public. The legislature was based on popular representation, allowing significant additional groups of the adult male population to have a say in the composition of the legislature, alongside active and passive political rights holders. A national guard was organised to protect internal order, with a large proportion of those who exercised political rights also playing a role in protecting the established order.

The system created by the laws was not perfect, but it made possible the creation of a civil Hungary. A large proportion of the laws (about two-thirds) contained references to temporariness – but until 1867, they remained the main reference point for Hungarian politics.

Richárd Horváth

■ ***The “Turning Point” Era of Matthias***

Keywords: *Matthias Corvinus, King of Hungary, Renaissance*

The essay provides a short overview of the reign of Matthias Corvinus. In

recent decades, historiography has uncovered a wealth of new information about the life of one of the most important Hungarian rulers, and the historical sources of the period are constantly growing. The article presents these findings based on a few key themes. Due to the length and significance of Matthias' reign, a selection was necessary. The origin of the king's family and the controversies surrounding him – both past and present – are examined. The different periods of his reign are analyzed, along with previously unknown governmental solutions he implemented between 1480 and 1490 to address opposition from his contemporaries. The final chapter focuses on his marriage to Beatrix of Aragon, the challenges related to his succession, and the international implications of his marriage and succession. The article concludes with an overview of the legacy of Matthias's reign.

János Kalmár

■ ***Changes in Hungary after the Turkish Era***

Keywords: *Hungary, elimination of Ottoman rule, new administration*

During the elimination of Ottoman rule in Hungary, plans for reorganizing the former occupied territories were already being drafted. It is difficult to determine to what extent these plans were utilized from the second decade of the 18th century onward, following the end of the War of the Spanish Succession (1701–13/14) and the conclusion of the Rákóczi War of Independence in Hungary (1703–11). It was effectively from this period that opportunities for change opened. These changes involved administrative reforms in the southern and eastern territories of the Kingdom of Hungary recently recovered and considered new acquisitions (the Banat of Temeswar, the Frontier region, Transylvania). These areas were not fully integrated into the Hungarian administrative system; instead, Transylvania was granted partial autonomy, while the

others were placed under the direct control of central Viennese government bodies. In the more narrowly defined Hungary, institutional reforms were carried out, except in military matters, where the Viennese Court War Council remained competent even in this region. These reforms included modernizing existing institutions (such as those related to justice) and establishing new ones (like the Governor's Council). All these measures supported not only governmental efficiency but also the country's broader modernization and its economic and social advancement.

Balázs Nagy

■ ***The Mongol Expansion and the Tatar Invasion of Hungary***

Keywords: 1241–1242, Mongol attack, Genghis Khan, medieval Hungary

The Mongol attack of 1241–1242 brought one of the greatest crises in medieval Hungarian history. The establishment of the Mongol Empire was an extremely rapid process under the rule of Genghis Khan. After the conquest of Kiev, the attacks turned towards Central Europe, primarily Hungary and Poland. Historiography has long studied the Mongol campaigns in Hungary, yet many aspects of the events remain unclear. Although a significant portion of the country's leaders fell at the Battle of Mohi, King Béla IV survived, and resistance against the Mongols hindered the attackers' advance. Despite these strategic losses, Hungary did not cease to exist, and upon returning to the country, Béla IV made serious efforts to prepare it for a potential subsequent major Mongol invasion. Although the so-called second Tatar invasion occurred in 1285, its impact was not comparable to the first campaign.

Mónika Rancz

■ ***The Place of the Museum: An Attempt to Reopen a Gadamerian Question***

Keywords: Hans-Georg Gadamer, place,

museum, hermeneutics, aesthetic consciousness, Museum of Fine Arts Budapest, printmaking, museum function, temporary exhibition, play, repetition, seriality, statuary arts, medial space, Vera Molnar, open structures

Hans-Georg Gadamer formulates a sharp critique of the phenomenon of the museum. According to him, the removal of an image from the context of life to which it originally belonged and its relocation into a museum collection may have serious consequences. The museum becomes a space of placelessness when governed by aesthetic consciousness, which severs the image from its original world and elevates it into a synchronically timeless realm. All artworks are made contemporaneous when we standardise them by viewing them solely as products of history. In this sense, the museum becomes a placeless place, holding images in a temporality devoid of time. These works come to belong to a collecting and alienating form of consciousness, within which they can no longer fulfil the kinds of functions for which they were originally shaped. They no longer constitute a world, nor do they emerge as meaningful places.

But is the museum necessarily conditioned by aesthetic consciousness alone? Or is there a possibility of understanding the museum as a place in its own right, in opposition to the workings of aesthetic consciousness? How might the site of artworks be organised so that they are not merely perceived as works or products of the past? This second sense of placeness within the museum is explored through an interpretation of the relationship between a specific exhibition and an exhibited artwork.

Ignác Romsics

■ ***On the Causes and Antecedents of the Change of Regime in Hungary, 1989–1990***

Keywords: Hungarian regime change 1989–1990, foreign policy dimension, economic difficulties, opposition organi-

zation, collapse of the ruling party

As with most major turning points in world history, the collapse of communism and the regime change in Hungary result from the concatenation and interplay of several internal and external factors. Fundamental among these is the realignment of international power relations. The Soviet–American rivalry, ongoing since the end of World War II culminates in victory for the United States. Of equal or at least similar importance is the historic defeat of the centralized planned economy, based on state and communal property, by capitalism, founded on private property and market mechanisms. Finally, the essay highlights individual initiatives and internal social movements that, by seizing or creating opportunities, contribute to the regime change through subversion or internal reform.

János B. Szabó

■ ***The Balance of Mohács***

Keywords: *Mohács, 1526, battle, Kingdom of Hungary, Ottoman Empire, Louis II, Suleiman I*

The study takes stock of the consequences of the Battle of Mohács and accounts for the losses. The author outlines both the short- and long-term effects of the battle. “The Battle of Mohács was not merely a military defeat, as it marked the loss of faith in the independence of the Kingdom of Hungary for later generations. The defeat shattered the illusion widely held among the Hungarian nobility that the Turks could be defeated and kept beyond the country’s borders”, the author concludes.

SZÁMUNK SZERZŐI

A lapszámot szerkesztette:
Kovács Kiss Gyöngy

Ablonczy Balázs (1974) – történész, az MTA doktora, tudományos munkatárs, HUN-REN BTK Történettudományi Intézet; hab. egyetemi docens, ELTE BTK, Budapest

Balázs Imre József (1976) – irodalomtörténész, egyetemi docens, BTE, tudományos kutató, Lucian Blaga Egyetem, Szeged; főszerkesztő-helyettes, Korunk, Kolozsvár

Csapody Miklós (1955) – irodalomtörténész, PhD, Budapest

Eörsi László (1955) – történész, tudományos munkatárs, Wesley János Tanárképző Főiskola, Budapest

Fonf Márta (1952) – középiskolai történet, az MTA doktora, az Akademie der Wissenschaften und Literatur, Mainz levelező tagja; professor emerita, PTE, Pécs

Gebei Sándor (1947) – történész, az MTA doktora, professor emeritus, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Eger

Gyarmati György (1951) – történész, az MTA doktora, Vác

Hermann Róbert (1963) – történész, az MTA doktora, egyetemi tanár, Károli Gáspár Református Egyetem, intézetvezető, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Budapest

Horváth Richárd (1975) – történész, PhD, tudományos munkatárs, HUN-REN BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Kalmár János (1956) – történész, egyetemi tanár, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Történelemtudományi Intézet, Eger; elnök, Magyar 18. Század-kutató Társaság, Budapest

Kelenen Örs Csongor (1977) – képzőművész, Borsosova

Nagy Anita Apollónia (2001) – mesterképzés hallgató, BTE, Kolozsvár

Nagy Balázs (1962) – történész, hab. egyetemi docens, tanácskésztő, ELTE BTK Központi Történeti Tanaszék, Budapest

Rancz Mónika (1996) – doktorandusz, BTE Filozófiai Doktori Iskola, Kolozsvár; felelős kiadó és irodavezető, Bolyai Társaság – Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár

Romsics Ignác (1951) – történész, az MTA rendes tagja, professor emeritus, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Eger

R. Szabó János (1969) – történész, PhD, tudományos főigazgató-helyettes, Magyarországi Intézet; történetmuzeológia, BTM, Budapest

TÁMOGATÓK

Nemzeti
Kulturális
Alap

BETHLEN GÁBOR
Alap

MINISZTERI
KULTURÁLIS

Hungarian American
Library

iskola
alapítvány

„Ezek az egymásra rétegzett összeomlások, a háború utáni háború képzete, az országban dúló hideg polgárháború mind-mind aláhúzták a >mindennek vége< képzetét, a menekültek és leszármazottak, a különböző menekülthullámok nyomán a mai Magyarországon élő mintegy 2,5-3 millió határon túli gyökerekkel rendelkező lakos, a határon túli magyarok some nem engedni, hogy az a történet „hideg emlékeztető” váljon és meglepő szívszággal van jelen a mindennapokban és a köztudatban – bár egyre kevesebb pontos faktuális adat kíséretében.”

(Ablonczy Balázs)

ISSN 1222 8338

9 771222 833804

10 LEJ
850 FT

ISTORIA MAGHIARĂ: MOMENTE DE CUMPÂNĂ
HUNGARIAN HISTORY: TURNING POINTS